DECEMBER, 2020
Volume-9, Issue-36

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

CO-EDITOR
P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN -2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN	OTHER CONTACT
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER-2020, VOLUME-9, ISSUE-36

Editorial Board

Chief Editor	Co-Editor
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
DECEMBER: - 2020, VOLUME-9, ISSUE-36

INDEX

Title	Page
A Study on Liquidity analysis of Uttar Gujarat Vij Company Limited (UGVCL) -DIPIKA R TANK DR GIRISHCHANDRA M PURANI SIR	1-12
"गुजराती दलित कविता : एक विहंगावलोकन" - डॉ. अमृत परमार	8-11
महाकविकालिदास रचित अभिज्ञानशाकुन्तलम् कथा का समय -हर्षदकुमार तेरसिंहभाई भुरिया	12-14
સુંદરજી સોદાગર : કચ્છી સાહસિક વેપારી -ડૉ.નંદલાલ નારાણ છાંગા	15-18
‘કોતરની ધાર પર’: જીવાતા જીવનનો ધબકાર’ -મનીષકુમાર ગીરીશભાઈ ગૌસ્વામી	*19-21*
ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના - કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા	***22-24***
પ્રિયજન : વેદના-વહાલનું સાયુજ્ય - પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ	***25-27***
'શિરચ્છેદ' સામાજિક સંઘર્ષના પડકારનું નાટક -ભરત સોલંકી	28-30

Title	Page
व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि -Trivedi Rahul Chiranjilal	**31-35**
Social Issues In Indian Cinema : In *3 Idiots* and *Hellaro*. - MAHAJAN BHAVIKKUMAR SHAILESHKUMAR	**36-42**
ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020 વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ -પ્રજાપતિ દિનેશકુમાર શંકરલાલ	**43-45**
પર્યાવરણ અને પ્રદૂષણ -રજનીકાન્ત આર રાઠોડ	**46-51**
સુરત બંદરનો શાહસોદાગર ભીમજી પારેખ -ડો.સાબતસિંહ એલ.પટેલ	**52**-56
મહાત્મા ગાંધીનું શિક્ષણદર્શન -શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહ સોલંકી	**57**-61
શબ્દસૃષ્ટિ સામયિકના વિશેષાંકો (૨૦૦૧ થી ૨૦૧૫): એક વિહંગાવલોકન -મનહર ટી સોલંકી	**62-66**
પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ શિક્ષકોનીટેકનોલોજી વિષયક જાગૃતિનો અભ્યાસ -શ્રીવિજયકુમાર બી. સુથાર	**67-71**

Title	Page
પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો -તેજલ પારેખ	72-77
"ભારતમાં કોરોના વાયરસ અને પરિવર્તન" -VIJAYKUMAR KISHORI	78-84
દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી ધોડિયા સમાજનું ખાનપાન -વૃંદા કાંતિભાઈ પટેલ ડૉ. પિંકીબેન વાય પંડયા	85-88
The Review of Literature **-Makvana Divayaben N**	89-97
UNLEASHING ECONOMIC REFORMS: RISE OF THE INDIAN ECONOMY -Devika Purohit	98-102
સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મનોભારનું સ્વરૂપ -ડો. ચૌહાણ જીતેન્દ્રકુમાર અરશીભાઈ	103-114
બીડેલાં દ્વાર : લોકબોલીની દ્રષ્ટિએ એક અભ્યાસ -ડૉ. વિનોદ જાની.	115-119
"MENTAL HEALTHAND LIFE SATISFACTION AMONG GOVERNMENT AND NON GOVERNMENT EMPLOYEES" **-Pro. Dineshkumar A. Tunvar**	120-124

Title **Page**

Importance of language games teaching english in school level
-Bhagwati B.Rathod **125-126**

Corporate Social Responsibility and Cause Related Marketing
-Dr. Shaileshkumar B. Prajapati **127-130**

शुक्रनीति में राजनीतिशास्त्र
-सोलंकी मनीषा एल. **131-135**

अभिज्ञानशाकुन्तलम् के अंग्रेजी अनुवाद का मूल्यांकन (ऑर्थर विलियम राइडर कृत अनुवाद के विशेष सन्दर्भ में)
-रवि प्रकाश चौबे **136-143**

Ultrasonic study of 2-chloroaniline with ethyl acrylate, butyl acrylate and2-ethylhexyl acrylate
-Dr. Chintu Jayantihai Patel **144-151**

A Study on Liquidity analysis of Uttar Gujarat Vij Company Limited (UGVCL)

DIPIKA R TANK DR GIRISHCHANDRA M PURANI SIR
RESEARCH SCHOLAR
ASSOCIATE PROFESSOR
SHRI GOVIND GURU UNIVERSITY ARTS AND COMMER COLLEGE
GODHRA.

ABSTRACT:
The present study the researcher's main purpose inthe liquidity position of UGVCL Companies. Liquidity means the capability to pay short term obligation of UGVCL companies. This study is based on secondary data .the data collected company annual report and their website. This study has been covering five year period from 2014-15 to2018-19.this study has taken variousaccountingand statistical tools. Like liquidity ratio, current ratio, etc. The researcher has given concluded that the company's current ratio is not a good performance and the liquidity ratio is a better and good performance of the company. The absolute liquidity ratio is a good performance of the company. The company's liquidity position is good.

KEYWORDS: Liquidity Position, current ratio, liquid ratio, quick ratio and UGVCL Company.

1. INTRODUCTION:

Liquiditymanagement isan important part of any organization. Liquidity position shows that financial sound strength and weakness. It is to pay a short-term obligation without raising external capital. Liquidity ratios measure a company's ability to pay debt obligations. Quick ratio means quickly convert into cash some short term assets like bond marketable security. It including the currentratio, quickratio, Liquid Ratio, and operatingcashflowratio. Liquidity ratio shows the actual true position and at that time networking capital to current assets of any companies.

2. COMPANYPROFILE:

Uttar Gujarat Vij Company Limited is part of Gujarat Urja Vikas Nigam Limited. It is one of the launches ofthe Vij circulation service in India. UGVCL establish under the Companies Act, 1956 on 15 -Sept-2003 by GEB and commencement 15-oct-2003.This company service power transmition32 sub-division and 127 and headquarter at Mehsana. With the vij Sector Reforms initiated by the Central and State Governments, the Company became commercially operational in1st April-2005. The Company is a wholly-owned subsidiary of Gujarat Urja Vikas Nigam Limited. This company is providing all kindsof consumer and sector power supply like Agricultures,industry,commercial sector,residential and other, etc. It is the main aim world’s superpower distribution for social and economic development. , the Company operates through a network spread over 50000 sq. Kms covering six full districts in the northern region of Gujarat and three-part districts in the western and central area The operations are managed by more than 7,300 employee. According for FY 2020-21 fromUttar Gujarat Vij Company Limited sources as given Fixed Cost in Rs 12,173 Crore and Variable Cost in Rs 26,105 Crore and GUVNL Cost in Rs 423 Crore 5Total Power Purchase Cost in Rs 45,417 Crore and Total Energy Requirement in MUs 1,05,652 and Power Purchase Cost 4.30(Rs./kWh).

3. IMPORTANCE OF STUDY:

Liquidity plays an important role in the successful transaction of a company. A company should ensure that it does not suffer from lack-of or excess liquidity to meet its short-term compulsions. A study of liquidity is of major importance to both the internal and the external analysts because of its close relationship with the day-to-day operations of a business, Therefore, liquidity should be managed to obtain an optimal level, that is, a level that avoids excess liquidity which may translate to the poverty of ideas by management. Also liquidity level should not fall below the minimum requirement as it will lead to the inability of the organization to meet the short-term obligation.

4. REVIEW OF LITERATURE:

Priyanka and Dr. Nimalathasan.B (2013) In which study the main focus liquidity management and profitability position of manufacturing companies in Sri Lanka.the study cover over five years from 2008-2012.this in this study applies Accounting and statistical tools like Accounting ratio and correlation and regression analysis. They have concluded that liquidity management is uncertain .companies havea decrease in liquidity position.

N. M. BakiBillahand NoorAzuddinYakob and other(2014) This study the main objective is liquidity Analysis of Selected Public-Listed Companies in Malaysia. This study is based on secondary data and the data has been collected from secondary source company annual report. The period cover from 2010-2012.The research has been applying accounting and statistical tools like current ratio, quick ratio,total assets to total liabilities ratio, and interest coverage ratio. Similarly, cash flow ratios inquiry were–operating cash flow ratio, critical needs cash coverage ratio, cash flow to total debt ratio, and cash interest coverage ratio.This study concluded thatThe empirical results of the correlation analysis show a statisticallysignificant positive relationship between traditional ratios and cash flow ratios.

Mrs.S.Vimala and Dr. J.P Kumar (2016) this study inquiry main aim liquidity position of a pharmaceutical company. This study is based on secondary data and data collected through the annual report of the company .this study has a cover the period from 2005-2006 to 2014-15.The researcher use Accounting and statistical tools like ratio,and Motaal's comparative test.The researcher has concluded that many companiesis negative working capital, no doubt negative working capital show low cost of working capital.

5.RESEARCH GAP:

The researcher is all previous research paper and books, magazine studies and observe that most of the liquidity analyses are done in the other sector like Indian steel companies, Manufacturing Companies, Pharmaceutical Companies in India, Public-Listed Companies Non-Financial Entities.But very low research studied were done or run out on the liquidity in the Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL). Most of the researchers were studied in different companies of Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL) and No one has studied liquidity analyses of Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL) particularly the period from 2014-15 to 2018-19.so that researcher undertook this study to liquidity analyses of Uttar Gujarat Vij Company Limited (UGVCL).

6. OBJECTIVE OF THE STUDY:

1. To examine the liquidity position of UGVCL Company.

7.0. RESEARCH METHODOLOGY: To pursue any kind of research researcher needs to follow the methodology and here in this study researcher will be going to use the methodology are as below.

7.1 UNIVERSE OF STUDY: The universe of the study consists of all the vij companies working in Gujarat limited.

7.2 SAMPLE OF STUDY: The population of all vij companies in Gujarat but for study selected Uttar Gujarat Vij Company Limited (UGVCL).

- For the period from 2014-15 to 2018-19.

7.3 SOURCE OF DATA: The research is based on secondary data and data collected through the company annual reports and its website.

7.4 HYPOTHESES: H0: There is no significant difference in the liquidity ratio of Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL).for the period of the Study.

8.0 RESEARCH TOOLS:

The following tools are used to interpret data.

8.1 RATIO ANALYSES:

- Current Ratio
- Liquid Ratio
- Absolute liquidity Ratio.

8.2 Trend Analysis

8.3 Mean

9.0 Data Analysis and Interpreted

9.1 CURRENT RATIO:

This ratiois showing the relationship between Current Assets to Current Liabilities. It is a useful indicationof the liquidity of companies.The standard ideal current ratio is 2:1. If this ratio is low to the standard ratio that means the company is not the sound situation to pay short term obligation. This ratio measure 2 is all current assets and 1 is all current liabilities. The higher the ratio bettersthe sound situation of the company.in such a case, the company management must inquiry about the cause and try to bring raise this ratio.

Current Ratio=Current Assets/ Current Liabilities

Table 1: Showing Value of Current Ratio of Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL)

Year	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	Mean
Current atio	ł.08	1.36	1.29	1.92	1.38	1.406

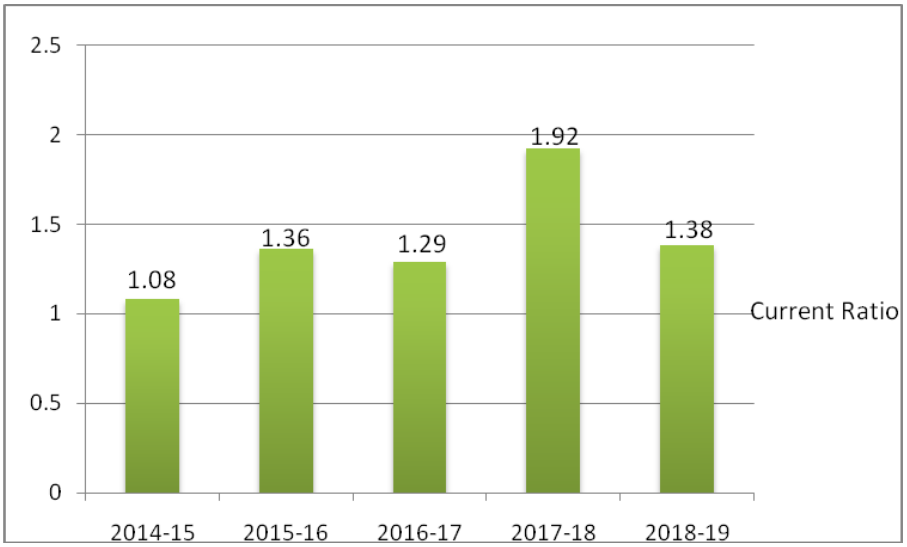

9.1.1. INTERPRETATION:

Abovetable: 1 and Graph, we can show that the highest ratio of1.92 in 2017-18 and the lowest ratio of1.08 in 2014-15. During the period the company's current ratio has shown an increasing and decreasing trend. The standard ideal ratio is 2:1. According to above, the table shows that all the year's current ratio is lower thanthe standard ideal ratio but from the period 2017-18 current ratio is 1.92 is near to standard ideal ratio. The average mean is 1.40.Averge mean means all the year current ratio is near to standard ideal ratio.

9.2LIQUID RATIO:

This ratio shows the amount of cash is available to meet immediate payment for ascertaining the Liquidity management of the company and shows the true liquid position of the company.in this current assets not include stock –in trade and current liability not include bank overdraft because both items is not immediately convert into cash. Generally, the ratio is computed based on current assets exclude stock –in trade and current liabilities exclude bank overdraft. This ratio indicatesa company has whatis portion current assetsand what is the portion ofthe current obligation to meet. The higher this ratio, the better will be the liquidity position. This ratio is a lower risk situation forthe company.

Liquid Ratio = Current Assets – (Stock-in-trade + prepaid Expense)/current Liability- bank overdraft

Table 2: Showing Value of Liquid Ratio of Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL)

Year	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	Mean
Liquid Ratio	0.74	0.99	1.02	1.24	2.10	1.22

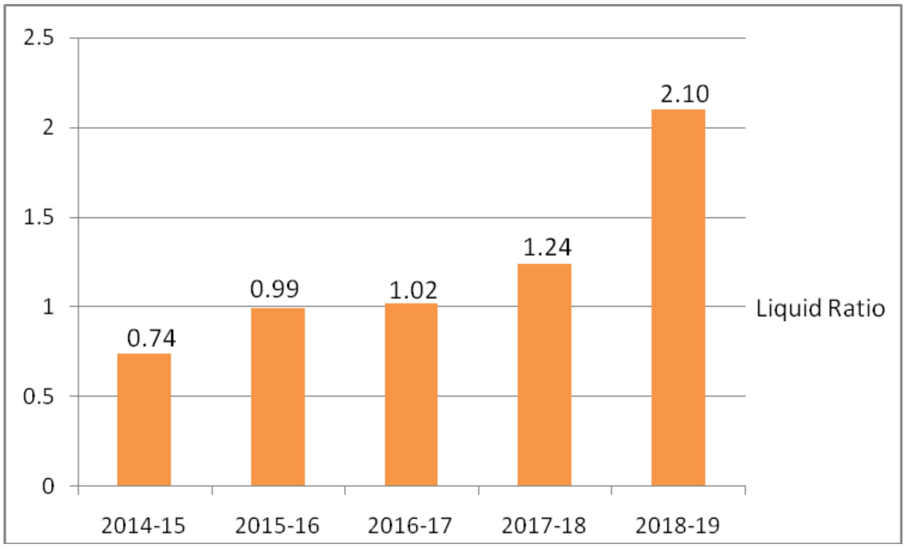

9.2.2INTERPRETATION:

From the above table: 2 and graph the highest Liquid ratio is 2.10 in 2018-19and the lowest Liquid Ratio 0.74 in 2014-15.This graph shows the increasing trend in all the study. According to above the graph show that the starting two-year liquid ratio is lower and after three-year liquid ratio is higher thanthe standard ideal ratio. The ideal ratio is 1:1. The average mean of Liquid Ratio is 1.22.

9.3ABSOLUTE LIQUIDITY RATIO:

This ratiomeasures comparing exacting only cash and cash equivalent.The company has examined at the time company has how much cash is available. This ratio compares only cash balance,bank balance, and short time marketable securities with liquid liability. The ideal standard ratio is 0.5:1.higher the ratio better company liquidity position. This ratiodoes not include stock and debtors because both items not quickly convert into cash. The company management tries to this ratio is stable no excess and no lower.

Absolute liquidity ratio = Quick Assets/Liquid Liabilities

Table 3: Showing Value of Absolute liquidity Ratioof Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL)

Year	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	Mean
Quick Ratio	0.072	0.083	0.065	0.042	0.057	

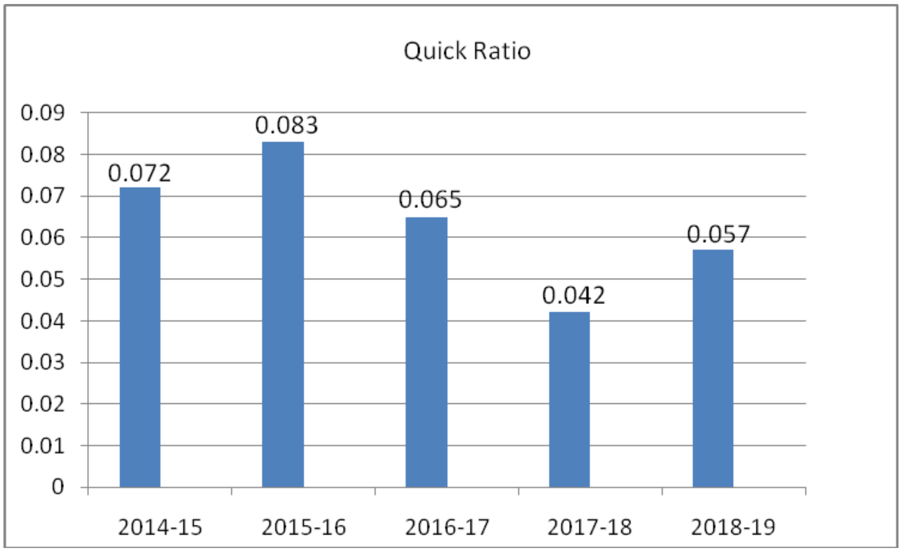

9.3.3 INTERPRETATION:

From the above table 3, the graph shows that in the study period the years' decreasing and increasing trend. In the study period, the highest Quick Ratio is 0.083 in the 2015-16 years and the lowest ratio is 0.042 in 2017-18. The average mean is the quick ratio is 0.063. This ratio shows the company has to keep at the time cash and cash equivalent.

10. CONCLUSION :

There is a significant difference between Liquidity Ratios for the duration of the study period. According to all the three ratios calculate i.e. The Liquidity of the selected Uttar Gujarat Vij Company Limited. (UGVCL). The company checks liquidity position and liquidity management. The company calculates though Current Ratio, Liquid Ratio, and Absolute Liquid Ratio.

The Current Ratio is lower to near standard ideal ratio but not increasing trend. The organization management suggesting that the Current ratio is trying to increase in stable to higher in standard ideal ratio but not over standard ideal ratio because over this ratio over the cash outflow and lower this ratio the company is not capable to pay current obligation. The company has kepttrying higher and maintaining this ratio for the future.

The Liquid Ratio is very satisfactory to the standard ideal ratio. When the current ratio is not good.Thecurrent ratio is very poor than then Liquid ratio. This evidence that indicates the liquid ratio is very better. It is suggesting the company tries to maintain this ratio. This is considered the company is able to pay an immediate payment and good growth and liquidity management

Absolute liquidity ratio is familiar to appreciate the Absolute liquidity ratio of the business but its trend is decreasing of the study period. it is indicated that the cash and cash equivalent means the company has to keep at the time only cash from .the company should try to increase its Absolute liquidity ratio and measures current liabilities against cash and cash equivalent. In this ratio studies that the company should try to low current liability and increase cash and cash equivalent for the future.

11. LIMITATIONS:

There were certain limitations in understanding this research work.

(1) Liquidity analysis of the company is done only for the past five years, due to Time restriction.

(2) The study is done based on secondary data obtained from the annual reports of the company.

12. REFERENCES:

Mrs.S.Vimala, D. (2016). An Analysis of Liquidity Management of Select Pharmaceutical Companies in India. *GJRA - GLOBAL JOURNAL FOR RESEARCH ANALYSIS*, 27-30.

N. M. Baki Billah, N. A. (2014). Liquidity Analysis of Selected Public-Listed Companies. *International Economics and Business*, 1-20.

Priya, K.,. (August 2013). Liquidity Management and Profitability: A Case. *International Journal of Technological Exploration and Learning (IJTEL)*, 161-165.

https://www.investopedia.com/terms/l/liquidityratios.asp

http://www.ugvcl.com/cprofile/cprofile.

"गुजराती दलित कविता : एक विहंगावलोकन"

- डॉ. अमृत परमार

एच. के. आर्ट्स कॉलेज, अहमदाबाद

हमारे यहाँ 'जैन साहित्य', 'चारणी साहित्य' ऐसे शब्द का प्रयोग होता है । जैन साहित्य अर्थात् जैन द्वारा सर्जित साहित्य । इसी प्रकार चारणी साहित्य अर्थात् चारणों के द्वारा लिखा गया हो, ऐसा अर्थ होता है । और फिर जैन साहित्य में अधिकतर जैन धर्म की असर दिखाई देती है । इसी प्रकार चारणी साहित्य में भी विषयवस्तु, प्रस्तुति, छंद इत्यादि के विषय में चारणी साहित्य की एक महत्वपूर्ण शैली है, जिससे यह अलग पड़ता है । इसी प्रकार 'दलित साहित्य' भी गुजराती साहित्य का महत्वपूर्ण पहचान है । 'दलित' शब्द यह सामाजिक संज्ञा है । एक निश्चित परिस्थिति की पहचान है, एवं इस स्थिति में लिखा गया साहित्य यह दलित साहित्य है ।

परंतु मुख्य रूपसे जो जन्म से दलित हो ऐसे सर्जक के द्वारा जो साहित्य लिखा जाता है, वह दलित साहित्य ऐसी एक सर्वमान्य एवं स्वीकृत व्याख्या मानी जाती है । यहाँ यह उल्लेख कर दूं कि 'गाँधीयुग' में लिखा गया बिनदलित सर्जकों द्वारा लिखा गया साहित्य इस व्याख्या में नहीं आता है । और दलित शब्द का कोशगत अर्थ भी व्यापक है । इसलिए यहाँ यह भी याद रखना जरूरी है कि जो जन्म से दलित है, अनुसूचित जाति, जनजाति में आनेवाला ऐसा उल्लेख किया जा सकता है । क्योंकि यह संज्ञा एवं स्थिति सामाजिक है । वहाँ व्यक्तिगत समृद्धि अपवादरूप है । उसमें भी ऐसी व्यक्तिगत समृद्धि यह अल्पकालिन है । इसका इतिहास भी संक्षिप्त ही होगा । यह बात भी सत्य है । अर्थात् दलित साहित्य का उदभवकेन्द्र दलित समाज की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति है । यह बात भी याद रखनी चाहिए । अर्थात् जन्म से दलित हो ऐसे सर्जकों का सर्जन' दलित साहित्य माना जा सकता है । अर्थात् यह साहित्य में सामाजिक विषम स्थिति अनुभव एवं सत्य हकीकतों को प्राधान्य दिया जाता है । इसका अर्थ ऐसा भी नहीं है कि उसमें 'ललिततत्व' नहीं आता और फिर साहित्य शास्त्रीय रूप से ललिततत्व का विरोध भी नहीं कर सकता । फिर भी महद्अंश रूप से इस साहित्य में दलिततत्व को अधिक महत्व दिया गया है । यह भी इतना ही सत्य है ।

भूतकाल में खास कर गांधीयुग में जो दलित साहित्य मिला वह दीन - दलित ऐसी संज्ञा के अंतर्गत लिखा गया था । और समग्र समाज का कोई भी दु:खी व्यक्ति उसमें प्रस्तुत हुआ हो । ऐसा हो सकता है । जबकि आज के दलित साहित्य में दीन शब्द को किनारे रखकर 'दलित' एक सामाजिक संज्ञा के रूप में स्वीकारकर चले हैं । यानि कि सुंदरम्, उमाशंकर, रा.वि. पाठक के सर्जन में जो दिन-दलित साहित्य दिखाई दिया है । जैसे कि 'खेमी', 'दिव्यचक्षु', 'अंतरपट' ऐसे तो कई नाम रखा जा सके ऐसा है । गांधीयुग का सर्जक दलित नहीं है परंतु दलितों के प्रति हमदर्दी से लिखा गया साहित्य है । उसमें नजर का अनुभव है, जाति का नहीं, जबकि दलित सर्जक में जाति-अनुभव है । हमारी आज के व्याख्या में गांधीयुग का दलित साहित्य नहीं आता ।

हम जब दलित कविता की बात करते हैं तब खास कर आजादी बाद का समय नजर के समक्ष आता है । उसमें साम्यवाद एवं समाजवादी विचारधारा का जो आवाज उठा, उसके कारण दलित कविता में प्राण फूंका गया यानि दलित कविता में समरस समाज व्यवस्था की अपेक्षा है । भले ही वह रामराज्य हो या नहीं, परंतु समरस राज्य होना चाहिए । सभी को समान न्याय एवं समान सुविधा मिलनी चाहिए । काम एवं दाम, यही हमारी अपेक्षा है । परंतु वह पूरा नहीं होने के कारण व्यक्ति अकुला जाता है । एवं विनती की जगह विद्रोह लेता है । जो उसके शब्दों में कविता बनकर आता है । इस प्रकार दलित कविता में दलित समाज की वास्तविकता का चित्रण प्रस्तुत होता है । आज की परिस्थिति में सामाजिक समानता एवं प्रतिबद्धता का प्रश्न भी महत्वपूर्ण है । तब हम जिस वर्ग में से निकले हैं, वर्ग के प्रति हमारी जन्मगत फर्ज भी बनता है । अपना हक प्राप्त करने के लिए एवं उसके रक्षण करने के लिए और ऐसा करने के लिए मूल में शिक्षण एवं जागृति जरूरी है | आंबेडकर का त्रि - शब्दीय सूत्र इस मूल में स्थित है । अर्थात् हमारा समाज जो परंपरा में सदीयों से जीता आया है, जो सहन किया है, जो भोग बना है, उसे शब्द में उतारकर उसका दस्तावेजीकरण कर वर्तमान समाज एवं आनेवाली पीढ़ीओं को बताना चाहिए । जिससे वह इस प्रकार भोग न बने, जागृत हो और आगे बढ़े । मेरी दृष्टि में दलित साहित्य का यही महत्वपूर्ण प्रयोजन होगा । शायद दलित समाज सदियों तक रोटी, कपड़ा, मकान एवं स्वतंत्रता, न्याय जैसी मूलभूत वस्तुओं को पाने के लिए जीवन व्यतित कर देता था । वह देने में मदद करना, यही इसका शिक्षण एवं साहित्य की पहली फर्ज है | मेरे विचार से इसके अलावा हमारी शिक्षण एवं दलित साहित्य 'बांझ' माना जायेगा ।

दलित कविता में नान्हालाल का व्योम-विहार नहीं है । उमाशंकर की प्रकृति कविता नहीं है । यह तो सदियों की वेदना को वाचा देने का काम करना है । दलित कविता यह तो समाज का नग्न सत्य को प्रस्तुत करने का काम करता है, ऐसा करने से भले हानि उठानी पड़े, ऐसे करने में कविता शब्द 'चिराग' बने या 'चिंगारी', इसकी चिंता वह नहीं करता है । दलित कवि की झंखना है -आदर्श समाज की व्यवस्था में सबको काम, दाम, आराम मिले एवं दलित समाज का कोई भी सदस्य मूलभूत जरूरतों से वंचित न रह जाय, यह देखना है । दलित कवि ऐसे असंतुलित समाज को झकझोर देना चाहता है । दलित कवि को 'विष्णु के अवतारों' में नहीं, परंतु 'अपने अवतार' में रस है । इस कवि को 'मोक्ष' की चिंता नहीं है, परंतु समाज व्यवस्था की चिंता है । 'परलोक' नहीं परंतु 'इस लोक' की चिंता है । यह सब वे अपनी कविताओं के द्वारा ही प्रस्तुत कर सकते हैं एवं ऐसे करने में शायद कविता का तत्व हानिकारक बने, फिर भी उन्हें इस बात की चिंता नहीं है एवं ऐसी बळकटी (क्रांतिकारी) कविता लिखने से वे घबराते नहीं हैं : गट कवि समाज में दिखाई देती वास्तविकता को प्रस्तुत करते हैं । अपने शब्दों में (देखो अमृत मकवाणा 'लीसोटो' दलित कहानियाँ) ऐसे सत्य को प्रस्तुत करने के लिए गाली देना पड़े तो भी बोलते हैं, वह शर्माते नहीं । यानि कि यह कविता मुख्य रूप से स्वानुभव एवं स्वाभिमान की कविता है । अन्याय एवं शोषण के खिलाफ संघर्ष की कविता है । और आत्मगौरव उसके केन्द्र में है । इस कविता में अभिमानी एवं पाखंडीओं का स्थान नहीं है । आंतरभेद इस कविता के लिए लूणा

के समान है । दलित कवि नीति की विषकन्या से नहीं डरता है । और आखिर इस कवि को सत्य एवं स्वाभिमान से अधिक कुछ भी पसंद नहीं है । ऐसा करने में जो भी सहन करना पड़े, उसे मंजूर है । इसलिए आज भी बहुत 'मनुवादी', 'दलित साहित्य' के नाम पड़ते ही नाक चढ़ाता है । आज भी दलित कवि एवं कविता के लिए पग-पग पर अग्निपरीक्षा होती है । कितने ही 'एकलव्य' का अंगूठा काटा जाता है । 'शंबुक' के कान में शीशा डाला जाता है । और ऐसी परिस्थिति में इन कवियों को अपने बाहुबल से लड़ना है । एवं 'मत्सवेध' करना है, दोनों पल्ले में संतुलन रखकर, एवं यह भी इतना ही जरूरी है । अनुभव एवं वेदना को वाचा देनेवाली यह कविता मात्र कल्पना का सर्जन नहीं है, परंतु वेदना की वाणी है । अनुभव का दस्तावेज है । इसलिए ऐसा भी संभव हो कि बो नाम के सवर्ण कवियों को इसमें लालित्य या काव्य तत्व दिखाई भी न दे । यहाँ तो है दलित समाज के संघर्ष की वाचा एवं आनेवाले कल के समाज का सपना है । यह कवि 'कलापी' के समान राजकुमार नहीं, जो प्रेम का गाना गाये । यह तो खेत मजदूर या मील मजदूर का पुत्र है, एवं बहुत संघर्ष करने के बाद आज सामान्य प्रोफेसर या ऑफिसर बना है । और मुश्किल से दो-तीन डिग्री प्राप्त की है । आज भी उनके मूल तो 'यास' या 'चाली' में हैं । पग-पग पर संघर्ष का सामना करते हुए कवि आम समाज की दुर्भावना एवं प्रपंचों से परिचित है । विश्वास नहीं है उसे न्यायतंत्र से लेकर पंच, पंचायत, व्यवस्थातंत्र में भी एवं पत्थर के प्रभुजी में भी, सिवाय कि अपने ऊपर । दो हाथ एवं अपने आप में विश्वास रखनेवाला यह कवि सोये हुए सिंह के समान हैं । उन्होंने आग से लेकर चिंगारी तक काम किया है ।

दलित साहित्य में इस कविताओं एवं सामयिकों में समाज में होनेवाले अत्याचारों, मारपीट, बेगार, बलात्कार, अपमान, ठगी, प्रपंच, हमला, आंदोलन, हत्याकांड इत्यादि विषयों को प्रस्तुत किया है । इन कविताओं में कई कवियों ने ललित कविताएँ भी दी है, 'केसूडा' के फूल के समान गढ़ी है, यह कविताएँ । उसमें प्रेम, प्रकृति, प्रभुजी, स्वदेश, संस्कार, संस्कृति एवं अन्य ललित विषयों वाली कविताएँ भी मिलती है । आखिर रचना स्वरूप की दृष्टि से देखें तो गुजराती साहित्य के मुख्य प्रवाह की असर दलित साहित्य पर है, जैसे की मध्यकालीन आख्यानी स्वरूप जैसे 'वीरमेघमाया' का आख्यान बी. बी. चावड़ा देते हैं । अन्य प्रकार के काव्यों में गीत, ग़ज़ल, लोकगीत, उर्मिकविता, सोनेट एवं अछंद कविता तो खूब प्रमाण में है । तो किशन सोसा. जैसे कवि ने तो 'तान्का' जैसा जापानीझ प्रकार भी दिया है । तो प्रा. यशवंत वाघेला, मधुकान्त कल्पित एवं अन्य कई कवियों 'अछांदछ' कविता में अच्छी रचनाएँ भी दी हैं ।

तो विषयवस्तु की दृष्टि से पौराणिक पात्र, ऐतिहासिक पात्र, घटना इत्यादि आते है । इस कविता में ढलकर तो कई कवियों ने तो कविता पर कटाक्ष किया है । समाज को एवं 'राम' को भी नहीं छोड़ा है । 'शम्बुक' से लेकर 'शकरा जेलतपुरीया' तक का पात्र आते है । इस कविता में 'एकलव्य', 'कर्ण' को भी प्यार दुलार दिया है । इस कविता में लो फिर, वर्तमान समय की बात को लेकर गोलाणा का हत्याकांड, आरक्षण का आंदोलन, मील मजदूरों की स्थिति, गाँव में दलितों की स्थिति, समग्र दलित

समाज में स्त्रीयों की स्थिति, आम समाज में दलितों का मान एवं स्थान, इत्यादि का चित्रण प्रस्तुत किया है ।

इस प्रकार दलित कविता एवं जीते जीदगी की झांकी है, सत्यवाणी है । वेदना की वाचा है । इस कविता में एक 'आया' का नहीं, परंतु 'प्रसूता' का अनुभव आता है । इसलिए उसमें कल्पना का वैभव नहीं, परंतु वास्तव का सत्य दिखाई देता है, भले ही वह कटु हो या काल हो । इस कविता में प्रेम लीला नहीं है, परंतु बीते हुए समय की वेदना है । यह कविता गगन के उड़ान की नहीं, परंतु भूतकाल के अनुभव की है । इस कविता में 'गांधी' की हमदर्दी नहीं, परंतु 'आंबेडकर' का आत्मगौरव है । शम्बुक से 'शकरा' की शहादत है, इस कविता में काव्यतत्व से अधिक सत्य का तत्व है । यह सत्य कि जो दूसरे को तीखा लगता है । यहाँ राजमहल के झरोखे में टिमटिमाता दीपक नहीं है, परंतु हृदय को चीरकर उठनेवाली ज्वालाएँ हैं, जो क्रांति का मशाल बनता है । सदियों से वेदना को उछालकर फेंक देने के दृढ निश्चय के साथ प्रतिबद्धता की प्रतिज्ञा लेकर निकलनेवाले कवि की कविता है | अंतर का नाद एवं सत्य का साद है ।

: संदर्भ ग्रंथ :

- प्रत्यायन - भी. न. वणकर
- गुजराती दलित कविता - प्रा. यशवंत वाघेला
- विदीत - हरिश मंगलम्
- नया मार्ग - ईन्दुकुमार जानी
- हयाती - विशेषांक

❖ ❖ ❖

महाकविकालिदास रचित अभिज्ञानशाकुन्तलम् कथा का समय

हर्षदकुमार तेरसिंहभाई भुरिया
शोधछात्र : (विद्यावारिधिः)
श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविधालय
वेरावल (गुजरात)

प्रस्तावना :-

संस्कृत साहित्य में श्रेष्ठ कविओं की गणना में प्रथम नाम महाकवि कालिदास का लिया जाता है। कवि कालिदास नें दो महाकाव्य रघुवंशम्, कुमारसंभवम्, दो खड़काव्य मेधदूतम्, ऋतुसंहार और तीन नाटक मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोवर्शीम् और अभिज्ञानशाकुन्तलम् की रचना करके संस्कृत साहित्य को चमत्कृत कर दिया है। संस्कृत कें एक श्लोक में कहा गया है कि-

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।स

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्क तत्र श्लोक चतुष्टयम्।।

इस श्लोक द्वारा कवि कालिदास के नाटको का श्रेष्ठ प्रमाण मिलता है। अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक सबसें ज्यादा प्रसिद्ध है। और विश्व की सभी भाषा में उसका अनुवाद हुआ (किया गया) है। महाकविकालीदास का यह नाटक में मानव और प्रकृति प्रणयभाव का ह्दयस्पर्शी वर्णन है। इस नाटक को कथा का काल (समय) के बारे में नाटक में जो वर्णन किया गया है उससे मालूम होता है कि यह छः वर्ष की कथा है।

अभिज्ञानशाकुन्तल की कुल मिलाकर छः वर्ष की कथा है। प्रथम अंङ्क में दुष्यंत और शकुन्तला की पहली मुलाकात होती है। तृतीय अंङ्क में दोनो का दूसरा मिलन होता है। तृतिय और चतुर्थ अंङ्क कें विष्कम्भक के बीच के काल में दोनों का गान्धर्व विवाह होता है और शकुन्तला गर्भिणी हो जाती है। पंञ्चम अंङ्क में दुष्यंत शकुन्तला का परित्याग कर देते है और एक अदश्य मूर्ति उसे उठा ले जाती है। पंचम अंङ्क के अंङ्कावतार में अँगूठी प्राप्त होती है। षष्ठ अंङ्क में राजा विरह में व्याकुल हो विलाप करते है। सप्तम अंङ्क में दुष्यंत का शकुन्तला से और पुत्र सर्वदमन से आकस्मिक मिलन हो जाता है। यहाँ पुत्र भरत की बातों तथा उसके कार्यो से अनुमान होता है की उसकी आयु प्रायः ५-६ वर्ष की होगी। अतः सातो अंङ्को कें घटनाक्रम के आधार पर यह अनुमान किया जा सकता है कि शाकुन्तल की कुल कथा छः वर्षो की होगी।

अभिज्ञानशाकुन्तलम नाटक के प्रत्येक अंङ्क का काल क्रम संक्षेप में इस प्रकार है-- प्रथम अंङ्क का प्रारंभ ग्रीष्म ऋतु सें होता है। राजा प्रातः काल प्रायः ८-९ बजे आश्रम के पास पहुँचते है। आश्रम का मार्ग स्नान करके आने वालों के वल्कल वस्त्रो सें टपकें हुए जल सें भीगा है। वैखानस समिधा आहरण के लिए जा रहे है। शकुन्तला और उसकी साखीयाँ वृक्षो में जल सींच रही है। शकुन्तला से राजा के मीलन का समय प्रायः १० बजे होना चाहिये। वस्तुतः इस समय कुछ धूप तेज हो गयी थी। लगभग १० से ११ बजे के बीच नायक-नायकि मे वार्तालाप आदि प्रसंग और हाथी दारा किया गया विध्न आदि होकर अंङ्क समाप्त हो जाता है। इस समय तक वृक्षो की शाखाओ पर लटकते वस्त्र सूखे नही थे। अतः यह ११ बजे का समय रहा होगा।

द्वितीय अंङ्क की घटना दूसरे दिन प्रातः काल की है। जैसा की विदूषक की इस उक्ति सें स्पष्ट हो जाता है कि- भोर में ही दुष्ट व्याधो ने अपने कोलाहल सें मुझे जगा दिया। विदूषक की राजा के वार्तालाप के समय ही धूप तेज हो गई थी, यह अंङ्क लगभग मध्याह्न तक चलता है। विदूषक का यह कहना कि 'आओ,पेड़ की छाया में इस शीलातल पर बैठ जाओ।' - सूचित करता है कि दोनो की संगोष्ठी पायः घण्टे तक चली होगी।

तृतिय अंङ्क की घटना प्रायः १२-१५ दिन के बाद की है क्योंकि नायक-नायिका दोनो काम सन्तप्त हो कृशगात हो गये है। यह अंङ्क मध्याह्न में आरंभ होता है। शिष्य कुश लेकर वन से लौटा है। वह प्रियंवदा के मुख से वह सुनता है कि शकुन्तला को लू लग गई है। लू लगने की बात असंगत है। यह अंङ्क उसी दिन सांयकाल समाप्त हो जाता है।

चतुर्थ अंङ्क के विष्कंम्भक तथा तृतिय अंङ्क के मध्य एक मास का व्यवधान प्रतीत होता है। विष्कंम्भक से ज्ञात होता है कि इसी बीच राजा एवं शकुन्तला का गान्धर्व विवाह हुआ था। वस्तुतः राजा इष्टि समाप्त करके जाते है। यह इष्टि जयेष्ठ मास की पौणमासी को समझना चाहिए। अतः विष्कंम्भक का प्रारंम्भ अषाढ कृष्ण प्रतिपदा को होना चाहिए।इस अंङ्क का आरंभ प्रातःकाल से होता है। शिष्य प्रातःकाल का वर्णन करता है। प्रातःकाल से बिदाई की तैयारी होती है और दोपहर के पूर्व विदाई हो जाती है। इस समय शकुन्तला के गर्भ के चिन्ह स्पष्ट दिखाई देते है। अतः विष्कंम्भक और चतुर्थ अंङ्क के बीच ४-५ मास का व्यवधान होना चाहिए।

पंञ्चम अंङ्क चतुर्थ अंङ्क के तीसरे या चोथे दिन किन्तु मध्याह्न से पूर्व १०-११ बजे आरंभ होता है। 'नामाक्षरं गणय'से यह प्रतीत होता है कि हस्तिनापुर का मार्ग तीन या चार का है। राजा भोजन के बाद विश्राम के लिए जाते है। अतः तीसरे पहर यह अंङ्क समाप्त हो जाता है। वस्तुतः प्रत्याख्यान सम्बन्धी बातचीत में दो-तीन घंण्टे लगे होंगे। पञ्चम अंङ्क के बाद और सातवाँ अंङ्क मात्र एक दिन के अन्तराल के बाद ही आरम्भ हो जाता है और सप्तम अंङ्क में पुत्र सर्वदमन लगभग ५-६ वर्ष का दीखता है। अतः प्रत्याख्यान की घटना से लेकर धीवर से अँगुठी मिलने तक का समय ५-६ वर्ष का होना चाहिए। अंङ्कावतार प्रातः ८-९ बजे आरंभ होता है क्योंकि इसी समय बाजार खचाखच भरा होता है। इसी समय धीवर को राजपुरुषों ने पकडा होगा। राजदरबार से लौटने में शकार को बहुत देर लगती है। अतः सायङ्काल प्रायः ६ बजे तक अंङ्कावतार चला होगा। सभी का शौण्डीक के यहाँ जाना भी इसी बात को सूचित करता है। राजपुरुषो का मदिरालय जाने का यही समय भी होता है।

षष्ठ अंङ्क और पंञ्चम अंङ्क के इस अंङ्कावतार के बीच प्रायः एक पक्ष का अन्तराल ज्ञात होता है। कञ्चुकी कहता है कि अँगुठी प्राप्ति का वृत्तात और उसके फलस्वरुप राजा का शकुन्तला के लिए विरह से पीडित रहने का सारा वृत्तान्त बहुलीभूत हो चुका है। वृत्तान्त का इधर-उधर फैलना प्राय १०-१५ दिन का व्यवधान साकेंतित करता है। षष्ठ अंङ्क प्रातःकाल प्रायः ९-१० बजे के लगभग आरम्भ हो जाता है क्योकि मिश्रकेशी प्रातःकाल प्रायःकालीन स्वनियोग शचीतीर्थ पर स्नान के समय करके तब सामने आती है। यह अंङ्क प्रायः तीसरे पहर समाप्त होता है क्योंकि मध्याह्न में आकर विदूषक को भूख सताती है और अपराह्न में मातलि इन्द्र के सन्देश के अनुसार दुष्यंन्त को राक्षसों के वधार्थ स्वर्ग ले जाता है।

राजा राक्षसो को मारकर लौटते समय मातलि से कहते है कि लडने की उत्सुकता में कल स्वर्ग जाते समय हमने इस प्रदेश पर ध्यान नहीं दिया। अतः 'कल' कहने से सप्तम एवं षष्ठ अंङ्क के बीच मात्र एक दिन का अन्तर जान पड़ता है। यह अंङ्क प्रायः १ बजे आरम्भ होता है। जिस समय राजा मारिच ऋषि के आश्रम पहुँचते है उस समय ऋषि स्त्रियों को पातिव्रत्य धर्म की शिक्षा देते रहते हैं। ऐसे प्रवचन प्रायः मध्याह्न के बाद ही होंते है। राजा को पहुँचने के बाद की घटनाओं को होने के लिए दो-तीन घण्टे लगा होगा। अतः यह अंङ्क सायङ्काल ५ बजे समाप्त होना चाहिए।

इस तरह अभिज्ञानशाकुन्तलम् में जो संवाद प्रसंग का वर्णन किया गया है उससे यह प्रतित होता है कि समग्र नाटक का प्रसंगो,संवाद और पात्र की भूमिका उत्तम प्रकार की है अभिज्ञानशाकुन्तलम् संस्कृत साहित्य ही नही अपि तुं विश्व साहित्य की अमूल्य निधि है।पाश्वात्य विद्वानो को संस्कृत साहित्य के प्रति उन्मुख करने का श्रेय अभिज्ञानशाकुन्तलम् का ही है। आज महाकविकालिदास का संपूर्ण विश्व में जो एक महनीय स्थान प्राप्त है उसमें भी इस अमर कृति का ही बहुमूल्य योगदान है।

સુંદરજી સોદાગર : કચ્છી સાહસિક વેપારી

ડૉ.નંદલાલ નારાણ છાંગા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક
શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ

જન્મ અને બાળપણ

સુંદરજી સોદાગરનો જન્મ કચ્છ જીલ્લાના માંડવી તાલુકાના ગુંદિયાળી નામના નાનકડા ગામમાં ઈ.સ.૧૭૬૪ માં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ શિવજી હીરજી બ્રહ્મક્ષત્રિય હતું. કુલ ચાર ભાઈઓમાં તેનું સ્થાન બીજા નંબરનું હતું. તેનું બાળપણ ગુંદિયાળી અને માંડવી શહેરમાં વીત્યું હતું. તેનો પરિવાર કપડાંની રંગાઈ અને ખેતી પર જીવનનિર્વાહ કરનાર, આર્થિક સમૃદ્ધિથી વંચિત એક સાધારણ કુટુંબ હતું.

વ્યવસાયની શરૂઆત

સુંદરજીએ મોટા થઈને જુનાગઢના દિવાન અમરજી પાસે જઈને રાજ્ય અને વ્યવહાર કુશળતાના ક્ષેત્રમાં અનુભવો મેળવ્યા. ઈ.સ.૧૭૯૫ માં માંડવીના નગરશેઠ માનસંગ ભોજરાજની મદદ અને પ્રોત્સાહનથી તેણે ઘોડાનો વેપાર શરુ કર્યો. ધીમે ધીમે તેનો આ વેપાર ખુબ જામવા લાગ્યો. ઘોડાના વેપારમાં સફળતાથી પ્રેરાઈને તેને સાથે સાથે બીજા કેટલાક ધંધા પણ શરુ કર્યા. આ રીતે તેના વેપાર અને ધંધામાં વૈવિધ્ય આવતું ગયું. મુંબઈ, અમદાવાદ, મૈસુર, માંગરોળ, પુના, કુંઠા, કાલીકટ, મલબાર, વડોદરા, રાજકોટ, પોરબંદર, ધોરાજી, જોડિયા, નવાનગર (જામનગર) તથા કચ્છ અને સિંધ જેવા અનેક પ્રદેશોમાં સુંદરજીએ પોતાની પેઢીઓ ખોલવા માંડી. આ રીતે તેનો વેપાર ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. એક વખતનો જુગારી 'સુંધો' હવેથી સુંદરજી સોદાગરના માનવંતા નામથી દેશ-વિદેશમાં ખુબ જ પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એટલું જ નહિ, પણ સુંદરજીનો પોતાનો એક જહાજી કાફલો પણ હતો. થોડા જ સમયમાં ભારતમાં જ નહી પણ એશિયા ખંડના મોટા મોટા નગરોમાં સુંદરજીની પેઢીઓ ચાલતી થઈ ગઈ. વ્યવસાય કુશળ સુંદરજી પાસેથી ઘોડાઓ ખરીદવા માટે રીતસરની પડાપડી થવા લાગી. યુદ્ધમાં રોકાયેલા બંને પક્ષો તેની પાસેથી ઘોડા ખરીદતા હતા. ઉપરાંત બંને પક્ષો તેના પ્રત્યે સન્માનભાવ રાખતાં તથા તેની સામે વિશ્વાસની નજરે જોતા હતા. એ દિવસોમાં ભારતમાં અંગ્રેજો અને ટીપુ સુલતાન વચ્ચે લડાઈઓ થતી રહેતી હતી. બંને પક્ષોને પોતપોતાની સેના માટે ઘોડાની જરૂરિયાત રહેતી. જેથી સુંદરજી બંને પક્ષોને પોતાના ઘોડા વેચતો હતો.

શાહુકાર તરીકે

કચ્છની ભૂમિએ દેશ-વિદેશમાં ખુબ નામ, ખ્યાતી અને ધન કમાનાર અને સાહસિકોને જન્મ આપ્યો છે. કચ્છી વેપારી ફક્ત ભારતવર્ષમાં જ નહી પરંતુ દેશ-વિદેશમાં અનેક જગ્યાએ ફેલાયેલા છે. આવા અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાની આગવી સૂઝ-બૂઝ, સાહસ, પરિશ્રમ અને યોગ્યતાના બળે તેમને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન અર્જિત કર્યું છે. કચ્છી વેપારીઓ પોતાના મુખ્ય ધંધાની સાથે સાથે મુલ્કતો અને જમીનો ગીરવી રાખીને તેના પર વ્યાજે નાણા ધીરવાનું કામ પણ કરતા હતા. એવા વેપારીઓમાં સુંદરજી સોદાગરનું નામ પણ અગ્રગણ્ય હતું. તેણે સૌરાષ્ટ્રની સાથે સાથે ગુજરાતના અન્ય દેશી રજવાડાઓને સંકટના સમયમાં નાણા ઉધાર આપ્યા હતા.

દાનવીર તરીકે

સુંદરજી સોદાગર એક સાહસિક વેપારીની સાથે સાથે ભક્ત, દાતા અને શુરવીર હતો. સુંદરજીનો આદર્શ હતો- ધર્માનુસાર દાન કરવું, કર્માનુસાર કાર્યશીલ રહેવું, ગરીબ અને લાચાર વ્યક્તિની તકલીફો દૂર કરવી, શરણાગતની રક્ષા કરવી, આફત સમયે સંકટગ્રસ્તોની સહાયતા કરવી અને પોતાના માણસો પ્રત્યે પ્રેમભાવના રાખવી. સુંદરજી જીવનપર્યંત આ આદર્શોને ચરિતાર્થ કરવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યા. બેટ દ્વારકામાં તેણે એક મહાયજ્ઞ કરવી હજારો બ્રાહ્મણોને અનુષ્ઠાનમાં બેસાડ્યા હતા. અને તેમને લાખો રૂપિયાનું દાન આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેણે સેંકડો માણસોના સંઘ સાથે બદ્રીનારાયણ, કેદારનાથ, હરિદ્વાર, મથુરા, કાશી, પંઢરપુર, નાસિક વગેરે તીર્થસ્થાનોની યાત્રાઓનું આયોજન પણ કર્યું હતું. એકવાર હરિદ્વારના કુંભ મેળામાં આવેલાં યાત્રીઓને સુંદરજી તરફથી ચાર દિવસ સુધી ભોજન કરાવવામાં આવ્યું હતું અને પ્રત્યેક યાત્રીને વસ્ત્ર તેમજ લોટનું દાન પણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત જૂનાગઢની પલાશિની નદીનો પુલ બંધાવવાનું કાર્ય પણ તેણે કરાવ્યું તથા યાત્રીઓની સગવડ માટે ગિરનાર પર્વત પર ચઢવા માટે પાકા પગથિયા ચણાવ્યા હતા. પ્રખ્યાત દામોદર કુંડનું સમારકામ કરાવ્યું તથા ધરતીકંપથી પડી ગયેલાં અનેક મંદિરોનું જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનો શ્રેય પણ સુંદરજીને ફાળે જાય છે. કચ્છમાં તેણે નારાયણ સરોવર, કોટેશ્વર, માતાના મઢ, રાણેશ્વર, નાગનાથ વગેરે જેવા સ્થળો તેમજ મંદિરોનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેવી જ રીતે રાવળપીર, ધીણોધરના ધોરમનાથ, કલ્યાણેશ્વર નીલકંઠ મહાદેવ તથા વોંધના જડેશ્વર મહાદેવ વગેરે અનેક મંદિરોનું નિર્માણ પણ કરાવ્યું હતું. એટલું જ નહી પણ તેણે જિનાલયો અને પીરોનાં મકબરાઓ માટે પણ દાન આપ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૭૯૨ માં ગુજરાતમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે પણ એક લાખ જેટલા રૂપિયા તેણે ખર્ચ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૧૩ માં પણ જયારે કચ્છમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે પણ તેણે પ્રજા માટે પોતાનો ખજાનો ખુલ્લો મુક્યો હતો. આ બાબતનો ઉલ્લેખ 'બોમ્બે કુરિયર' નામના સામયિકના ૨૫ મી ઓગષ્ટ ૧૯૧૩ ના અંકમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

રાજનૈતિક જીવન

સુંદરજીના રાજનૈતિક જીવનની શરૂઆત અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવવાથી થઈ હતી. તેની ચતુરાઈ અને કાર્યદક્ષતાથી સંતોષ પામી કંપની સરકારે તેણે પોતાના પ્રથમ 'નેટીવ એજન્ટ' તરીકે નિયુક્ત કર્યો. તેણે 'નેકીનો પરવાનો' (જસ્ટીસ ઓફ પીસ) આપવામાં આવ્યો. એ સમયે કચ્છ રાજ્યમાં 'બાળકીઓને દૂધપીતી' કરવાનો અમાનુષી રીવાજ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. આ કુરિવાજને બંધ કરાવવા માટે તેણે અંગ્રેજ અમલદાર કર્નલ વોકરને ઘણી મદદ કરી હતી. જ્યારે દ્વારકાના સરદારને કાળા વિદ્રોહીઓ વિશે ફરિયાદ કરી ત્યારે સુંદરજીએ સ્વયં તેમનું દમન કરી શાંતિ પ્રસ્થાપિત કરી હતી. નોંધનીય છે કે અવધના નવાબ અને કંપની સરકાર વચ્ચે સમજૂતીનો ખરડો તૈયાર કરવા માટે ચાર અંગ્રેજો અને એક ભારતીયની નિમણુક કરવાની હતી ત્યારે અવધના નવાબે પણ સુંદરજી પર પોતાની પસંદગી ઉતારી હતી.

લવાદી તરીકે

માત્ર અંગ્રેજો જ નહી પણ રાજાઓનાં પણ અંદરોઅંદરના ઝઘડાઓની પતાવત કરવા, વિદ્રોહીઓને દબાવવા જ્યાં અને ત્યાં સુંદરજીની જરૂરિયાત પડવા લાગી હતી. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ પ્રથમના કડી પ્રાંતમાં મલ્હારરાવે બળવો કર્યો તેને દબાવવામાં સુંદરજી સૌથી આગળ હતાં. ઈ.સ. ૧૮૦૯ માં ઓખામંડળમાં વાઘેરોને શરણાગતિ સ્વીકારવા માટે બાધ્ય કરવાનો યશ પણ સુંદરજીને ફાળે જાય છે. પેશ્વા બાજીરાવ બીજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે સુંદરજી ત્યાં હાજર હતાં. મોરબી રાજ્યના માળીયાના મિયાણાઓનો ખુબ ત્રાસ હતો. સુંદરજીએ અંગ્રેજ સેનાને મોરબીમાં બોલાવી આ સમસ્યાનું નિરાકરણ લાવી દીધું. સેનાનો ખર્ચ ઉપાડવાની મોરબીના દરબાર પાસે રકમ નહોતી જેથી સુંદરજીએ ટંકારા પરગણું ગીરવી રખાવી તે રકમની ચૂકવણી કરાવી દીધી. ત્યારબાદ પોરબંદર, જામનગર, ગોંડલ તથા અન્ય રજવાડાઓને પણ પૈસાની મદદ કરી અને તેના બદલામાં અનેક પ્રદેશો ગીરવી રાખ્યા હતાં. સુંદરજી જુનાગઢના દીવાનના રૂપમાં પણ કાર્યરત રહ્યાં. ઈ.સ. ૧૮૦૨ માં કચ્છ રાજ્યના મહારાજ રાયધણજીએ પણ સુંદરજીને દીવાનપદ આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી, પણ સુંદરજીએ ઇનકાર કરી દીધો હતો.

સુંદરજી પિતૃભક્ત હતાં અને કુટુંબના બધાં જ આપ્તજનોના હિતેચ્છુ હતાં. આ તેનું માનવીય પાસું હતું. એવી જ રીતે તે પોતાની માતૃભુમી કચ્છ માટે ઘણું કરવા માંગતો હતો. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવિદ ઈશ્વરલાલ ઓઝાએ સપ્રમાણ પ્રતિવાદિત કર્યું છે કે, સુંદરજીણે બૃહદ કચ્છનાં આર્ષદ્રષ્ટા કહી શકાય. સુંદરજીએ ભલે કચ્છની સાથે સાથે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર ભારત અને ભારત બહાર વિદેશોમાં પણ

વિસ્તરી હોય, પરંતુ કચ્છી રાષ્ટ્રીયતાનાં કેટલાંક ઉમદા અંશો તેમનામાં હતાં. તેઓ કચ્છના લોખંડી પુરુષ હતા. આવા તેજસ્વી અને સાહસિક વ્યક્તિનું અવસાન ઈ.સ.૧૮૨૨ માં ૫૮ વર્ષની વયે માંડવીમાં થયું હતું.

સંદર્ભસૂચી

૧. ગઢવી, એસ.આઈ (૨૦૧૯). *કચ્છ દર્શન,* પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

૨. કારાણી, દુલેરાય (૨૦૧૨). *કચ્છ કલાધર,* પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

૩. પટેલ, દેવેન્દ્ર. *કચ્છની ખુશ્બૂ,* બૂકપ્રથા, ભાવનગર.

૪. ઠાકર, એન.એ. *કચ્છનો ઈતિહાસ.*

'કોતરની ધાર પર' : જીવાતા જીવનનો ધબકાર'

મનીષકુમાર ગીરીશભાઈ ગૌસ્વામી
ગામ- કોદરાલી, તા- વડગામ. જીલ્લો- બનાસકાંઠા

ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા ક્ષેત્રે સાંપ્રત સમયમાં કાનજી પટેલનું નામ નોંધપાત્ર ગણી શકાય. તેમનું નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા અને કવિતા ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન છે. તેમણે પોતાના સર્જનમાં મહિકાંઠાનો જનપદ જે લેખકની જન્મ અને કર્મભૂમિ છે તેનું નિરૂપણ કર્યુ છે. તેઓ અંગ્રેજીના અધ્યાપક હોવા છતાં પોતાના પ્રદેશના જનપદને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમની પાસેથી ચાર નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને મળી છે. જેમાં 'કોતરની ધાર પર' (૧૯૮૨) 'દ્વા સુપર્ણા', 'ડહેલું' અને 'આદિ' જે પૈકી 'કોતરની ધાર પર' નવલકથા તપાસવાનો ઉપક્રમ છે.

કાનજી પટેલની 'કોતરની ધાર પર' નવલકથા બે વિભાગમાં અને ૯૮ પૃષ્ઠોમાં વહેંચાયેલી છે. બે ભાગોમાં પ્રથમ ભાગ 'કોતેડાની ધાંહ પર ધાર' અને બીજો ભાગ 'દ્વા સૂપર્ણા' નામે છે. 'દ્વા સૂપર્ણા' કદાચ લખવા ધારેલી લઘુનવલનો મુસદ્દો છે. તેમની 'કોતરની ધાર પર' નવલકથા કલકત્તાના સામયિક નવરોઝે યોજેલી લઘુ નવલ સ્પર્ધામાં પ્રથમ આવી હતી. આ સ્પર્ધામાં નવલકથાને પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું. ત્યારબાદ આ નવલકથા ૧૯૮૨માં પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થઈ. જ્યારે નવલકથાની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ત્યારે તેમાં પ્રકરણ ન હતા, પણ બીજી સંવર્ધિત આ નવલકથાને કુલ સાત પ્રકરણોમાં વિભાજિત કરવામાં આવી. જે આ પ્રમાણે છે. તરીને ટોચે, માયા લાજી, તાલ કે ઘૈયુ, છેટાં, ધૂળેટી, વે'રો આંતરો, ગગડી પડ્યાં.

'કોતરની ધાર પર' નવલકથાનું કથાવસ્તુ આમ સામાન્ય અને સરળ છે. ગ્રામજીવનના પરિવેશમાં જીવતા બે પાત્રો ફૂલી અને ભાથીના અવૈધ પ્રેમસંબંધની કથા જ છે. પણ સંવેદનની તીવ્રતા અને જનપદની ભાષા – બોલીનો પ્રયોગ આકૃતિને ધ્યાનપાત્ર બનાવે છે. કૃતિનું કથાવસ્તુ રાંમભાઈના ઘરે દીકરાનો જન્મ થયો ત્યાંથી કથાવસ્તુ આરંભાય છે. 'રાંમભાઇ ગોળ મંગાવાં ગોળ. સોરો આયો. કઠઈ સે જીવીની. રાંમભાઈની ભગવાંની ઘણી વાટ્ય જોવડાઈ. હારો દન દેખાડ્યો.' (પૃષ્ઠ ૪)

કથાની શરૂઆતમાં મહીકાંઠાની જનપ્રદેશની આ બોલી વાચકને પકડી રાખે છે. અને કથા આગળ વધે છે. રાંમભઈનો ભાગીયો ભાથી ઘાસનો ભારો લઈને આવે છે એટલે ભાથીને વાતની જાણ કરવામાં આવે છે.

'જાંણ્યું લ્યો તી ! રાંમભઈની ઓવ, તારી હિરવણને સોરો આયો.' (પૃષ્ઠ ૪)

આ સાંભળી ભાથી ખુશ થઇ જાય છે અને કહે છે, 'આ મોરની વાત અમણાં ઉં નાળિયામાં જ કરતો તો કે એ રાંમભઈના સોરા હારું રમ્બા ગૂંથ્યો સે, ભગવાંની એણા કણબીનું દુઃખ જોયું.' (પૃષ્ઠ ૫)

અને સાથે જ ભાથીને કહેવામાં આવે છે કે રાંમભઈના ઘરમાં સુવાવડ હોવાથી તેનું જમવાનું પડોશમાં રહેતાં ખાતુભાઈને ત્યાં થોડા દિવસ રહેશે અને સાથે જ એ પણ ખબર પડે છે કે રામભાઈના ઘરમાં જે સ્ત્રી કામ કરવા આવી છે એ બાજુમાં રહેતા ખાતુભાઈની પત્ની ફૂલી છે.

સહજ અને સાદુ જીવન જીવતા ખાતુભાઈને એક દીકરો છે જેનું નામ છે શંકર. ફૂલીના લગ્ન ખાતુભાઈ સાથે ઘર અને જમીન જોઈને કરવામાં આવ્યા હતા. એટલે જાતીય રીતે અતૃપ્ત રહેલી ફૂલી

જમવા માટે આવેલા ભાથીની કાયા જોઈને તેના તરફ આકર્ષાય છે. અને વિચારે ચડેલી ફૂલીને ઊંઘ પણ નથી આવતી. ફૂલીની કામુકતા તીવ્રપણે ઉછાળા મારે છે એટલે સમય જતાં, સંજોગ મળતાં ફૂલી ભાગીયા ભાથી સાથે જે પરજ્ઞાતિનો છે, તેની સાથે શરીર સંબંધ બાંધી બેસે છે. હવે બંને અવારનવાર મળતા રહે છે એટલે ફૂલીને ખાતું સાથેનું જીવન નીરસ લાગવા માંડે છે. એક દિવસ ફૂલી બાધા ઉતારવાને બહાને મેળે જવા નીકળે છે ત્યારે ભાથી રસ્તામાં એની વાટ જોતો ઊભો હોય છે અને ત્યાંથી બંને સાથે ગીતો ગાતાં ગાતાં અને એકબીજાના ખભા પર હાથ મૂકીને જતા હોય છે, ત્યાં રસ્તામાં ગામની કેટલીક સ્ત્રીઓ આ બંનેને જોઈ જાય છે અને તેઓ આ વાતની ખબર ખાતુને આપે છે.

'હું હાસવો સો લ્યો ? પેલા હગલા ભાગીયાના ખભે આથ નાશી ની પેલી તો મેળે જઈ.' (પૃ.૨૦)

એટલે ખાતુ ફૂલીને શોધવા મેળે જાય છે. પણ ત્યાં ફૂલી કે ભાથી બંનેમાંથી કોઈ દેખાતું નથી. એટલે ખાતુ ઘરે આવતો રહે છે અને પછી મેળેથી ફૂલી ઘરે આવે છે એને ખબર પડી જાય છે કે ખાતુને હું ભાથી સાથે મેળે ગઈ હતી એ વાતની ખબર પડી ગઈ છે એટલે ખાતુના ગુસ્સાને બીજે માર્ગે વાળવા ફૂલી એને સ્ત્રીચરિત્રથી મોહિત કરી દે છે અને ખાતુને મનાવી લે છે.

બીજી બાજુ ગામમાં પણ વાત ફેલાઈ ગઈ કે ફૂલી અને ભાથી બંને સાથે મેળામાં ફરતાં હતા. એટલે ત્રણેક માસ ભાથી ફૂલીથી અળગો રહે છે. પણ ફુલીની કામુકતા અને ભાથીની ઉત્તેજના વધારે સમય ટકી રહેતી નથી અને એકબીજા વગર જીવવાનું હવે દુષ્કર લાગે છે એટલે બંને ગામ છોડી ચાલ્યા જવાનો નિર્ણય કરે છે અને ધુળેટીનો પ્રસંગ આવે છે આખું ગામ ધુળેટીના પ્રસંગે ઢોલના તાલે દાંડિયા રમતા હોય છે અને દાંડિયાનો પ્રસંગ પૂરો થતાં ગુલાલની થાળીઓ લઈ નાંનશાની વહું રંગવા મોકલે છે, એમાં ફૂલી જઈ અને ભાથીના વાસામાં જોરથી રંગનો થાપો મારે છે. આ જોઈ અને ત્યાંના લોકો આ વાતની ખબર ખાતુને આપે છે અને ખાતુ અને ફૂલી વચ્ચે ઝઘડો થાય છે. ગામના વડીલો ફૂલીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ફૂલી તેના સંબંધ પર કોઈના પ્રહાર કે દખલગીરી સહન કરવા તૈયાર નથી. એટલે બીજી બાજુ નાંનશા, શ્યોમભય અને દાળિયો બધા ભેગા થઈ ભાથીને મંદિર પાસે બોલાવી તતડાવે છે. પણ ભાથી, 'ભીલ કુણ સ લ્યો ? બીવડાવવાની વાત આંઈ નૈ કરવાની. થાય એ કરી લેજો.' (પૃ.૫૧)

એવું કહી ત્યાંથી નીકળી જાય છે અને થોડા જ દિવસ પછી ફૂલી ઘરમાંથી ભાથીને રાંમભઈને આપવાના બાકી નીકળતા પૈસા આપે છે. બીજે દિવસે સવારે,

'કોતેડાની ધાંહ પર ધાર કર્યે હું, આધ્ધા જહુ' (પૃષ્ઠ ૫૬)

એમ જીવનના અધૂરા ઓરતા પૂર્ણ કરવા ગામ છોડી બંને નીકળી પડે છે.

'કોતરની ધાર પર' નવલકથાનું પ્રાદેશિક વાતાવરણ લુણાવાડા તાલુકાની આસપાસ વસતા પટેલ સમાજ અને ખેતીકામ- મજૂરી અર્થે ગૂંથાયેલો બારીયા, ક્ષત્રિય સમાજને તેમની તળપદી ભાષા દ્વારા ચિતર્યો છે. કાનજી પટેલ મહીકાંઠા પ્રદેશના લોકો જેમના કુળ અને મૂળ ખેતી સાથે જોડાયેલા છે તે સમાજની કથા આલેખી છે એટલે ખેતી અને પ્રીતિની આ નવલકથા છે.

આ નવલકથામાં મુખ્ય નાયક પાત્ર તરીકે ભાથી અને નાયિકા ફૂલી બંને વચ્ચેની પ્રણય સંવેદનાને આબેહૂબ રીતે આલેખી અને પ્રદેશની ભાષા અને સાહિત્યમાં જીવંત કરી આપવાનો પ્રયાસ

કર્યો છે. નાયક અને નાયિકા બંને અલગ-અલગ જ્ઞાતિના હોવાથી જ્ઞાતિ સંઘર્ષ અને કુટુંબનું આંતર કલહનું વાસ્તવ પણ પ્રગટ થવા પામ્યું છે. ભાથીના પાત્ર દ્વારા લેખકે ભીલ ખેતી, મજુરોના જીવનને ઉપસાવવામાં સાર્થક રહ્યાં છે. તો બીજી બાજુ ફૂલીનું પાત્ર કામુક સ્ત્રી તરીકેની નિરૂપ્યું છે. ફૂલીની ભાથી પ્રત્યેની,

'આટલા વરહ ચ્યાં જ્યાં તો, વહેલો મલ્યો ઓત તો જવાંની વહેલી પલાંટાત.' (પૃ.૧૫)

આ ઉક્તિ દ્વારા ફૂલીની કામુકતા લેખકે તીવ્રપણે આલેખી છે. ખાતુનું પાત્ર કરુણ સહાનુભૂતિ ઉપજાવે તેવું છે. આ બધા જ પાત્રો એક જ પ્રદેશના હોવા છતાં તેમના વ્યક્તિત્વ વચ્ચેની ભેદરેખા લેખકે કુશળતાપૂર્વક આલેખી છે.

સૌથી મહત્વનું આકર્ષણ બિંદુ આ નવલકથાની ભાષા- બોલીનું છે. તળપદી બોલીની પ્રભાવકતા અને ભાષાનો લાક્ષણિક પ્રયોગ ધ્યાનપાત્ર બનાવે છે. નવલકથામાં પ્રયોજાયેલા બોલીના થોડાક નમૂના જોઈએ.

'ભૂલાને ઘેરથી કંકુડી આઈ લ્યો ? હાંભળા હું કે એ' (પૃ-૩)

હું ઓય અતારે તો ! ચ્યમ આ માળો ની સાળો ! પાસો માળો આલણડોલણ એ બધું હું સે ! (પૃ-૮)

અમી તો જીબ્બુ નીં મરવું હાથીં આંમ ગાંમ સોડવું પડે તો ભલીં, ડુંગરોમાં ટીપાંહું (પૃ-૨૨)

'તારે રાંમભઈની ચેટલા આલવાના સીં રૂપિયા ? (પૃષ્ઠ -૫૨)

આમ 'કોતરની ધાર પર' નવલકથામાં લેખકે મહીકાંઠાના આજુબાજુના જનપદના માનવ સંવેદનો, સામાજિક વાસ્તવ, જ્ઞાતિગત વાસ્તવ અને ત્યાંની તળપદી બોલીને કુશળ રીતે વ્યક્ત કરવામાં સફળ રહ્યા છે. પરિણામે સાવ સરળ લાગતી કથા ભાવકના હૃદયના તારને ઝંકૃત કરે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

' કોતરની ધાર પર', લેખક- કાનજી પટેલ, પ્રકા. નક્ષત્ર ટ્રસ્ટ, (અમદાવાદ) આવૃત્તિ : માર્ચ ૧૯૮૨

*****

ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના

કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક,
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કૉલેજ, પડધરી
જિ. રાજકોટ.

સારાંશ: ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ કવિ છે. તેમના કાવ્યોનો વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી અભ્યાસ થયો છે. અહિ પ્રસ્તુત લેખમાં ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવનાના દર્શન કેવા સ્તરે થાય છે, તે બાબતનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેનું મૂલ્યાંકન કરીને તારણો આપવામાં આવ્યા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ઉમાશંકર જોશી, રાષ્ટ્રભાવના, ગાંધીયુગ.

*****

પ્રસ્તાવના

ઉમાશંકર જોશી ગાંધીયુગના પ્રતિનિધિ કવિ છે. રાષ્ટ્રભાવના એટલે કે દેશભક્તિ એ ગાંધીયુગની કવિતાનું એક મહત્વનું લક્ષણ છે. ઉમાશંકર જોશીના ઘણા કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના ઉત્તમ રીતે આલેખાયેલી છે. તેઓ તો સત્યાગ્રહના સિપાહી રહ્યા હતા. તેઓએ ગુજરાત કોલેજમાં પ્રવેશ લીધો હતો, પરંતુ અભ્યાસ છોડી દઈને સત્યાગ્રહની છાવણીમાં જોડાયા હતા, અને બે વખત જેલવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. આવા કવિની કવિતામાં રાષ્ટ્રભક્તિનું ગાન ન થાય તો જ નવાઈ ! અહી આપણે ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના કઇ રીતે અને કેવા સંવેદનો સાથે આલેખાયેલી છે તેની ચર્ચા કરીએ.

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવનાને પોષનારાં પરિબળો

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના-દેશભક્તિ સ્ફૂરી છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ કારણભૂત હતું એમ કહી શકાય. ઈ.સ. ૧૯૨૦માં ગાંધીજીની અહિંસક લડત શરુ થઇ. એ સમયે ગાંધીજીએ નવલોહિયા યુવાનોને જે સંબોધનો કર્યા, એ સાંભળીને રાષ્ટ્રપ્રેમની ઉત્તમ ભાવના ઉમાંશંકરમાં વિકાસ પામી. આ ઉપરાંત એ સમયે બનેલી રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની ઘટનાઓ જેવી કે ૧૯૪૨ની ક્રાંતિ, જલિયાવાલા બાગની ઘટના, બારડોલી સત્યાગ્રહ વગેરેની પણ તેમના ઉપર ઘણી અસર થયેલી છે. તેઓ પોતે પણ સત્યાગ્રહી કાર્યકર્તા હતા અને બે વખત જેલવાસ પણ ભોગવ્યો હતો, એટલે અનેક સત્યાગ્રહી કાર્યકર્તાઓના સંપર્કમાં આવ્યા હતા. એમના વિચારોની અસર પણ કવિ ઉપર પડી હતી. ગાંધીજીએ રશિયન ક્રાંતિ અને અને બૌદ્ધધર્મના વિદ્વાન ધર્માનંદની ક્રાંતિ વિશેના પુસ્તકો પણ વાચ્યા હતા. એ સમયે ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ચાલતી ચર્ચાસભામાં પણ તેઓ ભાગ લેતા. આમ, આ તમામ પરિબળોને કારણે ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના સ્ફૂરી છે એમ કહી શકાય.

ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના

ઉમાશંકર જોશીના બધા કાવ્યસંગ્રહોમાં દેશભક્તિની ભાવના રજૂ કરતા કાવ્યો જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રભાવનાને પ્રગટાવતા એમના મહત્વના કાવ્યો આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય: 'એક ચૂસાયેલ ગોટલાને', 'બળતા પાણી', 'હું ગૂર્જર ભારતવાસી', 'ગુજરાત મોરી મોરી રે', 'ગુલામ', 'બાવીસમાં દિવસનું સવાર' 'બલિ', '૧૫મી ઓગસ્ટ' અને 'સરદાર'. ઉમાશંકરના આ કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના કેવા રૂપમાં આલેખાયેલી છે તે જોઈએ:

(૧) 'એક ચૂસાયેલ ગોટલાને' : વિસાપુર જેલમાં લખયેલા આ કાવ્યમાં ગુલામીની વેદના અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના વ્યક્ત થાય છે. કવિ ગોટલામાં પણ આવી સ્વાતંત્ર્યની ભાવના જૂએ છે. દેશની ગુલામ સ્થિતિ જોઇને નવલોહિયા યુવાનને કૈક કરી છૂટવાની ભાવના જન્મે છે. હવે એને એના પરિવારનું સુખ પણ કેદ જેવું લાગવા લાગે છે. કવિ કલ્પના કરે છે કે ગોટલું પણ સ્વતંત્રતાની ભાવનાને કારણે જ આંબાના વૃક્ષ અને કેરીની કેદમાંથી મુક્ત થઇ અહી આવ્યું હશે. કાવ્યના અંતે કવિ ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે કે પોતે પણ ગોટલાની જેમ ધૂળમાં મળી જાય અને પોતાનામાંથી સ્વતંત્રતાનું એક મહાવૃક્ષ ઝૂલે:

"ને કોણ જાણે ! પરથી ચુસાઈ
હું એ ભળું ધૂળ વિશે જ ગોટલો!"

(૨) 'બળતાં પાણી' : આ કાવ્યમાં કવિએ દાવાનળના પ્રતીક દ્વારા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીના માનસિક સંઘર્ષને આલેખ્યો છે. ગાંધીજીના આહ્વાનથી અનેક યુવકો દેશની સ્વતંત્રતા અંતે સત્યાગ્રહમાં જોડાતા હતા અને જેલમાં જતા હતા. આ યુવાનો સમજતા હતા કે તેઓએ પોતાના માતા-પિતાની સેવા કરવાની હોય, આમ છતાં દેશની સ્વતંત્રતા માટે તેઓએ ઘર અને ગામ છોડ્યા હતા. આમ, દેશની સેવા અને માતા-પિતાની સેવા એમ બંને એકસાથે કેવી રીતે થઇ શકશે એ બાબતે આ યુવાનોના મનમાં જે સંઘર્ષ જન્મે છે એનું સુંદર આલેખન કવિએ આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

(૩) 'હું ગૂર્જર ભારતવાસી' : કવિએ ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના સમયે લખેલું આ ગીત છે. આ કાવ્યમાં કવિનો ગુજરાત અને ભારતદેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. ભારતીય અને ગુજરાતી હોવાનું કવિને ગૌરવ છે. તેઓએ ગુજરાતના પર્વતો, મહાત્માઓ અને મહેનતકશ પ્રજાનો ઉલ્લેખ આ કાવ્યમાં કર્યો છે. કવિ પોતાને 'ગુર્જર ભારતવાસી' ગણાવે છે. તેઓ ગાય છે કે :

"હું ગુર્જર ભારતવાસી,
ઝંખો પલ પલ સહુ જન મંગલ મન મારું ઉલ્લાસી."

(૪) 'ગુજરાત મોરી મોરી રે' : કવિએ ગુજરાતની પ્રશસ્તિ કરતુ આ ગીત આપ્યું છે. આ ગીતમાં પણ કવિએ ગુજરાતની ભૂગોળ અને ગાંધીજી, નર્મદ જેવા આદર્શ વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આવી ગૌરવવંતી ગુજરાત પોતાની વતનભૂમિ છે એનો કવિ ગૌરવ વ્યક્ત કરે છે. કવિ કહે છે કે-

"મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે."

(૫) 'ગુલામ' : અંગ્રેજ શાસને ભારતને ગુલામ દેશ બનાવ્યો એ સ્થિતિ પર કવિનો આક્રોશ આ કાવ્યમાં વ્યક્ત થયો છે. તેમના મનમાં પ્રશ્ન થયા કરે છે કે ' હું ગુલામ શા માટે ?' આગળ વધીને તેઓ કહે છે કે પ્રકૃતિના તમામ ઘટકો સ્વતંત્ર છે તો માનવીને જ શા માટે ગુલામ રહેવાનું? આમ, અહી પણ કવિની રાષ્ટ્રભાવના વ્યક્ત થયેલી જોઈ શકાય છે. કવિ કહે છે -

"સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ,
એક માનવી જ કાં ગુલામ ?"

(૬) 'બાવીસમાં દિવસનું સવાર' : ગાંધીજીના એકવીસ દિવસના ઉપવાસ પછીના બાવીસમાં દિવસે કવિ હૃદયમાં જે ઉદ્ગારો સરી પડ્યા તે આ કાવ્યમાં જોવા મળે છે. અહી કવિનો ગાંધીજી પ્રત્યેનો અહોભાવ પ્રગટ થયો છે. કવિ કહે છે -

"આજ આનંદ આનંદ ! આનંદની આજ સર્વત્ર ગાજે વધાઈ !
આજ ઉત્સવ પ્રભુ કેરી પ્રભુતા તણો, સંતની આજ સૌ ગાય સાઈ"

(૭) '૧૫મી ઓગસ્ટ' : આ કાવ્યમાં કવિ આઝાદીને વધાવતા પુલકિત હૃદયે ગાય છે કે-

"જે દિવસની અમે રાહ જોયા હતા તે તું છે ? આવ
આવ હે સુદિન અમ મુક્તિ તણા !"

આ કાવ્યમાં કવિએ ભારતના ભવ્ય વારસાનું પણ સ્મરણ કર્યું છે.

*** તારણ ***

આમ, આપણે કહી શકીએ કે ઉમાશંકર જોશીના કાવ્યોમાં રાષ્ટ્રભાવના વિશેષ રીતે જોવા મળે છે. તત્કાલીન સમાજ, ગાંધીવાદી વિચારો, મુક્તિસંગ્રામ, ગુજરાતભક્તિ, ગાંધીવંદના, વિશ્વપ્રેમ, વૈશ્વિક સંવેદના એમ વિવિધ નિમિત્તે કવિએ રાષ્ટ્રપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો છે. ઉમાશંકર જોશીની રાષ્ટ્રભાવના ઘણીવખત જુસ્સાનું રૂપ પણ ધારણ કરે છે. દેશના સાંસ્કૃતિકવારસા પ્રત્યે તેઓને ઘણો આદરભાવ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે ઉમાશંકર જોશી ભારતીયતાના ચાહક અને સાચી રીતે તેનું ગૌરવગાન કરનારા કવિ છે.

સંદર્ભ:

(૧) 'ઉમાશંકર જોશી' : ચંદ્રકાંત શેઠ
(૨) 'ઉમાશંકર સર્જક પ્રતિભા' : મફત ઓઝા
(૩) 'અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના' : દિલાવરસિંહ જાડેજા

પ્રિયજન : વેદના-વહાલનું સાયુજ્ય

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ
એમ. ફીલ. ગુજરાતી વિભાગ.
ગુજરાતી કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર

શ્રી વિનેશ અંતાણી હવે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વત્ર પોંખાયેલું નામ છે. કચ્છની સૂકી ધરતીનાં છૂટાં છૂટાં અમી એકત્ર કરી આપણને પરિતૃપ્ત કરતી એમની કથાઓ પરંપરા અને આધુનિક એમ બેવડા દોરે ચાલે છે. એમણે લખેલી 'પ્રિયજન' કથા લઘુનવલ તરીકે સર્વ સ્વીકૃતિ પામી છે. 238 પૃષ્ઠોમાં પથરાયેલી આ લઘુનવલકથા માનવમનમાં અતલ ઊંડાણોને તાગે છે. આ લઘુનવલની પ્રસ્તાવના અને સર્જકની કેફિયત જોઈએ અને ગુજરાતી સાહિત્યની ટૂંકા સમયમાં લખાયેલી કૃતિઓ તરફ જોઈએ ત્યારે 'પ્રિયજન' કથાની વિશેષતા અને સર્જકતા સમજાય છે. થોડી આડવાત કરીએ તો શ્રી પન્નાલાલ પટેલે 'મળેલા જીવ' બે અઠવાડિયામાં લખી નાખી હતી અને શ્રી વિનેશ અંતાણીએ 'પ્રિયજન' પાંચ જ દિવસમાં લખી નાખી હતી. આમ એકધારી ઓછા સમયમાં લખાયેલી કૃતિઓ, બેઉ કૃતિઓ, એટલી સફળ નિવડી કે શિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ શ્રેણીમાં મૂકાય એટલી સફળ રહી અને બેઉમાં પ્રણયનું આલેખન-મન સંચલનોની આખી સૃષ્ટિ ખાસ કરીને 'પ્રિયજન' તો આ કારણે મનોવિશ્લેષણાત્મક-કાવ્યાત્મક કૃતિ તરીકે ઊડીને આંખે વળગે એવી કૃતિ બની છે.

સંવેદનથી સમજણની ધાર કાઢતાં અને માનવીની મનોરમણાઓને વ્યક્ત કરતાં મંથન-પ્રતિકોમાંથી સર્જકે 'પલાશવન' નામની નવલકથા કંડારી કાઢી, ત્યાર બાદ 'પ્રિયજન' લખી. એ વખતે શ્રી અંતાણીએ કહેલું કે, "આ કથાનું વસ્તુ 'પલાશવન' ની વાતની પ્રતિક્રિયામાંથી એક જ ક્ષણમાં આખેઆખું મનમાં આવ્યું જે, પામી ન શકાયું તે અવરોધ ન બને. પામી શકાયું તેમાં પણ ભરપૂરતા મળે. બંને સમય-સમયાંતરે ચાલે છે પણ વિચ્છેદે નહીં, પૂરક બને. ગુમાવી દીધેલો સ્નેહ પણ બેવડાય. જીવનભર જિવાયો તે સ્નેહ પણ એટલો જ પ્રામાણિક રહે. પાત્રો દ્વારા સ્નેહ અને લાગણી વિશેની ભરપૂર સમજ વ્યક્ત થઈ." (પ્રસ્તાવના - પ્રિયજન) આ લઘુનવલ લખતી વખતે વિનેશ અંતાણીએ આધુનિક વિચારધારાને આત્મસાત્ કરી કથાવસ્તુ માટે બને એટલી સ્થૂળતા ઓગાળીને માનવીનાં મનમાં ચાલતાં સંવેદનો, આકારો અને ઘટનાઓમાંથી ઉઠતી સંકુલ પ્રતિક્રિયાઓને માનસિક સ્તરે આલેખવામાં ઉત્તમ કળાસૂઝ અને સર્જક સજ્જતા બતાવી છે.

પરંપરાગત નવલકથામાં હોય એ પ્રકારનું નિરૂપણ આપણને અહીં જોવા નથી મળતું. એકબીજાના સહવાસને ઝંખતા નાયક-નાયિકા નિકેત-ચારૂનો પ્રણય લગ્નજીવનમાં પરિણમે તે પહેલાં જ તેઓ કોઈ કારણસર છૂટાં પડી જાય છે. બંને અન્યને પરણી પોતાનો નવો સુખી અને સમૃદ્ધ સંસાર રચે છે. બંનેનું દામ્પત્યજીવન સુખમય પસાર થાય છે. પણ જે નથી પામી શક્યાં તે પ્રિયજનના સહવાસની ઝંખના સતત અને ઊંડે ઊંડે અનુભવે છે. એક દિવસ અચાનક સંજોગોવસાત્ (30 વર્ષ પછી) ચાર-પાંચ દિવસ માટે પુનઃ મળતાં થોડા દિવસ સાથે

વિતાવી, વળી પાછાં નદી-નાવ સંયોગે છૂટાં પડે છે. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં છ-સાત વર્ષનું હૂંફાળું સાંનિધ્ય માણ્યું હોય એવા પ્રિયજનને વર્તમાનના અજાણ્યા સમયમાં સહસા મળવાનો યોગ ઊભો થતાં એક અસાધારણ પરિસ્થિતિ સર્જાય છે.

ગામના ગેસ્ટ હાઉસમાં ઉતરેલો નિકેત ચારૂનું આમંત્રણ નકારી શકતો નથી. જે ઘરમાં વર્ષો પૂર્વે મુગ્ધ-મધુર ક્ષણોની નામ પાડ્યા વિનાની સુખદ સંવેદનાઓ ઉભય હૈયામાં માણી હતી તે જ ઘરમાં અન્ય સ્વજનોની ગેર-હાજરીમાં બે પ્રિયજન ચાર-પાંચ દિવસ સાથે ગુજારે ત્યારે તેમના માનસમાં જે ઘટનાઓ ગુજરે, જે ઊભરાતી અતિતની સ્મૃતિઓ સાથે વર્તમાન જીવનની વાસ્તવિકતાના અંશો કથા દરમિયાન ગૂંથાતા-ગૂંચવાતા જાય છે. બે ગેરહાજર પાત્રોની મનોમન હાજરી (નિકેત-ઉમાની અને ચારૂ-દિવાકરની) નાયક-નાયિકા અનુભવે છે.

ગામડું, મુંબઈ, બેંગ્લોર, દિલ્હી, આદિવાસી વિસ્તાર જેવાં અનેક સ્થળ-પ્રદેશોના સંદર્ભો અને સંકેતો આ લઘુનવલમાં વિસ્તરે છે – વિકસે છે. દરિયાનું પરિમાણ અને પરિણામ ચારૂના વતનમાં અને મુંબઈમાં કોમન છે. કલેક્ટર દિવાકરનો સત્તાશાઈ વૈભવ અને મોટી કંપનીમાં એક્ઝિક્યુટિવ નિકેત બંનેની કાર્યત્રિજ્યાઓ, એમનાં સંતાનો, એમના સુખી સમૃદ્ધ ગૃહસંસાર નાયક-નાયિકાના સંવાદ દ્વારા સુંદર રીતે અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. નાયક-નાયિકાએ અન્ય પાત્રોની સાથે જીવતાં-જીવતાં પણ પોતાની અંદર એક ચહેરો જીવતો રાખ્યો છે.

નવલકથાની શરૂઆતમાં 'ચારૂ બારીમાંથી દરિયો જોઈ રહી' અને અંતમાં 'ટ્રેનની ચીસ : આવતી અને જતી' આ બે વાક્યો વચ્ચે આખી કથાનો પટ અને બે પાત્રોનાં આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વો આપણી સમક્ષ ઊઘડે છે. જંગલ, દરિયો, ભીની રેતી, પતંગ, નાળિયેરી, સરૂનું વૃક્ષ, કબૂતર, હીંચકો, પ્રકાશિત ઝુમ્મર જેવા વસ્તુ-પદાર્થોને સર્જકે ભાવ પ્રતીક અને કલ્પન તરીકે પ્રયોજીને ચારૂ-નિકેતના અતીત સાંપ્રતને લહેરાવ્યો છે. સહજ અને સુંદર ઉપમાઓ, સમયખંડની કલાત્મક વહેંચણી અને માંડણી, નાયક-નાયિકાના જ મુખે અન્ય પાત્રોની કથની અને વ્યક્તિત્વો ઉજાગર કરવાની તરકીબ સર્જીને ખાસ્સી ખપમાં આવી છે. અંતમાં જ્યારે નિકેતને જવાનું છે ત્યારે ચારૂને અંદરથી એવો ભાવ જાગે છે કે જાણે એ પોતે નિકેતને ધક્કો મારીને ઘર બહાર કાઢતી હોય. નિકેતનું ગમન અને પોતાના પુત્રનું લગ્ન કરીને આવવું – ગમ અને ખુશીના આ બે વિરોધી ભાવોમાં ચારૂનું હૈયું વીંધાય છે. નિકેતને વિદાય આપતી વખતે વિધવા ચારૂ કહે છે –

"તું જાય છે ને, નિકેત એટલે અંદર એવું લાગે છે કે,
જાણે દિવાકર આજે બીજી વાર મૃત્યુ પામી રહ્યા છે."

આ વાક્યમાં ટ્રેનની ચીસ સાથે ચારૂના હૃદયતલમાંથી આવતી વેદનાભરી ચીસ છે.

વિનેશ અંતાણીએ આ કથામાં બે પાત્રો નિકેત અને ચારૂના અંતઃ સ્તલને રજૂ કરી પ્રૌઢ અવસ્થાની પ્રણય સંવેદના રજૂ કરી છે. પાત્રના બહારનાં અને આંતર વ્યક્તિત્વને ખીલવવામાં અદભૂત વર્ણનો કર્યાં છે. કથાનું વાતાવરણ એવું છે કે, ભાષાનો ખૂબ જ સરસ ક્યાસ કાઢ્યો છે શ્રી અંતાણીએ, જુઓ –

"આકસ્મિક સંયોગોમાં ગામની લાયબ્રેરી આગળના ચોકમાં ઊભેલા એક પુરુષની પીઠ જોતાં 30 વર્ષો પહેલાં જોયેલા એ ચહેરા પરથી વર્ષોના પોપડા ઊખડતા ગયા અને એના માનસમાં નિકેત પ્રત્યક્ષ થયો, સાડીનો છેડો પગમાં ભરાયો તો પણ ચારૂ દોડતી, વણથંભી નિકેત પાસે પહોંચી."

આવું વર્તન કોઈ કુમારિકાનું હોય એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી, પરંતુ તે ખરેખર એવું છે ખરું ? ના, નથી જ.

વાતાવરણને ઉજાગર કરતી અને વ્યંજનાને અભિવ્યક્ત કરતી સર્જની કલમે ભાષા પાસે જે કામ કઢાવ્યું છે તે જુઓ –

"દરિયાના અને મનના તે વિભાગ પડી શકે ? માત્ર સમયના સંદર્ભોમાં બંનેનાં રૂપ બદલાય."

"વયસ્ક વ્યક્તિઓ જેવા દરિયાના મોજાં ગંભીર અને સ્વસ્થ લાગતાં હતાં."
"એક સાંજે ગુમાવી દીધેલું અવાજનું મોજું એની છાતી સુધી ભટકાયું."
"આ સ્ત્રીને (ચારૂને) એક સમયે ભરપૂર સંવેદી છે."
"ઉમાનું હૈયું તો મોગરાનું ફૂલ"
"લીલાશ જેવી ઉમાએ નિકેતની આંખમાં ફેલાયેલાં સુક્કાં રણોનું ઝેર ચૂસી લીધું હતું."

નવલકથામાં ઉમા-નિકેત અને ચારૂ-દિવાકરના દામ્પત્યનો સમયખંડ તેમજ ચારૂ-નિકેતના દૂરના અતીતનો પ્રેમસભર સમયખંડ, તેમનાં સ્મૃતિ સંવેદનો, સ્મૃતિ સાહચર્યો, પુનરાવલોકન, આંતરનિરીક્ષણ, આંતર સ્વગતોક્તિઓ કે એકોક્તિઓના રૂપમાં ચારૂ-નિકેતના આત્મકથન દ્વારા તેમના દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાય-અનુભવાય છે. નિકેતને ચારૂ માત્ર પૂર્વ જીવનમાં પ્રેમી તરીકે જ નહીં, પણ ઉમાના પતિરૂપે પણ અનુભવે છે. નિકેત પણ ચારૂને દરિયાકિનારાની રેતીમાં આગળ બે ચોટલા રાખતી પ્રિયતમા તરીકે જ નહીં, દિવાકરની વિધવા પત્ની સ્વરૂપે સંવેદે છે. દિવાકરના મૃત્યુની વેદના માત્ર ચારૂ જ નહીં, નિકેતની પણ બની જાય છે. આ બધી સામગ્રીમાંથી સર્જકે 'પ્રિયજન' કંડારી છે. ત્રીજા પુરુથની કથનરીતિએ ચારૂ-નિકેતની ચૈતસિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ લેખકના કથન કેન્દ્રથી નિરૂપાતી રહે છે. સર્જકે ફ્લેશ-બેક પદ્ધતિ પણ અપનાવી છે. દ્વિ-કેન્દ્રી દૃશ્યોની રચનારીતિ પણ આસ્વાદ્ય બની છે. ઘણાં કલાતત્વોથી નિરૂપાયેલી આ કૃતિ દરેક ઉંમરનાં ભાવકને એક સરખો આનંદ આપતી લઘુનવલ બની રહે છે.

(પ્રિયજન, લેખક વીનેશ અંતાણી, પ્રકાશક : આર. આ. શેઠની કંપની, પ્રથમ આવૃત્તિ : 1980, પુનર્મુદ્રણ : 2009. મૂલ્ય : 90 રૂપિયા)

'શિરચ્છેદ' સામાજિક સંઘર્ષના પડકારનું નાટક

ભરત સોલંકી

A/68 પાયલપાર્ક સોસાયટી, ડીસા ત્રણ રસ્તા, પાટણ

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યમાં નાટકનું સ્વરૂપ આગવી ઓળખ ધરાવે છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી અનેક અભિનયક્ષમ નાટકો પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતીય સાહિત્યમાં તેમજ પ્રાદેશિક ભાષામાં લખાયેલા નાટકોમાં ઉપર્યુક્ત બંને પ્રકારના નાટકોનો સમન્વય કહો કે અસર જોવા મળે છે. ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યમાં જેમ સુભાષ શાહ, ચિનુ મોદી અને સતીશ વ્યાસ જેવા નાટ્યકારોએ ક્યાંકને ક્યાંક મિથનો ઉપયોગ કરી મંચનક્ષમ નાટકો રચ્યા છે તેમ કન્નડ ભાષામાં ગિરીશ કર્નાડનું નામ અત્યંત નોંધપાત્ર છે. ગિરીશ કર્નાડના નાટકોમાં મોટેભાગે સમાજ પરિવર્તન કે ક્રાંતિકારી સંદેશ પ્રગટ થતો જોઇ શકાય છે. અહીં તેમણે કન્નડ ભાષામાં લખેલા 'તલેદણ્ય' અર્થાત 'તલે' એટલે માથું અને 'દણ્ય' એટલે કાપવું. ગુજરાતી ભાષામાં આ નાટકનો અનુવાદ રૂપાલી બર્ક 'શિરચ્છેદ' નામે કર્યો છે તેના આસ્વાદનો ઉપક્રમ છે.

અગિયારમી સદીના મધ્યયુગીન વાતાવરણ ધરાવતું આ નાટક ત્રણ અંક અને સોળ દ્રશ્યમાં વહેંચાયેલું છે. આ નાટકના પ્રથમ અંકમાં ૧ થી ૪ દ્રશ્યો, બીજા અંકમાં ૫ અને ૬ દ્રશ્યો, ત્રીજા અંકમાં ૭ થી ૧૬ દ્રશ્યો જોવા મળે છે. નાટકના સંક્ષિપ્ત વિષયવસ્તુ વિશે વિચાર કરીએ તો પ્રથમ દ્રશ્યમાં સાંખવિત શાસ્ત્રી પોતાના દીકરા જગદેવ જગણ્ણાને બૂમો પાડીને બોલાવી રહ્યા છે. અહીંથી નાટકનો આરંભ થાય છે. આ દ્રશ્યમા રાજકારણ, રાજખટપટ ને બસવણ્ણાના પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. બીજા દ્રશ્યમાં બિજ્જલના રાજમહેલમાં અને ત્રીજું દ્રશ્ય મહેલના ગર્ભગૃહમાં ચાલે છે. આ નાટકના પ્રથમ અંકમાં પ્રથમ દ્રશ્ય વિશે વિચારીએ તો જગદેવ, સાંબશિવ પુરોહિત, અંબા, ભાગ્નરથી અને મલ્લી બોજબ જેવા પાત્રો દ્વારા જ્ઞાતિપ્રથા અને તેની સમસ્યાઓની ચર્ચા કરે છે. બીજા અને ત્રીજા દ્રશ્યમા રાજમહેલની ખટપટ ધ્યાન ખેંચે છે.

નાટકના બીજા અંકમાં નાટકની ગતિ પકડે છે; જેમાં મોચી યુવાન અને બ્રાહ્મણની કન્યા એકમેકની સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે. મહારાજા બીજ્જલદેવની મદદથી આ લગ્ન પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ નાટકમાં ત્રીજા અંકમાં આ નાટકનો કરુણ અંત આવે છે, જેમાં બંનેના પિતાને મોચી હરલટયાને તથા બ્રાહ્મણ મધુવનને નગરના ચોકમાં લઈ જઈને રાજના સિપાહીઓ બંનેની આંખો લોખંડના સળિયાથી ફોડી નાખી, તેમના હાથ પણ બાંધી એમને શેરીઓમાં ઠસડતા લઈ જઈને મારી નાખવામાં આવે છે. આ

ઉપરાંત જયદેવ અને એના સાથીઓ મહારાજા બિજ્જલને પણ મારી નાખે છે. અને યુવરાજ શોભદેવ અંતે યુવરાજમાંથી રાજા થઈ રાજ્યાભિષેક થાય છે.

આ આખા નાટકમાં બસવવણ્ણાનું ચરિત્રચિત્રણ આસ્વાદ્ય રીતે થયું છે. તે શરણ જાતિના સર્વમાન્ય નેતા તેમજ ક્રાંતિકારી વિચારો અને તેના અમલીકરણનું પ્રતિક છે. તેનું આ વ્યક્તિત્વ કે વિચારધારાની પોલ અંતમાં ખુલ્લી પડી જાય છે. સત્તાને પરિવર્તનના ભણકારા વાગે છે. ઉથલપાથલ થાય છે ને સત્તાપરિવર્તન ક્યારેય અહિંસક હોતું નથી ને શોભદેવ રાજપાટ પર હક મેળવે છે. હક અને સત્તાપરિવર્તન જીવલેણ સાબિત ન થાય કે હિંસક ન થાય એટલે નાટ્યકારે હિંસાના તાંડવ પછી શોભરાજને રાજ્યસિંહાસન પર બેસાડવામાં આવતો દર્શાવ્યો છે.

નાટકનું સૌથી મહત્વનું અંગ તેમા આવતા સંવાદો છે. કહેવાય છે કે નાટકમાં સંવાદો જેટલા ઉત્તમ તેટલી મંચનક્ષમતા વિશેષ પ્રભાવક બને છે. ગિરીશ કર્નાડે આ નાટકમાં પ્રસંગને તેમજ પાત્ર પ્રમાણે સંવાદો પ્રયોજ્યા છે. નાટકમાં જ્યારે જયદેવને ખબર પડે છે કે મોચી હરલપ્પાને અને બ્રાહ્મણ મધુવરસની રાજાના સિપાહીઓ ધરપકડ કરી લઈ જાય છે અને નગરના ચોકમાં સૌની વચ્ચે આંખો ફોડી નાખવામાં આવે છે ત્યારે ગુસ્સામાં જયદેવ કહે છે: 'થૂ! થૂ! થૂ! આપણી મર્દાનગીમાં ધૂળ પડે, આપણે માત્ર કાયર નહી, પણ દસ ગણા કાયર છીએ. ચાલો, પગે ઝાંઝર પહેરી વ્યંઢળોની માફક નાચીએ.'

બીજો સંવાદ જોઈએ તો જ્યારે જગદેવ અને તેના સાથીઓ રાજમહેલમાં ઉઘાડી તલવાર સાથે ધસી આવે છે ત્યારે શોભદેવ, દામોદર ભટ્ટ ભાગી છૂટે છે. આખો મહેલ સાવ ખાલી છે જ્યારે ત્યારે થતો સંવાદ:

જયદેવ: અને બહાર જઈને શું કરીશું? જાહેરમાં બંગડીઓ પહેરીશું?

મલ્લી બોમ્બ: અહીં રહેવામાં કંઈ માલ નથી. કહે છે કે મહેલ ખાલી છે.

રાચપ્પા: પેલા પાગલ સિવાય

કાલપ્પા: કોણ પાગલ?

રાચપ્પા: વૃદ્ધ રાજા

મલ્લી બોમ્બ: વૃદ્ધ રાજા?

જગદેવ: તું... બીજ્જલની વાત કરે છે?

રાચપ્પા: "મહારાણીના મૃત્યુ પછી પાગલ થઈ ગયો છે. મહેલની બહાર તો શું મહારાણીના કક્ષની બહાર પણ પગ મૂકતા નથી..."

આમ અને આ ઉપરાંત અનેક સંવાદો અહીં નાટ્યોચિત, સચોટ, સ્વાભાવિક લાગે તે પ્રકારના છે.

નાટકમાં વાતાવરણ પણ પોતાની આગવી ભૂમિકા ભજવે છે. જે તે પ્રદેશ, સ્થળ, કાળ, પરિવેશ નાટકની સફળતાના મહત્વના આધારસ્તંભો છે. ગિરીશ કર્નાડ વાતાવરણ ઊભું કરવામાં પણ અહીં સફળ રહ્યાં છે. આ નાટકમાં કલ્યાણ શહેરનો બ્રાહ્મણવાસ, મહેમાનોનો ગર્ભગૃહ, વેશ્યાઓના રહેણાંકો, મહેલનું પ્રાંગણ, લગ્ન અંગેની માન્યતાઓ, લગ્નના રીતરિવાજો, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર વગેરેના નિરૂપણો આ નાટકને જીવંત બનાવવામાં મદદરૂપ થાય છે.

નાટકમાં ભાષા વર્ણનો પણ અહીં આસ્વાદ્ય છે. ગિરીશ કર્નાડ પાસે આગવી ભાષાશૈલી છે. અહીં મહારાજા બીજ્જલના મતે ભાષામાં સચોટતા, બસવણણાની ભાષામાં પધ્યશૈલી, વ્યંજનાત્મક્તા આસ્વાદ્ય છે. તો વળી પાત્રોચિત જગદેવની વાણીમાં આક્રોશ છે. જગદેવની ભાષામાં ઓજસ છે. આમ અહીં ભાષા પાત્રોચિત વિશિષ્ટતાઓ કે ગરિમા કે ઓળખ ઊભી કરવામાં મદદરૂપ થતાં જોઈ શકાય છે.

આમ આ નાટકનું સમગ્ર વિષયવસ્તુ નાત-જાતના વાડા, તેના પ્રશ્નો, સંઘર્ષો, રાજકીય પરંપરાઓ, કાવાદાવાના આ નાટકમાં પાત્રો પણ એટલાં જ હૃદયસ્પર્શી છે; દરેક પાત્રના આગવા આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષો, ધારદાર સંવાદો અથવા તો નાટ્યક્ષમ સંવાદો, રસનિરૂપણ અને રસવૈવિધ્ય તેમજ ભાષાકર્મની દ્રષ્ટિઇ જોતા ગિરીશ કર્નાડનું આ નાટક અભિનયક્ષમતાની દ્રષ્ટીએ અક્ષય મને ખબર પૂરવાર થાય છે. ગિરીશ કર્નાડ પણ સારા અભિનયકાર હોવાથી તેમની અભિનેતા તરીકેની પ્રતિભાનો લાભ પણ આ નાટકને મળેલો જોઈ શકાય છે. વિષયવસ્તુ આપણે આગળ જોયું તેમ ભલે અગિયારમી સદીનું હોય એની મંચનક્ષમતાને કારણે તે આજની પરિસ્થિતિનું નાટક બનવાની ક્ષમતા પણ ધરાવે છે.

સંદર્ભ

૧) તલેદણ્ડ. કન્નડ નાટક, લે. ગિરીશ કર્નાડ

૨) શિરચ્છેદ- અનુ. રૂપાલી બર્ક

૩) ગુજરાતી નાટક. સતીશ વ્યાસ

व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि

Trivedi Rahul Chiranjilal
Research Scholar
Shree Somnath Sanskrit University

प्रस्तावना

सर्वशास्त्रोपयोगी व्याकरणशास्त्रम्। संस्कृतभाषायाः व्याकरणानि बहूनि सन्ति। तेषु पाणिनीयं व्याकरणम् अन्यतमम्। इदं व्याकरणं पाणिनिमुनिः विरचितवान्। इदं व्याकरणमन्यानि सर्वाणि व्याकरणानि अतिशेते। पाणिनिसूत्राणि, कात्यायनस्य वार्तिकानि, पतञ्जलेश्च व्याख्यानभूतं महाभाष्यम् इति मिलित्वा 'पाणिनीयव्याकरणम्' इत्युच्यते। अत एव त्रिमुनिव्याकरणम् इत्यपि जगति प्रसिद्धमस्ति। अहो भाग्यम् अस्माकं यद् जगति सर्वश्रेष्ठायाः भाषायाः व्याकरणं वयं पठामः। व्याकरणं भाषायाः संस्कारं करोति। व्याकरणशिक्षायाः ज्ञानं विना छात्राः शुद्धरूपेण भाषाज्ञानं न प्राप्तुं शक्नुवन्ति। व्याकरणेन भाषाव्यवस्थिता क्रियते। व्याकरणं शुद्धशब्दानां निर्माणं करोति। वाक्ये प्रयुक्तानां शब्दानां परस्परं कस्य केन कः सम्बन्धः इति निश्चिनोति। परस्परमानवविचाराणाम् अभिव्यक्तां शुद्धां, परिष्कृतां, परिमार्जितां च कर्तुं भाषाविशेषस्य व्याकरणम् आवश्यकम्।

व्याकरणं हि द्विविधं लौकिकं वैदिकञ्च। वेदविषयकं वैदिकं व्याकरणं तच्च 'प्रातिशाख्यम्' इति नाम्ना मिलति। भाषाविषयकं व्याकरणन्तु लौकिकम्। लौकिकसंस्कृतस्य वैदिकसंस्कृतस्य च व्याकरणम् पाणिनीयव्याकरणे अस्ति। अतः इदं सर्वस्यापि व्याकरणम् भवति।

व्याकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिः, अर्थः च -

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दाः पृथक् क्रियन्ते असाधुशब्देभ्यः येन, तत् व्याकरणं नाम शब्दसाधुत्व प्रतिपादकं शास्त्रम्। विपूर्वकाद् आङ्पूर्वकाच्च करणार्थकात् कृञ् धातोः करणे अर्थे ल्यूट् प्रत्ययेन 'करणाधिकरणयोश्च' इति सूत्रेण व्याकरणस्य व्युत्पत्तिः भवति। (वि + आङ् + कृ + ल्युट् = व्याकरणम्)

प्रकृत्या सह प्रत्ययस्य योगेन व्युत्पत्तिः येन शास्त्रेण क्रियते तत् शास्त्रं व्याकरणम् इति कथ्यते। व्याकरणशास्त्रे प्रकृतिज्ञानं प्रत्ययज्ञानं च भवति। तयोः योगस्य ज्ञानं भवति। इत्थं निष्पन्नः

शब्दः एव साधुशब्दः भवति। अनेन प्रकारेण व्याकरणं साधुशब्दस्य ज्ञानं कारयति। अत एव साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।

व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनम्

कस्यापि कार्यस्य प्रारम्भात् पूर्वं तत्र किमपि उद्देश्यं निश्चीयते। निष्प्रयोजके कार्ये न कोऽपि प्रवर्तते। अतः व्याकरणाध्ययनस्यापि केनचित् प्रयोजनेन अवश्यं भवितव्यम्। यद्यस्ति तर्हि किन्तत् इति प्रश्ने कथयितुं शक्यते यत् एतस्य व्याकरणस्य यद्यपि सन्ति बहूनि प्रयोजनानि, तथापि महर्षि पतञ्जलिना व्याकरणमहाभाष्ये पञ्च मुख्य प्रयोजनानि निगदितानि तद्यथा - रक्षोहागमलघ्वसन्देहा: प्रयोजनम् इति। रक्षा, ऊहः, आगमः, लघुः, असन्देहः इति पञ्चप्रधानानि प्रयोजनानि।

रक्षा -

रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। यश्च लोपागमवर्णविकारादीन् यथावज्जानाति, स एव वेदान् रक्षितुं शक्नोति। यः अपशब्दमपस्वरं वा उच्चारयति तेन वेदः भ्रंशितो भवति। अत एव उच्यते - बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदः मामयं प्रहरिष्यति इति। लोके अपरिदृश्यमानं लोपविकारादिकं वेदे दृष्ट्वा अवैयाकरणः भ्राम्येत् - वैयाकरणस्तु न भ्राम्यति। यथा - 'देवा अदुह्र' इति वैदिक प्रयोगे दुह् धातोः लङ् लकारे 'झ' प्रत्यये अदादेशे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इत्यनेन 'त' लोपे 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन छन्दसि रुडागमे अदुह्र इति रुपं भवति। लोके तु 'अदुहत्' इति प्रसिद्धम्। एवम् 'मध्या कर्तोविततं संजभार' इत्यस्मिन् प्रयोगे संजभार इत्यत्र हकारस्य स्थाने भकारादेशः जातः, लोके तु संजहार इत्येव रूपं प्रसिद्धम्। एवमादि लोपविकारादिकं वैयाकरण एव ज्ञातुं शक्नोति। अवैयाकरणस्तु ते ते शब्दाः असाधव इति मनुते तेनापशब्दप्रयोगं कुर्वन् वेदमपि भ्रंशयति। अतः साधुशब्दप्रयोगेन वेदानां रक्षा भवेत्। एतदर्थं व्याकरणम् अध्येयम्।

ऊहः -

वेदे ये मन्त्राः सन्ति। ते मन्त्राः न सर्वैः लिङ्गैः न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्निगदिताः| अतः यज्ञगतेन पुरुषेण अवश्यं लिङ्गपरिणामः विभक्तिपरिणामश्च कार्यः प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्येति न्यायेन। प्रकृतियागवत् विकृतियागः कर्त्तव्यः। यस्य यागस्य सम्पूर्णविधानम् उच्यते, एवं यस्य च विधानम्

अन्यस्मिन् यागेऽपि उपयोक्ष्यते स एव प्रकृतियागः। यस्य च विधानम् असम्पूर्णमुच्यते सः विकृतियागः।

आग्नेययागः प्रकृतियागः। सौर्ययागः विकृतियागः। आग्नेययागे 'अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्रः पठितः सौर्ययागे न तादृशः मन्त्रः दृश्यते। अपि तु केवलं 'सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्येव पठितम्। प्रकृतिवद्विकृति कर्तव्या इति न्यायेन 'अग्नये' इत्यस्य स्थाने सूर्याय इत्युक्त्वा सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि इति वक्तव्यम्। एतादृशं विपरिणामं वैयाकरण एव कर्तुं शक्नोति। तान्नावैयाकरण: शक्नोति यथायथं विपरिणामयितुम्। तस्मात् ऊहार्थमपि व्याकरणम् अध्येयम्।

आगमः -

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। यथा पूर्वमुक्तं वेदरक्षार्थं व्याकरणमध्येयम्। वेदा: हि अस्माकं संस्कृतेः प्राणतत्त्वम्। साङ्गवेदाध्ययनेनैव ब्राह्मणत्वपूर्तिः जायते। अतः वेदार्थज्ञानम् अस्मत्कृते आवश्यकम्। वेदार्थज्ञानाय वेदाङ्गज्ञानमावश्यकम्। वेदाङ्गेषु व्याकरणं मुखस्थानीयत्वेन मुख्यमङ्गं वेदस्य मुख्ये कृतः यत्नः फलवान् भवति। अर्थात् व्याकरणे कृतः श्रमः वेदार्थज्ञानरुपं फलं प्रदातुं समर्थः। वाक्यार्थज्ञाने प्रतिपदार्थज्ञानमावश्यकम् पदपदार्थावगमः व्याकरणादेव भवति। अतः अस्माभिः व्याकरणम् अवश्यमेव अध्येयम्। यद्यपि आगमः न व्याकरणाध्ययनस्य फलम्, अपि तु प्रयोजक एव। तथापि अत्र व्युत्पत्तिभेदात् फलं प्रयोजकश्च प्रयोजनमित्यनेन स्वीक्रियते।

लघुः -

शब्दानामानन्त्यात् प्रक्रियारुपः लघुभूतोपायज्ञानार्थमध्येयं व्याकरणम् यथा पाणिनीयव्याकरणे शब्दसाधुत्वाय लक्षणानि उक्तानि लक्ष्याणि च प्रदर्शितानि। उदाहरणरूपेण यथा 'आद्गुणः' इत्यनेन सूत्रेण 'उपेन्द्रः' इति रुपं निष्पद्यते, 'गङ्गोदकम्' इत्यादीनां रुपाणां साधुत्वम् अवगम्यते। तथा च रामशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययादिज्ञानानन्तरं बालकादि तत्सदृश सर्वेषां शब्दानां ज्ञानं स्वतः एव सम्भवति। अतः लघ्वर्थं व्याकरणमध्येयम्।

असन्देहः -

असन्देहार्थम् व्याकरणम् अध्येयम्। सति सन्देहे कुत्रापि प्रवृत्तिरेव दुर्लभा। यज्ञकर्मणि याज्ञिकाः पठन्ति स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति। अस्य वाक्यस्य सामान्यार्थः स्थूलपृषतीं गाम् अग्निवरुणौ उद्दिश्य आलम्भनीय इति। तत्र स्थूलपृषती शब्दे स्थूला चासौ पृषती च इति स्थूलपृषती

इति कर्मधारयः, उत स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति बहुव्रीहिः इत्यत्र सन्देहो जायते। कर्मधारयसमासे गोः स्थौल्यं प्रतीयते। बहुव्रीहिसमासे बिन्दूनां स्थौल्यं प्रतीयते। यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तर्हि बहुव्रीहि यदि अन्तोदात्तस्तर्हि कर्मधारय इति। अत्र वैयाकरणः केवलं स्वरतः समासं निश्चिनोति। अतः तस्य सन्देह एव न जायते। अत्र असन्देहशब्देन सन्देहस्य प्रागभाव एव विवक्षितः। न तु प्रध्वंसाभावः। अवैयाकरणस्य तु अवश्यं सन्देहो जायते। तेन तस्य कर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यात्। प्रवृत्तेऽपि कर्मणि शब्ददोषेण क्रियादोषेण वा अनर्थ स्यात्। अतः असन्देहार्थम् व्याकरणमध्येयम्।

अनेन प्रकारेण व्याकरणाध्ययनस्य पञ्च प्रयोजनानि निरुपितानि। तानि च प्रधानानि प्रयोजनानि महाभाष्यकारेण रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् इति वार्तिकेन स्वीकृतानि। एतदतिरिच्य महाभाष्यकार: पतञ्जलिः त्रयोदशगौणप्रयोजनानि अपि निर्दिशति।

वस्तुतः भाषायां शब्दाः अपशब्दाश्च प्रयुज्यमानाः दृश्यन्ते। अर्थबोधस्तु भाषायां शब्दैः अपशब्दैश्च अपि प्रयुक्तैः भवत्येव, तथापि शब्दप्रयोगे धर्मः अपशब्दप्रयोगे अधर्मः इति। एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वित: सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति इति शास्त्रोक्तिरपि सङ्गच्छते। सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि उक्तं यत् तस्माद् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात्प्रयोजनम्। अतः वयं शिष्टप्रयुक्तान् प्रयोगान् कुर्याम्, वयम् अशिष्टाः न स्याम एतदर्थं व्याकरणमध्येयम्। विना व्याकरणाध्ययनं शब्दविषयकसाधुत्वासाधुत्वविवेकः न उत्पद्यते। अतः उक्तं दण्डिना -

यद्यपि बहु नाधीषे तथाऽपि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्।।

"व्याकरणज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यमिति" अतः व्याकरणं वेदानां वेदः इति नागेशेनापि उक्तम्। वाक्यपदीयकारभर्तृहरिः ब्रह्मकाण्डेऽपि कथयति यत् -

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।

प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः॥

इत्थं व्याकरणं स्मृति एवञ्च परब्रह्मपाप्तस्य साधनं स्वीक्रियते वाक्यपदीयकारः। अनेन प्रकारेण व्याकरणज्ञानाभावे वेद-वेदान्त-स्मृति-पुराणेतिहास-काव्यादिशास्त्रान्तरेषु प्रवेशाधिकारः न भवन्ति। अतः भास्कराचार्येणापि उक्तं यत् -

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग् ब्राह्मयाः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम्।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य विद्वान् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेधिकारी।।

इत्थं विना व्याकरणज्ञानं शास्त्रस्य रहस्यं ज्ञातुं न शक्यम्। विना व्याकरणं अन्धः पङ्गुवच्च जनः न हि पदमपि पत्तुं शक्नोति। अतोऽस्य सर्वथा उपयोगितास्त्येव। अत: अस्माभिरपि व्याकरणशास्त्रमवश्यमध्येयम् इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1.अष्टाध्यायी, पाणिनी, चौखम्बा सूरभारती प्रकाशन, वाराणसी

2.व्याकरणमहाभाष्यम्, पतञ्जलि, व्याख्यकारः - चारुदेव शास्त्री

3.संस्कृत शास्त्रमञ्जूषा, लेखकः- उदयशंकर झा, चौखम्बा सूरभारती प्रकाशन, वाराणसी

4.व्याकरणकौमुदी कक्षा - 9 (प्रवेशिका), माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, राजस्थानम्, अजमेरम्

5.संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास, लेखकः - युधिष्ठिर मीमांसक

Social Issues In Indian Cinema : In *3 Idiots* and *Hellaro*.

MAHAJAN BHAVIKKUMAR SHAILESHKUMAR
RESEARCH SCHOLER
DR.BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY AHMEDABAD.

Abstract

The changes in and experiences of the society are reflected in cinema giving rise to setting new social trends and fashion senses. Cinema has power to influence the thought process of the people. The positive tendencies of cinema can create a direct impact on the social life by introduction of popular sentiments, channeling the energies of the youth in social reconstruction and nation-building by skilful adaption of good morals, socio-political and educative themes. It can formulate and guide public opinion towards arousing national consciousness. Cinema and society are complementary to each other. The larger than life horizon of cinema is the symbolic face of the reality of society told through diverse stories. It has multilayered facets comprising of socio-eco-political, religious and technological aspects that are found dramatically when released like dreams on the silver screen.

India is a multi-lingual country and so is Indian cinema. It is divided and named according to different regions such as Bollywood a common name for Hindi and Tollywood for south Indian film industry. Cinema is impacted and voices different events, customs, beliefs and events of each region. Sometimes it is also blamed for bringing up evil ideas to the people which is not completely true. Cinema can be categorized as reflection of the contemporary society. The writers and artists find a passage to avoid the wreath of the system to express their agony through the medium of cinema. They take up even unsolicited issues to reveal them before the public. Good cinema produces awareness and positive impact on the society. Films like Hindi movie *3 Idiots*, that sarcastically questioned the current education system and Gujarati movie *Hellaro,* that elucidated the outmoded restrictions put on women and their way of coming out of the situation.

Keywords :- Cinema, Film, socio-political, Bollywood, Society.

**

Introduction

Indian cinema has a history of more than hundred years beginning with silent movies in 1890 with a presentation by one Prof. Stevenson in a Calcutta theatre. Soon after people like Mr. H.S.Bhatwadekar and Hiralal Sen started making short films in Mumbai and Calcutta . After watching a

movie based on the *life of Christ*, Dadasaheb Phalke, 'The father of Indian cinema', decided to make a film based on the life of mythological hero *Raja Harishchandra* which was released 1913.

India is a multi-lingual country and so is Indian cinema. So apart from Mumbai and Calcutta, regional cinemas also started producing films in South Indian regions. The studio system was prevalent in the beginning with producers, directors, musicians, heroes, heroines and other artists put on the wages. Prabhat studio, Bombay Talkies and New Theaters were major studios of the time. The early Indian films were mainly based on mythology, mythological legends, patriotic and religious themes that entertained the audience and also voiced social injustice and conditions. Later on, independent producers started making cinemas and studio system came to a halt. Films became talkies in 1931 with Ardeshir Irani's *Alam Ara,* since then Indian cinema has scaled great heights.

In 1950, black and white cinema became colorful. With that the theme and trend of the films changed and love and musical love stories emerged as the main theme. It is interesting that the quintessential villain was still absent in the stories. Filming of violence and vengeance stories took effect in the 1960s-1970 and the Indian audience was itrouduced to the idea of anti-hero or the villain. The rise of the angry young man who always ready to raise his voice against injustice was the mark of the time. Films like Amitabh Bachchan's 'Deewar', showcased the idealised psychy of the Nehruviyan era and the cult film 'Sholay', that also underlined the reolutionary idea of widow re-marriage. With that realistic parallel cinema also saw substantial growth and was acclaimed world wide. The 70s was also the age of forming superstar tags to certain actors like Rajesh Khanna and Amitabh bachchan. From 1980s Indian cinema has picked up diverse subjects expressing issues ranging from love, social, economic, political, religious themes, sci-fi, autobiographies, family affairs, relationships and kinships and all those aspects that directly or indirectly effect the existence of an individual gaining enormous pupularity throughout the world. Cinema, in India, is impacted and voices different events, customs, beliefs and events of each region. Sometimes it is also blamed for bringing up evil ideas to the people which is not completely true. Cinema can be categorized as reflection of the contemporary society. The writers and artists find a passage to avoid the wreath of the system to express their agony through the medium of cinema. They take up even unsolicited issues to reveal them before the public. Good cinema produces awareness and positive impact on the society. Today the Indian film industry is the largest one pruducing almost 2000 films every year with a projected revenue of 23,800 crores.

The Effects of Cinema on Society.

Cinema has power to influence the thought process of the people. The changes in and experiences of the society are reflected in cinema giving rise to setting new social trends and fashion senses. The positive tendencies of cinema can create a direct impact on the social life by introduction of popular sentiments, channeling the energies of the youth in social reconstruction and nation-building by skilful adaption of good morals, socio-political and educative themes. It can formulate and guide public opinion towards arousing national consciousness. Cinema and society are complementary to each other. The larger than life horizon of cinema is the symbolic face of the reality of society told through diverse stories. It has multilayered facets comprising of socio-eco-political, religious and technological aspects that are found dramatically when released like dreams on the silver screen.

Films and movies inspire more than thought. They may preach to stand against injustice, become brave, clever, loyal and determined etc., helping to become positive – minded people. Movies like *Dangal*, *Bhaag Milkha Bhaag*, *Mary Kom* etc. are true examples of arousing a feeling for good among the audience. Cinema can do a lot of mass work in a very short time which cannot be explained to masses like movie *Chhapak*, which was based on the life of an acid attack survivor. Recreation is an important part of each one's life, thus watching a movie provides this avenue. Movies, nowadays, are a major source of entertainment. From the moment we indulge in watching a movie we enter into a new world, forgetting all our worries putting our mind at ease. Comedy Films along with plays and dramas including the T.V. shows have served a lot in making its audience laugh. The genre of comedy movies is liked by almost all the age groups and can be enjoyed with the family. Some of the Comedy blockbusters have always put a smile on everyone's face. These are the movies that help people to revive from their day to day depressing lives. Laughter, the best medicine, is distributed among the audience by films at a regular basis.

Indian cinema has also become a source of employment for many people like producer, director, actor, actress, writer, other artist, musician, photographer, spot-boys and so many other staff and their families. During the making of a movie, all the people, from small to big, get their jobs and their life goes on. Apart from this, now there are acting schools in many places. It has also become an indirect means of employment. Besides this cinema help us to know different parts not only of country but the countries world over and their art, culture, regionalism, language, customs etc. which helps the society to learn and get to know about them more as it is not

possible for everyone to visit each and every part of the world but the movies give better insights about the human activities and thus we understand them better. Just like the movie *Hellaro* which is based in Kutch region of Gujarat.

Every coin has two sides and there is no doubt that it may be true in case of cinema as well. Today movies are way more violent than before. The film makers choose these themes which surprisingly increase their fan following in the audience. Movies like *KabirSingh*, *Jhonny Gaddar* and *Kidnap* show other ways of physical abuse and torture which encourages young minds to indulge into these acts. If the lead actors are un-ideal heroes with un-ideal personalities the judgmental human beings may form in appropriate opinions about their ways. The characters in a film are shown larger than life where the hero could single-handedly tackle any situation, which is not possible practically. There are sometimes superheroes performing few stunts which seem to be unrealistic. The role-modeling of such characters may encourage people to indulge in evil acts or take up unhealthy habits of smoking or becoming alcoholic or drug addicts. The portrayal of women is another concern. Many a times women are depicted as a commodity, lower to men and are usually treated brutally which is far from reality. Nudity has become a usual practice in most of the movies in the names of item songs, thus itemizing women, and has become a short cut for commercial success of certain films. Most of such scenes directly affect the young minds as they being immature do not get the essence of scenes and try implementing in real life leading to miserable life problems and a mentally and physically disturbed society. The impact of the movies is undeniable. If on one side they are beneficial, on the other it may be fatal as well. But at the end it would be up to the audience to decide the merits or demerits.

3 Idiots* and *Hellaro

.

Cinema and films are long used to comment of many socio-eco-political and contemporary issues. The futile and unproductive education system has been one of the subjects taken up by the film makers. One of such attempt is the recent movie, *3 idiots* released in 2009, that commented on the ineffectiveness and needlessness of the present education system that advocates for an endless rat race with no results. “life is a race, if you don’t run fast, you will be like a broken unda” (irani) Dialogues like “whatever your problem in life is... just say, ‘All is well’, this may not solve your problems but it will give the courage to face it.." and, "Chase excellence and success will follow.” (khan) taught that every problem has a solution and that it is not a problem but only a natural hurdle that one has to overcome. The movies was loosely based on the novel written by Chetan Bhagat titled Five Point Someone, the film assumed cult following amidst

youth. In the movie, Farhan Qureshi (R Madhavan) and Raju Rastogi (Sharman Joshi) play engineering students forced in the rat race of reaching the top, even while dealing with their own personal problems. But Rancho aka Ranchhoddas Chanchad (Aamir Khan) changes their attitude towards life. He helps Farhan to gather courage to confront his father and explain his desire to pursue a career as a wildlife photographer instead of an engineer. He also helps Raju Rastogi defy his fears and gain confidence to face them head on. *3 idiots* brought to light the education system in India, which puts unnecessary pressure on the students. *3 idiots* taught us that there's much more to life than just marks on your report card. It was inspiring because it urged to dare, to dream and to carve our own destiny.

Hellaro, a gujarati movie released in 2019, is the winner of the Best Feature Film at the 66th National Film Awards and was the opening film at the 50th International Film Festival if India (IFFI). *Hellaro* is a story of small-town girl Manjari (Shraddha Dangar) is married and sent off to live in the remote desert village of Samarpura. There, women are confined to their homes except for a few hours in the morning when they fetch water from a nearby oasis. Every night, the men in the village perform *garba* to appease the goddess for a bountiful rainfall while the women stay at home. One day on their way to fetch water, the ladies come across a man passed out in the sand from exhaustion. The women hesitate to help him as they are not allowed to talk to strange men. But Manjhri takes pity and offers him some water, thus saving his life. The man introduces himself as Mulji (Jayesh More), a low-born dholak. Manjhri urges him to play the dhol and begins to dance. After initial hesitation, the other women join her in *garba*. Every day, the women meet Mulji and dance away to glory, away from the eyes of the men that constrain them. For women, it's not just a dance form, but signifies their right to live for themselves. At one point in the film, one of the women says, "*Garba na badlama to aakhu rajpat api dau, pan mari pase che nahi ne."(* I would renounce the whole kingdom for being allowed to dance, but I don't have one.) (Dangar) They have become so habituated to their state of that of a caged bird that they joke about it, just like the men in the village who also resort to sexist jokes at the women's cost, to entertain themselves. Thus, the film exposes the status of women in the society and the exploitation by men and the very tragic end makes everyone go silent.

Conclusion.

Cinema has the ability to affect people's thought process. The shifts in culture and its perspectives are mirrored in art, which produces new social movements and meanings of fashion. Cinema's optimistic tendencies

directly impact social life by incorporating common sentiments, guiding the youth for social transformation and nation-building through the opportunity to adapt positive values, socio-political and educational themes. It can formulate and direct the public opinion to arouse national consciousness. Cinema and the culture are mutually compatible it may be described as a representation of present-day society. Cinema's larger than life horizon is the symbolic face told through diverse stories of the reality of society. The writers and artists find a passage through the medium of cinema to avoid the wreath of the system to express their agony. They also take up unsolicited questions to expose them to the media.

Indian cinema has picked up diverse subjects expressing issues and aspects that directly or indirectly effect the existence of an individual gaining enormous pupularity throughout the world. Cinema, in India, is impacted and voices different events, customs, beliefs and events of each region. Sometimes it is also blamed for bringing up evil ideas to the people which is not completely true. Good cinema produces awareness and positive impact on the society. The cinematographic impact is undeniable. If they are advantageous on one hand, it can also be fatal on the other. Yet eventually it is up to the viewer to agree on the merits or demerits. Only watch the good ones, learn from every movie and forget the bad. And that is all that should be done.

***

References

Wiki, web, Internet, January 2020.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_India>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Hellaro>

<https://en.wikipedia.org/3_idiots>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Lists_of_Indian_films>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Rajkumar_Hirani>

Hirani Rajkumar, 3 Idiots, film, 2009.

Shah Abhishek, Hellaro, film, 2019.

Thakral, Ramesh. Bhartiy kala ke vividh rang. New Delhi: Rohit publicatios, 2013, print.

Patel Devendra. "Red Rose." ahmedabad: sandesh, 20 january 2020.

The Times of India, Web, internet, January 2020 <https://timesofindia.indiatimes.com/entertainment/latest-new-movies/gujarati-movies>

Movies, web, internet, Jan 2020 <http://www.movies.com/>

The Culture Trip, web , Jan 2020.

<https://theculturetrip.com/asia/india/articles/10-contemporary-indian-films-in-hindi-you-should-see/>

LibGuide, Web , Jan 2020. <https://libguides.utsa.edu/indianfilms>

ગાંધીજીનું શિક્ષણ દર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-2020

વિષય:- વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ

પ્રજાપતિ દિનેશકુમાર શંકરલાલ

મદદનીશ શિક્ષક

કેન્દ્રવર્તી પ્રાથમિક શાળા બાકરોલ

વૈશ્વિક દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો હાલમાં ભારતની જનસંખ્યા લગભગ-137 કરોડ છે. બીજી તરફ ચીનની જનસંખ્યા-143 કરોડ છે.પરંતુ જે રીતે ભારતમાં વસ્તી વધારો નોંધાઇ રહ્યો છે. તે જોતા આવનારા વર્ષ-2027 સુધી માં ભારત ચીનને પછાડી દુનિયા નો સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતો દેશ બની શકે છે. રોકેટની ગતિએ દેશની વસ્તી વધી રહી છે ત્યારે તેની સાથે સાથે બેકારી, ગરીબી, ભ્રષ્ટાચાર, સુશાસનની સમસ્યાઓ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા આ તમામ પાસાઓમાં તેની અસર વર્તાઈ રહી છે.શિક્ષણક્ષેત્રે ઉચ્ચ ડિગ્રીઓ મેળવીને પણ ભારતનું યુવાધન બેકારીની વ્યાખ્યામાં સપડાઈ રહ્યું છે,ત્યારે આગામી સમયમાં આ સમસ્યાનો કાયમી ઉકેલ લાવવામાં, વૈશ્વિક સ્તરે દેશના વિકાસને આગળ વધારવા માટે નવી શિક્ષણ નીતિમાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે

- વ્યવસાયી શિક્ષણના ઉદ્દેશ- વ્યવસાયકારોની તૈયારીમાં સાફલ્યવાદી અભિગમ બનાવવો. એક સમજણ સામાજિક-માનવ સંદર્ભમાં અને મજબૂત નૈતિક અવલોક, ઉચ્ચ ગુણવત્તાની વ્યાવસાયિક ક્ષમતાઓ ઉપરાંત વિશાળ સક્ષમતાઓ અને 21 મી સદીની કુશળતાઓ ને સુનિશ્ચિત કરવી

શાળા,કોલેજો અને યુનિવર્સિટીમાંથી બહાર નીકળતા વિદ્યાર્થીઓ હવે ડિગ્રી, ડિપ્લોમાં ની સાથે સાથે હુન્નરકાર બનીને નિકળશે. સરકારે આ દિશામાં ઝડપી પગલાં લીધાં છે. નવી શિક્ષણ નીતિના મુસદ્દામાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં વધારો કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સાથે જ વર્ષ-2025 સુધીમા પચાસ ટકા વિદ્યાર્થીઓને આમાં જોડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.હાલના સમયમાં દેશના કામકાજ કરતા લોકોમાં 19 થી 24 વર્ષ આયુવર્ગમાંથી માત્ર પાંચ ટકા કરતા પણ ઓછા લોકોએ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેની સામે એક રિપોર્ટ મુજબ અમેરિકાના કામકાજી લોકોમાં 19 થી 24 આયુવર્ગના 52 ટકા લોકોએ, જર્મનીમાં 75 ટકા અને કોરિયામાં 96 ટકા લોકોએ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિના મુસદ્દામાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રચલિત પારંપરિક હુન્નરોને પણ વ્યાવસાયિક શિક્ષણમાં સામેલ કરવાની ભલામણ કરાઈ છે. કેન્દ્ર સરકારે આવા વિશિષ્ટ મહત્વ ધરાવતા વિસ્તારોની ઓળખ કરીને વિદ્યાર્થીઓને તેનું પ્રશિક્ષણ આપવા પર ભાર મૂક્યો છે. તેનાથી આપણું પ્રાચીન જ્ઞાન નવી પેઢી સુધી પહોંચશે. સાથે જ આજની યુવાપેઢીને ભારતનો સામાજિક

અને સાંસ્કૃતિક વારસો સમજવાની મદદ મળશે. જેમાં ભરતગુંથણ,જરીકામ, સ્થાપત્ય, ઔષધીયજ્ઞાન, કળા,શિલ્પકારી અને જળ સંરક્ષણ જેવી વિદ્યાઓ સામેલ કરવાનું સૂચન પણ અપાયું છે. તેનાથી ભારતીય યુવાઓ સામે નવા ક્ષેત્રમાં રોજગારીની તકો મળશે અને ભારતીય જ્ઞાનનો પણ વિસ્તાર થશે.

- વ્યવસાયી શિક્ષણ-સફળતાના આધાર

આવનાર સમયમાં વ્યવસાય લક્ષી શિક્ષણનું નવીનીકરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે વ્યવસાયિક શિક્ષણ મહત્તમ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રણાલીનો અભિન્ન ભાગ બનશે.સ્થાયી તકનીકી યુનિવર્સિટીઓ ,આરોગ્ય વિજ્ઞાન યુનિવર્સિટીઓ,કાયદાકીય વિભાગ, કૃષિ યુનિવર્સિટીઓઅથવા સંસ્થાઓ ની સ્થાપનારી રીતને બંધ કરવામાં આવશે. વ્યવસાયિક શિક્ષણની નવી નીતિ મુજબ વર્ષ-2030 સુધીમાં વ્યવસાયિક શિક્ષણ આપનારી અન્ય સંસ્થાઓ પણ સરકારશ્રીમાં એકીકૃત કરવી અનિવાર્ય બનશે.આનુસંગિક શાખાઓ કૃષિ શિક્ષણ પુનર્જીવિત કરવામાં આવશે .જેના કારણે વધુ કુશળ સ્નાતક અને તકનીકી નવીન સંશોધન અને તકનીકી અને પધ્ધતિઓ સાથે સંકળાયેલા બજાર આધારિત એક્સ્ટેન્શન દ્વારા કૃષિ ઉત્પાદકતા વધારવામાં તથા કૃષિ અને વેટરનીટી સાયન્સમાં પ્રોફેશનલ તૈયારી કરવાની ક્ષમતામાં તીવ્ર વધારો થશે. જ્યારે જમીનની ઉત્પાદકતા ઘટી રહી છે, આબોહવામાં પરિવર્તન, આપણી વધતી જતી વસ્તી માટે ખોરાકની પ્રાપ્તિ વગેરે જેવી ગંભીર સમસ્યાઓને ધ્યાનમાંમાં રાખીને કૃષિ શિક્ષણ પ્રદાન કરતી સંસ્થાઓને સ્થાનિક સમુદાયને સીધો લાભ થશે. કાનૂની શિક્ષણ કાર્યક્રમોનું પુર્ન ગઠન કરવામાં આવશે. જેથી કાયદાનું વ્યાવસાયિક શિક્ષણ વૈશ્વિક સ્તરે સ્પર્ધાત્મક બનશે. શ્રેષ્ઠ પ્રયાસોને અપનાવવું અને ન્યાયની વ્યાપક પહોંચ અને પ્રજાને સમયસર ન્યાય મળશે.ન્યાયના બંધારણીય મૂલ્યો સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સાથે જાણકાર અને પ્રકાશિત થશે.નવી શિક્ષણ નીતિ મુજબ કાયદા પ્રદાન કરતી રાજ્યોની સંસ્થાઓ દ્વારા ભાવિ ઉત્તમ વકીલો અને ન્યાયાધીશો બનાવવા માટે દ્વિભાષી શિક્ષણ આપવામાં આવશે, એક ભાષા અંગ્રેજી અને બીજી ભાષા જે તે રાજ્યની ભાષા કે જ્યાં કાયદો છે. જેના ફળસ્વરૂપે ભાષાંતરની આવશ્યક સમસ્યાને કારણે કાયદાકીય ન્યાયિક પરિણામો લાવવામાં આવતો વિલંબ ઘટાડી સમયસર ન્યાયિક ચુકાદા મેળવી શકાશે.

હેલ્થકેર શિક્ષણની ફરીથી કલ્પના કરવામાં આવશે કે જેથી શિક્ષણિક કાર્યક્રમોની અવધિ, માળખું અને ડિઝાઇન બદલાશે જેથી તબીબી કુશળતા, ડાયનોસ્ટિક કુશળતા, સર્જિકલ કુશળતા, કટોકટી કુશળતા એટલે કે પ્રાથમિક સંભાળ અને ગૌણ હોસ્પિટલોમાં કાર્યરત સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થશે જેથી સમાજને તેનો સીધો લાભ મળશે. તકનીકી સેવાઓમાં ચોક્કસ પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે,પરંતુ વ્યાવસાયિક શિક્ષણના કારણે વિશ્વ સ્તરીય ટેકનોલોજીનો વિકાસ થશે.દેશના વિકાસ માટે વ્યાવસાયિક શિક્ષણ આપવાની નવી નીતિ આવનાર સમયમાં લાભદાયક નિવડશે અને તેના મુખ્ય આધાર નવી

વ્યાવસાયિક શિક્ષણના ઉદ્દશોને ધ્યાનમાં રાખી તે તરફમાં ભરવામાં આવનાર પ્રગતિશીલ કદમો મહત્વના થશે.

મહાત્મા ગાંધીજી (૧૮૬૯-૧૯૪૮) અહિંસાના ધર્મપ્રચારક તરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વમાં જે જીવો વસવાટ કરે છે તેમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત એ મનુષ્યનું ખાસ લક્ષણ છે. તેથી અહિંસાને એક શૈક્ષણિક ફિલસૂફી પણ કહી શકાય છે. તે જીવનનો પાયો છે. હાલના શિક્ષણમાં આ બાબતને કેન્દ્રના સ્થાને મૂકવાની જરૂર છે. ગાંધીજીનાં શિક્ષણદર્શનમાં બાળકના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેના શિક્ષણ, સામાજિક વિકાસ માટેના શિક્ષણ, સ્વની શોધ માટેના શિક્ષણ, જીવનના અનુભવો માટેના શિક્ષણ જેવી પાયાની બાબતોને સાંકળવામાં આવી છે. ટૂંકમાં, ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેની એક સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની ધરોહર જાળવી રાખવા માટે વિશ્વ માનવ એવા પૂજ્ય ગાંધીબાપુએ ગુણવત્તાલક્ષી શિક્ષણની સાથે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની બાબતને ખૂબ જ મહત્વ આપ્યુ હતુ.

ગાંધીજી એ ભારતની બેરોજગારીને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ મહત્વ આપ્યું છે. તેઓ કહે છે, "ચૌદ વર્ષની ઉમરે પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા બાદ દરેક બાળક પોતાના ઘર માટે એક કમાઉ એકમ બની રહેવો જોઈએ... જે આગળ જતાં તેમની હીન ભાવનાને ઘટાડે છે. અને આથી જ શિક્ષણ દરેકને રોજી મેળવવામાં મદદ કરનાર બની રહેવું જોઈએ જેથી બેરોજગારીની માત્રામાં ઘટાડો કરી શકાય." આમ, કહીએ તો ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન એ માત્ર બાળકના સર્વાંગી વિકાસને જ કેન્દ્રમાં રાખતું નહોતું પરંતુ તેને મેળવ્યા બાદ તેને પોતાને સ્વનિર્ભર બની પોતાનું અને પોતાના પરિવારના ભરણપોષણમાં સહાયક બનવા માટે સક્ષમ બનાવનાર છે. બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્માસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ કરનાર છે. જે આજના સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી પુરવાર થાય તેમ છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ વિશે ગર્ભિત ચિંતન આપ્યું હતું.ભારત દેશ કે જ્યાં આ પ્રકારના શિક્ષણ ની ખૂબ જ આવશકતા છે અને તેનો આધાર સરકારશ્રી દ્વારા સમયાંતરે કરવામાં આવી રહેલ નવી શિક્ષણ નીતિ દ્વારા જ આવનાર સમયમાં દેશ માટે આવનાર પડકારોને મજબૂત રીતે સફળતાપૂર્વક પાર પાડી સકાશે.

પર્યાવરણ અને પ્રદૂષણ

રજનીકાન્ત આર રાઠોડ

સરકારીવિનયનઅનેવાણિજયકોલેજ,મેઘરજ.

પર્યાવરણ ;

પર્યાવરણમાંવાતાવરણ, જળસંપતિ, વન્યસંપતિ, સમુદ્ર, પહાડોઅનેઆબોહવાને અસર કરતી તમામ બાબતોનોસમાવેશ થાય છે. માનવીના સ્થળાંતર માટે પર્યાવરણ અગત્યનીભૂમિકાભજવે છે. વિશ્વનાલોકો સભાન બને એ માટે ૫મીજૂનવિશ્વપર્યાવરણ દિનતરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વમાંપર્યાવરણનોબગાડ થઇ રહયો છે તે માટે પ્રવચન, સેમિનારો, શિક્ષણ અનેફિલ્મો દ્વારાતેનો પ્રચાર થાય છે તે માટે તેનોઅભ્યાસ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ મહત્વનોબનેલો છે.

માનવજીવન ઉપરાંત અનેક જીવો પૃથ્વી ઉપર વસે છે. જેમકે પ્રાણી, પશુ-પંખી, વનસ્પતિ ઉપરાંત જંગલોપહાડો જળસંપતિ, જમીન બધા જભૌતિકરસાયણિક ઘટકોથી બનતા ઘટકોને પર્યાવરણ કહે છે.

<u>પર્યાવરણનુંસ્વરૂપ અથવા સમતુંલનઃ</u>

પર્યાવરણએકુદરતી અનમોલ સંપતિ છે. તદ્દપરાંત પ્રજાને અસર કરતી તમામ નેસર્ગિક બાબતોનોસમાવેશપર્યાવરણમાંકરીશકાય છે. લગભગમાનવીના ઉદ્દભવપહેલાંપર્યાવરણનુંઅસ્તિત્વજોવા મળે છે. માનવી પર્યાવરણથીઅગલગણવોમુશ્કેલ છે. પર્યાવરણ એટલે લોકોનીઆજુબાજુની તમામ વસ્તુઓ.બીજીરીતેકહીએ તો જીવસૃષ્ટિને અસર કરતી પ્રક્રિયાનો સરવાળો એટલે પર્યાવરણ.પર્યાવરણમાં પાંચ તત્વોનોસમાવેશ થાય છે.

૧.વાતાવરણ ૨. જલાવરણ ૩.સમુદ્રીવરણ ૪. ભૂમિવરણ ૫. જૈવિકઆવરણ.

આ તમામ ઘટકો એકબીજા સાથે સંકળાયેલ છે. અનેતેમનીવચ્ચેસતત પ્રક્રિયાચાલતીરહે છે.

<u>પર્યાવરણનીસમતુલાઅનેમહત્વઃ</u>

<u>ખેતીક્ષેત્ર માટે પર્યાવરણનીઅગત્યતાઃ</u>

ભારતમાં ૪૬ટકા રાષ્ટ્રીયઆવકખેતીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતની ૭૦ ટકા વસ્તીખેતી પર આધારિત છે. પાણીઅનેજમીનમર્યાદિત હોવાથી પર્યાવરણનુંસમુતલનરાખીને ઉત્પાદન વધારવાનુંખૂબ જ મુશ્કેલબન્યુ છે.ભારતનીકુલખેડાણ લાયકજમીન ૧૮.૧૬ કરોડ હેક્ટરની છે. બાકીનોવિસ્તારપર્વત, બરફ, રણ, સરોવરો, વૃક્ષો અને જંગલો છે. ઉપરાંત કોલસો, ખનીજતેલ. રાસાયણિકખાતરોવગેરેજમીનના પેટાળમાંથી અમર્યાદિતરીતે ઉપયોગકરવામાંઆવે છે. વસ્તીનીગીચતા વધતા પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ વધ્યુ છે. વસ્તી વધતા લોકોએકુદરતી સાધનસંપતિનું શોષણ કરે છે. જો મનુષ્યજીવન ટકાવી રાખવું હોય તો પર્યાવરણનેસમજવુજરુરીબને છે.

<u>વૃક્ષો અને જંગલોનુંમહત્વઃ</u>

દુષ્કાળ નિવારવા માટે અનેવરસાદલાવવા માટે વૃક્ષોઅને જંગલોહોવાજરુરી છે. પરંતુમાનવીપોતાના સ્વાર્થ માટે વૃક્ષો અને જંગલોનોનાશકરીરહયો છે. બળતણ મોટે લાકડુ સૌથી સસ્તુઅનેઅગત્યનું સાધન જંગલોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજફર્નિચર માટેનુંલાકડુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જંગલોનોનાશ થવાથી સાથે સાથેપશુ-પંખીનો પણ નાશ થાય છે. જંગલોનીજગ્યા વસવાટ ખેતી માટે તૈયારકરવામાંઆવે છે. પરંતુ જંગલોનોનાશ થતાંકુદરતી ધોવાણ પ્રક્રિયાચાલુરહે છે પરિણામેજમીનની ફળદ્રુપતા ઘટે છે. ખેડાણ લાયકજમીનમાં

ઘટાડો થાય છે અનેજમીનના ઉપલાપડનેનુકસાન થાય છે.પછીથી જમીનનું ઉપલુંપડતૈયાર થતા ૫૦૦ વર્ષ લાગે છે.

વન્ય પ્રાણીઓઅનેપશુ-પંખીનીજરૂરિયાત:

પર્યાવરણનીસમતુલા માટે વન્યપ્રાણીઅનેપશુ-પંખીનુંમહત્વ વિશેષ છે. જો વન્ય પ્રાણીઓનો જંગલમાંથી નાશ થતો હોય તો સંપતિ, વન્યસંપતિ પણ નાશ થતો જોવા મળશે. આમવન્યપ્રાણીઓઅનેપશુ-પંખીઓ પણ પર્યાવરણનીસમતુલા જાળવવા અનેખેતીનાપાકબચાવવા ઉપયોગીબને છે. પર્યાવરણનીસમતુલાનારક્ષણથી ખેતપેદાશોનોવિકાસતેમજ જંગલ, વૃક્ષો, વન્યપ્રાણીઓ, પશુ-પંખીઓની પણ જરૂરિયાતઅનિવાર્ય છે.

પર્યાવરણનીઅસમતુલાનીઅસરો:

વર્તમાનસમયમાંમાનવીપોતાનીજરૂરિયાત સંતોષવા માટે યાંત્રીકરણનો ઉપીયોગકરતો હોય છે. જેનેકારણેકુદરતી સાધનસંપતિનેનુકસાન થાય છે. તેનીઅસરમાનવી, પ્રાણીઓઅનેવનસ્પતિ પર થતી જોવા મળે છે. પર્યાવરણ અનેતેની સાથે માનવજીવનનેઅસરકરતાં ઘણાં બધાં પરિબળો છે જેવાંકે ઉધોગો, શહેરીકરણ, જંગલો, વૃક્ષો, વન્યજીવનવગેરેનોસમાવેશ થાય છે.

માનવજીવન પર અસર:

કેટલીક એવી પ્રવૃતિ છે કેજેના માટે ખાણ ખોદવીપડે છે. ખાસકરીનેખાણમાંથી પથ્થર કાઢવા, બળતણ માટે ઝાડકાપવું,ખેતીવિકાસ માટે રસાયણ અને જંતુનાશકદવાઓનો ઉપીયોગકરવો, અનાજ સંગ્રહ માટે રસાયણોનો ઉપીયોગકરવો, દુર્લભ મૃગોનોશિકારકરવો, વગેરેબાબતોપર્યાવરણનેનુકસાનકરે છે. તેનીઅસરમાનવજીવન ઉપર થાય છે.

રોપીરોગોનોફેલાવો:

પર્યાવરણમાંઅસમતુલાસર્જાતાં બેક્ટેરિયા, વાયરસઅનેરોપીરોગોફેલાય છે. જે માનવ જીવન પર અસરકરે છે. કેનેડાનીકેન્સર સંસ્થાના જણાવ્યાઅનુસારખાતર, જંતુનાશકદવાઓ તેનાથી કેન્સરનું પ્રમાણ વધે છે. ઘરવપરાશમાં ઉપયોગ થતાં ડી.ડી.ટીઅને જંતુનાશકદવાઓથી પણ વાતાવરણ દૂષિત થાય છે. ૨૦૦૭માંઅમેરિકન યુનિવર્સિટીના સર્વેમુજબ ગૃહિણીઓ દ્વારા બળતણમાં જે લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે તેનાથી થતા ધુમાડાથી પણ કેન્સર થાય છે. આમપર્યાવરણનીસમતુલાના જળવાતાંમાનવીરોપીરોગોનોભોગબને છે.

વન્યપ્રાણીઅનેપશુ-પંખીનીજરૂરિયાત:

પર્યાવરણનીસમતુલા માટે પ્રાણીઅનેપશુ-પંખીનીઆવશ્યક્તા હોય છે. જો વન્યપ્રાણીઓ જંગલમાં ન હોય તો અથવા તેમનોનાશકરવામાંઆવે તો પર્યાવરણનીસમતુલાજોખમાય છે. તેનેકારણેમનુષ્ય, પ્રાણીઓવનસ્પતિઅનેખેતપેદાશોનાશપામે છે.

જળસર્જિત રોગો:

વિશ્વમાં ત્રીજાભાગનુંપાણીઆવેલું છે. ભારતમાંવિપુલ પ્રમાણમાં જળસંપતિ જોવા મળે છે પણ મોટાભાગની જળસંપતિ પ્રદૂષિત છે.એક અંદાજમુજબભારતની ૭૦ ટકા જળસંપતિ પ્રદૂષિત છે. ઉધોગો અનેકારખાનામાંથી જે પ્રદૂષિત પાણી નીકળે છે તેપાણીસરોવરકેનદીમાં છોડવામાંઆવે છે તેનેકારણેસરોવરકેનદી પ્રદૂષિત થઇ જાય છે. દા.ત. સાબરમતી, ગંગાવગેરેનદીઓનંપાણી શુધ્ધ કર્યાવિનાપીવામાં ઉપયોગમાંલેવામાંઆવે છે. અનેઆરોગ્યનેઅસર ઉપજાવે છે. પાણીથી થતા રોગોમાં ટાઇફોઇડ, ઝાડા-ઉલ્ટી, મેલેરિયા થાય છે. તેમેજચામડીનારોગો થાય છે.

જળચર પ્રાણીઓ પર અસર:

જળ પ્રદૂષણને કારણે જળચર પ્રાણીઓ પર વિપરીતઅસરપડે છે. કારખાનાના દૂષિત પાણીનેનહેરોમાં અથવા જળપ્રવાહમાંવહેતાકરીનેપાણીને દૂષિત કરવામાંઆવે છે. જેથી કરીને જળચર પ્રાણીઓનાશપામે છે . માટે મત્સ્યઉધોગ જેવા ધંધાને અસર થતી હોય છે.

જમીનની ઉત્પાદક્તા ઉપર અસર:

પર્યાવરણની અસમતુલાથીજમીનની ઉત્પાદક્તા પર અસર થાય છે. જેમાંઝાડ કાપવાથી જમીનના ઉપલા થરની ખેતવિશેષ જમીનનો દુર ઉપયોગકરવામાંઆવે છે. પરિણામેજમીનની ફળદ્રુપતાઅને ઉત્પાદક્તામાં ઘટાડો થાય છે.

ભારતમાંપર્યાવરણનીસમતુલા જાળવવા માટે સરકારે લીધેલાંપગલાં:

બંધારણનો સ્વીકાર:

ભારતના બંધારણમાંકુદરતી સાધનોની જાળવણી પર વિશેષ ભાર મૂકવામાંઆવ્યો છે. બંધારણ મુજબ જંગલો, વન્યપ્રાણીઓપશુ-પંખીઓને રક્ષણ અનેસલામતી માટે પગલાં લેવા જોઇએ. વિશ્વના ઘણા ઓછા અલ્પવિકસીતદેશોના બંધારણમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત થયેલું છે.

૫ મીજૂન, વિશ્વદિન:

વિશ્વમાંપર્યાવરણનીઅસમતુલા ઉભી થઇ છેતેતરફલોકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા માટે પ્રતિ વર્ષે ૫ મીજૂન, પર્યાવરણ દિનતરીકે ઉજવવામાંઆવે છે. આ દિવસ તમામ દેશોમાંતેમજભારતમાં પણ આકાશવાણી, દૂરદર્શન, પ્રદર્શન, પરિસંવાદોજેવા વિશેષ કાર્યક્રમોરજૂકરવામાંઆવે છે. આ કાર્યક્રમ પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પર્યાવરણ અંગેલોકોમાં જાગૃતિ લાવવાનો છે. ભારતમાં૧૯૮૫માંપર્યાવરણ ધારો ઘડવામાંઆવ્યોહતો.

આયોજન:

ભારતમાંપર્યાવરણનીસમતુલા જાળવવા માટે પર્યાવરણ મંત્રાલયનીરચનાકરવામાંઆવી છે. પર્યાવરણનાજતન માટે યોજનાઓદરમ્યાન વિશેષ માર્ગદર્શનઆપવામાંઆવે છે. ૭મીયોજનામાંપર્યાવરણનીસમતુલા જાળવવા અને પ્રદૂષણ નિવારવા427.91કરોડરુ. નાં સાધનો ફાળવવામાંઆવ્યાંહતાં.

પ્રદૂષણ

ભારતમાંવિપુલ પ્રમાણમાં જંગલસંપતિ, પાણી, પ્રાણી-પંખી, જળચરસંપતિ વગેરેઆવેલીછે. આ બધી સંપતિ કુદરતેઆપેલી છે. આમાં જો માનવી દ્વારા વિક્ષેપ કરવામાંઆવેત્યારે પ્રદૂષણ ઉદ્દભવે છે.કુદરતી પર્યાવરણનીસમતુલામાંમાનવીખલેલકરેત્યારે પ્રદૂષણનો જન્મ થાય છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી કુદરતી સંપતિમાંઅસમતુલાસર્જાતી હોય છે, જેથી કરીને જીવસૃષ્ટિના જીવન માટે જરૂરી વિવિધ ઘટકો દૂષિત થાય છે. આ ઘટકો દુષિત થવાની ક્રિયાનેમલિનીકરણ કે પ્રદૂષણ કહેવામાંઆવે છે.

પ્રદૂષણના મુખ્ય બે પ્રકારજોવા મળે છે. ૧. કુદરતસર્જિતઅને૨.માનવસર્જિત

૧. કુદરતસર્જિત:

કુદરતી પરિબળોના કારણેસર્જાતા પ્રદૂષણને કુદરતસર્જિત પ્રદૂષણ કહેવામાંઆવે છે. કુદરતી પરિબળોને કારણેહવા, પાણી, ખોરાક, જળ માનવીની પ્રાથમિક જરુરિયાતોમાંપર્યાવરણ સાથે પરોક્ષ રીતેજોડાયેલાં છે.

૧. જ્વાળામુખીને કારણેરાખઅને સળગી ઊઠે તેવાજ્વલનશીલવાયુઓહવામાં પ્રસરવાથી જે વાતાવરણને લાંબાસમય સુધી અસરકરે છે.

૨. જંગલમાં જે આકસ્મિકઆગલાગેજેને દાવાનળ કહેવાય છે, તેના દ્વારાવાતાવરણમાંકાર્બનડાયોક્સાઇડ અનેમોનોક્સાઇડ પ્રસરે છેપરિણામેહવાનું પ્રદૂષણ થાય છે.

૩. ચક્રવાત એટલે કે વંટોળના લીધે ધૂળ, માટી વગેરેનેકારણેવાતાવરણ પ્રદૂષિત થાય છે.

૪. સમુદ્રમાંથી આવતાપવનોની સાથે ભેજઅને ક્ષાર લાવે છે. તેનાથી નદીકિનારાનીજમીનઅનેપાણી પ્રદૂષિત થાય છે.

<u>કુદરતસર્જિત પ્રદૂષણની અસરો:</u>

૧. આ પ્રદૂષણને કારણેહવા, પાણી, ખોરાકકે જે માનવ જીવન પર ખરાબઅસરો પહોંચાડે છે.

૨.પ્રદૂષિત હવાઅનેપાણીમાનવ જીવનનાસ્વાસ્થ્ય ઉપરઅસરકરે છે.

૩. આ પદૂષણને કારણેકુદરતી ક્રમને પણ અસર થાય છે. જેથી લોકોના આર્થિક અનેસામાજિક જીવનધોરણ પર અસર થાય છે.

માનવસર્જિત પ્રદૂષણ કરતાંકુદરતસર્જિત પદૂષણ પ્રમાણ ઓછું જોવા મળે છે.

<u>માનવસર્જિત પ્રદૂષણ:</u>

માનવસર્જિત પ્રદૂષણ એટલે જે પદૂષણ માનવી દ્વારા થાય છે, તે નીચે મુજબ છે.

<u>હવા પદૂષણ:</u>

હવાએકુદરતીપર્યાવરણમાંખૂબ જ અગત્યનું ઘટક છે. હવાની અંદરરહેલોવાયુસજીવનુંમાનવ જીવનનાતત્વ છે. હવાવિનાકોઇ પણ સજીવટકી શકતો નથી. જો શુધ્ધ હવાના મળે તો સજીવોનાઆરોગ્ય પર ખરાબ અસર થાય છે. હવા પ્રદૂષિત થવાના કારણોમાં ઔધોગિક ઉત્પાદન, વાહનવ્યવહારઅને બળતણ વગેરેનેગણાવીશકાય. શહેરીકરણનેકારણે ઓધોગિકરણમાં વધારો થયો છે. જેથી અનેક પ્રકારનાં દૂષિત તત્વોહવામાં ઉમેરાય છે. માનવસર્જિત પ્રદૂષણને કારણેહવામાં ઉડતાતત્વોજેવાકેસલ્ફરડાયોક્સાઇડ, કાર્બનડાયોક્સાઇડ, નાઇટ્રોજનવગેરેમુખ્ય છે. તેનીઅસરસજીવોપડે છે. આ પ્રદૂષણથી શ્વાસોશ્વાચ્છાસમાંતકલીફ ઊભીકરે છે. તેથી હદયનારોગો ઉદ્ભવે છે. જે પ્રત્યક્ષ રીતે જોઇ શકાતા નથી.

ભારતમાંમોટાભાગના શહેરોમાંહવાનું પ્રદૂષણ વિશેષ પ્રમાણમાંજોવા મળે છે. તેનાકારણોમાંશહેરોમાં ટ્રાફિકનેકારણે પેટ્રોલ,ડીઝલ, કેરોસીન વગેરેથીચાલતાંવાહનો દ્વારા, રાસાયણિક ઉધોગોમાંથી બહારફેંકાતા ધુમાડા, પ્લાસ્ટિક થેલીઓના કચરાનેકારણે, કોલસાથી વિધુતમથકોમાં વિધુત ઉત્પાદન કરવાથી પ્રદૂષણ થાય છે. આનાથી ઉપર્યુક્તઝેરીવાયુઓહવાને પ્રદૂષિત કરે છે.અનેલોકોનાઆરોગ્યનેનુકસાનકરે છે. ૧૯૮૧ થી પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ધારો અમલમાંહોવા છતાંભારતના મોટાભાગનાંશહેરોમાંહવાનું પ્રદૂષણ વધવા પામ્યુ છે.

<u>પાણીનું પ્રદૂષણ:</u>

કુદરતીઅનેમાનવસર્જિતએમ બે પ્રકારે આ પ્રદૂષણ થતું હોય છે. કુદરતીરીતેવરસાદઅનેભૂપ્રપાત, બંધિયાર પાણીથી પ્રદૂષણ થાય છે. વિશ્વમાંત્રીજાભાગનુંપાણી છે. એકભાગમાંજમીનઆવેલી છે. જેમાં ભારત વિપુલ પ્રમાણમાં જળસંપતિ ધરાવે છે. પરંતુ આ જળસંપતિ મોટાભાગની પ્રદૂષિત છે. એટલે કે ૭૦ ટકા જળસંપતિ પ્રદૂષિત છે.

ભારતમાંખેતી, ઉધોગો વગેરેમાં ક્ષેત્રોમાંપાણીનીજરુરિયાત ઉતરોતર વધતી જાય છે.લોકોપાણીનોબેફામ ઉપીયોગકરતા હોય છે. મોટાભાગના ગામડાંઅનેશહેરોમાં ગટરોનુંઆયોજનકરવામાંઆવ્યું હોવાથી આ તમામ પાણીનદીઓઅને તળાવોમાંકેકુવાઓમાં વાળવામાંઆવે છે. કાગળ, કાપડકેચામડાંવગેરેનેસાફકરવાપાણીવાપરવામાંઆવે છે. તેની સાથે રસાયણોનો પણ ઉપયોગ થતો હોય

છેઅનેઆજુબાજુનાવિસ્તારોનાપીવાનાપાણીને અશુધ્ધ કરે છે. દા.ત. અમદાવાદઅનેકાનપુરમાંરાસાયણિકઅનેચામડાંનાઅનેક ઉધોગો આવેલા છે, વારાણસીમાં ગંગા ઘાટે પણ મૃતદેહોનેઅગ્નિદાહદેવામાંઆવે છે, જે પીવાનાપાણીને અશુધ્ધ કરે છે જેનાથી અનેકરોગોફેલાય છે.એક અંદાજ પ્રમાણેદેશનાલગભગ ૭૦ ટકા જેટલા માંદગીનારોગોપાણીના પ્રદૂષણથી થતા હોય છે, એટલું જ નહીં પરંતુમાનવીની સાથે સાથે જળચર પ્રાણીઓઅને સંપત્તિનો પણ નાશ થાય છે.

અવાજનું પ્રદૂષણ:

અદશ્યઅને લાંબાગાળાનીવિપરીતઅસરનુંસર્જનકરે છે. વિજ્ઞાનનીનવીનવી શોધો અનેમાનવીનીનવા પ્રકારની જીવનપ્રણાલીમાંથી અવાજનુંપ્રદૂષણ ઉત્પન્ન થયું છે. અવાજનીતીવ્રતા વધી જાય તેને ઘોંઘાટ કહે છે. અવાજનીતીવ્રતા માપવાનુંએકમડેસીબલ છે. સામાન્યવાતચીતકે હળવું સંગીતસાંભળીએ તો તે ૪૦ ડેસીબલ હોય છે. જ્યારે ટ્રાફીકકે ટી.વી.નો અવાજ ૪૦ થી ૬૦ ડેસીબલ હોય છે. જ્યારે લાઉડ સ્પીકરનોઅવાજ ૮૦ થી ૧૧૦ ડેસીબલ હોય છે. જેનાથી મગજનીનસો તંગ બને છે અને લાંબાગાળે બ્લડપ્રેસર, માનસિક તાણ અનુભવે છે. કોઇ સમયેબહેરાશ પણ આવી જાય છે. અત્યારેલગ્નપ્રસંગ, સમારોહ, ભજનમંડળીઓ પણ ઘોંઘાટનું પ્રદૂષણ કહેવાય છે. અવાજનાકારણેમાનવીની શ્રવણશક્તિને પણ નુકસાન થાય છે. માનવીની શ્રવણશક્તિ ૬૦ જેટલી હોય છે. તેથી માનવીની કાર્યક્ષમતા ઉપરવિપરીત અસર થાય છે.

ભુમિનું પ્રદૂષણ:

જમીનનું ધાવાણ, નદીકિનારાનાવિસ્તારોમાં ઘસારો, જમીનમાં બેક્ટરિયા તથા જંતુઓમાં ઘટાડો, ખેતીલાયકજમીનમાંભેજમાં ઘટાડો થાય છે. ઉધોગોના કારણેનવાતત્વો ઉમેરવાથી પણ શહેરોમાં ઉધોગો ધુમાડામાંકાર્બનરજકણો ઉત્પન્ન થવાથી જમીન પર પથરાય છે. તેજાબી વર્ષા થવાને કારણેતેજાબીકણોને લીધે જમીનનું પ્રદૂષણ થાય છે.

અવકાશી પ્રદૂષણ:

માનવીઅવકાશમાંઅનેકઅખતરાઓકરે છે. અવકાશમાંકૃત્રિમ ઉપગ્રહોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઇ છે કેઅવકાશ વિવિધ અવકાશયાનના ઉકરડાઓથી ઉભરાવા માંડયું છે. રશિયા, અમેરિકાના સંખ્યાબંધ ઉપગ્રહો તથા ઉપગ્રહોના ભંગાર ફેંકીદેવાયેલા દૂષિત પદાર્થો વગેરેનાકારણેઅવકાશી પ્રદૂષણ સર્જાયુ છે. જો પદાર્થોના ભાગ પૃથ્વી ઉપર તૂટી પડે તો મહાવિનાશનુંકારણ બનેતેમ છે. તેથી જીવસૃષ્ટિ માટે અવકાશી પ્રદૂષણ હાનિકારક છે.

કિરણોત્સર્ગી પ્રદૂષણ:

થોરિયમ અનેયુરેનિયમજેવાખનિજોમાંનીપરમાણુ ઉર્જા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જે પ્રક્રિયા થાય તેમાનવી માટે નુકસાનકારક છે. બીજા વિશ્વયુધ્ધમાંજાપાનનાહિરોશિમાઅનેનાગાસાકીશહેરોમાંબોમ્બફેંકવાથી ત્યાંના બાળકો ખોડખાંપણવાળા જન્મે છે. તેવી જ રીતેચીનમાંચેર્નોબિલપરમાણું મથકની આજુબાજુઆવી પરિસ્થિતી સર્જાય છે.આમકિરણોત્સર્ગ પ્રદૂષણથી સજીવોનેનુકસાન થાય છે.

પ્રદૂષણ દૂરકરવાના ઉપાયો:

પર્યાવરણની વિવિધ અસરોમાનવ જીવન ઉપર થાય છે. એનાકારણેમાનવીએપોતાનુંઅસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે પાણીનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ભારતમાંપર્યાવરણ અનેવન મંત્રાલયની સ્થાપના જાન્યુઆરી ૧૯૮૫ થી કરવામાંઆવી છે.

૧. ઔધોગિક વિકાસનુંઆયોજન:

હવાનૂં પ્રદૂષણ અટકાવવા ઔધોગિક વિકાસનુંઆયોજનકરવુંજોઇએ, એટલે કેહવાનું પ્રદૂષણ જન્માવતા ઉધોગો, વાહન-વ્યવહાર, કારખાનાંવગેરે શહેરોથી દૂરસ્થપવા જોઇએ. આ માટે શહેરવિકાસ મંડળ દ્વારાશહેરોમાં ઔધોગિક વિકાસનુંઆયોજન થાય તેજરૂરી છે.

૨. બળતણમાંફેરફાર:

વર્તમાનસમયમાં ઉધોગોમાંવપરાતાં બળતણ તરીકેકોલસાના ઉધોગોમાંફેરફારકરીનેતેને સ્થાને જળવિધુતશક્તિ, પરમાણુશક્તિ, સૂર્યશક્તિઅનેગોબરગેસનો ઉપયોગ થાય તેવા પ્રયાસોકરવા જોઇએ. તેજ રીતે ઘરવપરાશનાં સાધનોમાં બળતણ તરીકેવપરાતાંગોબરગેસકે શૂર્યશક્તિથી ચાલતા સાધનોનો ઉપયોગકરવો જોઇએ.

૩. ચીમનની ઊંચાઇમાં વધારો:

મીલકેકારખાનાંનીચીમનીની ઊંચાઇ વધુ રાખવી જોઇએ. તેથી પ્રદૂષિત હવાનીઅસર જીવસૃષ્ટિ પર ઓછી થાય છે. અનેમાનવજીવનનાસ્વાસ્થ્ય પર થતી વિપરીતઅસર અટકાવવા માટે સોલાર બેટરી કે વિધુતથી ચાલતાંવાહનોનું સંચાલનકરવુંજોઇએ, તેમજ આ અંગેકડકપગલાંપણ લેવાં જોઇએ.

૪. સંચાલનશક્તિમાંપરિવર્તન:

વાહનોનાધુમાડાથી હવાને પદૂષિત થતી અટકાવવા માટે વાહન સંચાલનકરવુંજોઇએ. પદૂષણરહિત વાહનોની શોધ કરવીજોઇએ તેમજ આ અંગેના કાયદાનુંકડકપણેપાલન થાય તે પણ તેટલુંજરૂરી છે.

૫. વધુ વૃક્ષો ઉગાડવા જોઇએ:

મોટા શહેરોમાંકેજ્યાંહવાનું પદૂષણ વધુ હોય છે ત્યાં વંક્ષો વાવોકાર્યક્રમોઆયોજીને વધુ વૃક્ષો ઉગાડવા જોઇએ. ગંદા પાણીનોનિકાલનદીકેસમુદ્રમાંનાકરતાંઅન્ય ઉપાયોવિચારવા જોઇએ. યંત્રો કેવાહનોનોઅવાજ ઉત્પન્નકરતા હોય તેનાઅન્ય સાધનો પર નિયંત્રણ લાવવું જોઇએ.

ભારતસરકારે લીધલાંપગલાં:

૧. પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અંગેના કાયદા:

ભારતમાંકેન્દ્ર સરકારેઅનેરાજ્યસરકારે નીચે પ્રમાણેકાયદાઓઅમલમાંમૂક્યા છે.

૧૯૭૫માંગુજરાતરાજ્યેપાણી પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ધારો અમલમાંમૂક્યોહતો. જ્યારેકેન્દ્ર સરકારેવાયુ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ધારો અમલમાંમૂક્યોહતો. ૧૯૮૩માંગુજરાતરાજ્યેવાયુ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ ધારો અમલમાંમૂક્યોહતો. ૧૯૮૯માંકેન્દ્ર સરકારેપર્યાવરણ સુરક્ષા ધારો અમલમાંમૂક્યો છે.

આમકેન્દ્રસરકારેઅનેરાજ્યસરકારે પદૂષણનિયંત્રણ અંગેના પગલાં દ્વારા પદૂષણ નિવારવા માટેકડકકાયદાઓનોઅમલકર્યો છે.

૨. નદીનાપાણીની શુધ્ધિનો કાર્યક્રમ:

ભારત સરકારે ગંગાનદીનેસાફકરવા માટે" સેન્ટ્લ ગંગા ઓથોરિટી બોર્ડનીરચનાકરી છે. જેનાથી ૧૯૮૫ થી ગંગાનદીમાં પ્રદૂષણ રોકવાનાંપગલાંલેવાનાંશરૂકરવામાંઆવ્યાં છે. આથી ગંગાનદીકિનારેઆવેલા ૨૯ શહરોને લાભ થઇ શકે.

૩. વસ્તીનિયંત્રણ:ભારતમાંવસ્તીનિયંત્રણ કરવામાંઆવે તો હવા, પાણીઅનેજમીનનૂ. પદૂષણ અટકાવી શકાય છે. વસ્તીમાં વધારો થવાથી હવા, પાણીઅનેજમીનમાં પદૂષણમાં વધારો થતો હોય છે. આથી વસ્તીમાંથતો વધારો અટકાવવો જરૂરી છે.

સુરત બંદરનો શાહસોદાગર ભીમજી પારેખ

ડો.સાબતસિંહ એલ.પટેલ
શ્રી મુકત જીવન સ્વામી બાપા આર્ટ્સ કોલેજ

૧.પ્રસ્તાવના :

સુરત બંદરે હિન્દુ વેપારીઓમાં જૈન વોરા, પારેખ, વાણિયા વગેરે જ્ઞાતિનાં અનેક મહાન વેપારીઓ થઈ ગયા હતાં. જેમણે સુરત બંદરની સમૃદ્ધિ વધારવા ખૂબ મહત્વનું યોગદાન આપ્યુ હતું. સુરતનુ પારેખ પરિવાર જૂનુ, અગ્રેસર અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતુ હતું. સુરતમાં પારેખ પરિવારની પેઢીની સ્થાપના કરનાર આદ્ય પુરુષ હરજી શુરજી હતાં. તેઓએ સુરતમાં કરીયાણું અને શરાફીનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. ત્યાર પછી સોદાગરી અને વહાણ વટાનો મોટો વેપાર શરૂ કર્યો હતો. તેઓ વિભિન્ન યુરોપીયન કંપનીનાં એજન્ટો હતાં. કંપનીની દરેક નાણાંકીય મુશ્કેલીઓ તેઓ દૂર કરી શકતાં હતાં. તેઓ નાણાં ધીરનાર શરાફ અને હૂંડી લખવાનું અને વટાવવાનું કામ કરતાં હતાં. તેમની વેપારી શાખાઓ દેશ-વિદેશનાં અનેક બંદરોમાં હતી.
સુરતમાં ભીમજી પારેખનાં પિતા હરજી સૂરજી પણ શરાફીનો ધંધો કરતા હતાં. ભીમજી પારેખ પણ શરાફીમાં અગ્રણી હતાં. તેમના પિતાજી હરજી સુરજી પારેખ કરિયાણાનો ધંધો કરતાં હતાં. ગોખલે એમના પિતા તુલસીદાસ હોવાનું સ્વીકારે છે. વધુમાં ભીમજીએ ૨૦ ડિસેમ્બર ઈ.સ. ૧૬૭૩નાં રોજ કંપનીને લખેલ પત્ર કે લંડન ઇન્ડિયા ઓફિસ રેકોર્ડ અને લાયબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં તેણે ગુજરાતીમાં ભીમજી હરજી તરીકે હસ્તાક્ષર કરેલ છે.

૨.ભીમજી પારેખ (ઈ.સ.૧૬૦૨–૧૬૮૫) :

સુરતના પ્રશાસનનું વલણ બદલવામાં સ્થાનિક વેપારીઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમાં ભીમજી પારેખ એક હતા. *ભીમજી પારેખે સુરત બંદરને વિકસાવવામાં ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. ભીમજી પારેખ માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ.૧૬૨૬માં અંગ્રેજ* ભીમજી પારેખ પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ શ્રીમાળી વાણિયા જ્ઞાતિનાં હતાં. તેમનો જન્મ ઈ.સ.૧૬૧૦માં થયો હતો. બી.જી. ગોખલેનાં મતે તેમનાં પિતાનું નામ તુલસીદાસ હતું પણ ભીમજી પારેખે કંપનીને લખેલ પત્રમાં સહી ભીમજી હરજી કરેલ છે. આથી એ સ્પષ્ટ બને છે કે એમના પિતાનું નામ હરજી જ હતું.નહિ કે તુલસીદાસ. ઈ.સ.૧૬૨૬માં અંગ્રેજોનાં દલાલ તરીકે કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. ભીમજી કંપનીનાં શરાફ તરીકે અને સ્વતંત્ર વેપારી તરીકે કામગીરી કરતાં હતાં. ઈ.સ.૧૬૬૦માં ભીમજી ખૂબ જ શ્રીમંત વેપારી બની ગયાં હતાં.
ગુજરાતમાં જૈન વાણિયા વેપારીઓમાં જેમ શાંતિદાસ અને વીરજી વોરા શાહ સોદાગરો હતાં તેમ ભીમજી પારેખ પણ શાહ સોદાગરો હતાં. ભીમજી ઈ.સ.૧૬૬૦ માં ખૂબ જ શ્રીમંત બની ગયો હતો. ભીમજી કદાચ

વીરજી વોરા જેટલો શ્રીમંત ન હોવા છતાં તેની પાસે સારી એવી સંપત્તિ હતી. ભીમજીની સંપત્તિ ૧૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલી હતી. કંપની પ્રમાણે તેમની પાસે એક મિલિયન સ્ટેલિંગ પાઉન્ડની સંપત્તિ હતી.

૩.ભીમજી પારેખ વેપારી તરીકે :

ભીમજી પારેખ અંગ્રેજ કોઠીનો વહીવટ દલાલ તરીકે *સંભાળતાની સાથે-સાથે તેમને પોતાનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો હતો. તેઓ પોતાનો માલ-સામાન દેશ-વિદેશમાં મોકલવા માટે અંગ્રેજોનાં વહાણોનો ઉપયોગ કરતાં હતાં. વેપાર માટે અંગ્રેજોના **'ડોલ્ફીન'** અને **'હિંદ'** નામનાં વહાણોમાં માલ મોકલાવતાં હતાં. ભીમજી પારેખનો વેપાર રાતા સમુદ્રનાં બસરા અને પર્શીયન ખાડીનાં બંદરો સાથે ચાલતો હતો. ભીમજી પાસે પોતાની માલીકીનાં વહાણો ન હતાં.* છતાં પણ તેમનો સમૃદ્ધ વેપાર ચાલતો હતો.

૪.ભીમજી પારેખની પેઢી :

ભીમજી પારેખની પેઢી રાતા સમુદ્રનાં બસરા ખને પર્શીયન ખાડીનાં બંદરોમાં હતી. તેમની પેઢીમાં નોકર તરીકે કાવજી નામનો પારસી કોમનો વ્યકિત કામ કરતો હતો.

૫.ભીમજી પારેખ વેપારી મહાજનનાં વડા તરીકે :

ભીમજી પારેખ સુરતનાં વેપારી મહાજનનાં વડા હતાં. સુરતનાં નગરશેઠ પણ રહી ચુકયાં હતાં. એપ્રિલ ઈ.સ.૧૬૬૬માં ઔરંગઝેબે હિંદુઓનાં મંદિરો નષ્ટ કરવાનાં તેમજ બિન ઈસ્લામિક શિક્ષણ બંધ કરવાનાં આદેશો આપ્યાં હતાં. ત્યારે સુરતનાં કાઝીએ ફરમાનનું સખતાાઈ પૂર્વક અમલ કર્યો. અનેકને ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારવાની ફરજ પાડી હતી. અંગ્રેજોનાં પૂર્વ શરાફ તુલસીદાસ પારેખનાં ભત્રીજાને મુસલમાન થવાની ફરજ પાડી હતી. બળજબરી પૂર્વક ધર્મ પરિવર્તન કરવાની આ પ્રવૃત્તિ સામે લડવાની પહેલ ભીમજીએ કરી હતી. ભીમજી સહિતનાં પાંચ આગેવાનોનાં નેતૃત્વમાં વાણિયાઓ એકત્રિત થઇ અંગ્રેજ અધિકારીને મળ્યા અને તેઓને મદદ કરવા તથા મુંબઈમાં વસવાટ માટે પરવાનગી આપવા જણાવ્યું હતું. અંગ્રેજોએ વાણિયાઓનો પક્ષ લઇને સુરતનાં સત્તાધીશોને નાખુશ કરવા ઇચ્છતા ન હતાં. અંગ્રેજો પરોક્ષ રીતે આ બાબતમાં કોઈ સક્રિય ભાગ લેવા માંગતા ન હતાં.

ભરૂચનો ગર્વનર ધાર્મિક રીતે ઉદાર હતો. આથી તેઓએ ત્યાં હિજરત કરવાનું નકકી કર્યું. સુરતનાં વેપારી વાણિયાઓને સુરત છોડયા સિવાય કોઈ રસ્તો ન હતો. ૨૪ એપ્રિલ ઈ.સ.૧૬૬૯માં ૮૦૦૦ વ્યક્તિઓ સાથે સુરત થી ભરૂચ હિજરત કરી. મહાજનનાં આદેશથી વેપારીઓએ હડતાળ પાડી. આ અભૂતપૂર્વ હડતાલનાં કારણે સુરતમાં રોજિંદી ચીજવસ્તુઓની અછત ઊભી થઈ. ટંકશાળ અને કસ્ટમ હાઉસ બંધ થયાં હતાં. સંગઠિત થઈ વેપારીઓએ શાંતિપૂર્ણ રીતે વ્યક્ત કરેલ આક્રોશનું શુભ પરિણામ આવ્યું હતું. ૨૦ સપ્ટેમ્બર ઈ.સ.૧૬૬૯માં સમ્રાટે એક આદેશ દ્વારા ધાર્મિક સલામતીની ખાત્રી આપતાં તેઓ લગભગ છ મહિના પછી સુરત પરત પાછા ફર્યા હતાં. વસ્તુતઃ આ ઘટના સ્થાનિક કક્ષાની એક અહિંસક લડત–સત્યાગ્રહ હતો. ભીમજી ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનાં પ્રખર હિમાયતી હતાં.

૬.ભીમજી પારેખ દલાલ તરીકે :

ભીમજી પારેખ માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ. ૧૬૨૪માં અંગ્રેજ કોઠીનાં દલાલ બન્યા હતાં. ભીમજી પારેખ અંગ્રેજોની દલાલી માટેનું કામ કરતાં હતાં. જેઓ ઈ.સ. ૧૬૨૬માં અંગ્રેજ કંપનીમાં દલાલ બન્યાં હતાં. તેમને કામ ચલાઉ અંગ્રેજી આવડતું હતું. બે વર્ષ બાદ ઈ.સ.૧૬૨૮માં કંપની દ્વારા તેમની બદલી આગ્રામાં કરવામાં આવી હતી. સુરત પરત આવ્યા પછી ભીમજીએ અંગ્રેજોનાં બ્રોકર તરીકે કામ કરતાં હતાં.

૭.ભીમજી પારેખ શરાફ તરીકે :

સુરતમાં ભીમજી પારેખ વેપારની સાથે શરાફીમાં અગ્રણી હતાં. તેમના પિતા હરજી સૂરજી પણ શરાફીનો ધંધો કરતા હતાં. તુલસીદાસનો પુત્ર ભીમજી પારેખ ઈ.સ.૧૬૬૨માં કંપનીનો શરાફ હતો. ભીમજી પારેખને અમદાવાદમાં કોઠીનાં શરાફ તરીકે મોકલવામાં આવતાં હતાં.

૮.ભીમજી પારેખ નાણાં ધીરનાર તરીકે :

૧૭મી સદીમાં સુરતમાં સામુદ્રિક વેપારને અનુરૂપ નાણાં વિનિમય કરનાર તેમજ તેનું મૂલ્ય નક્કી કરનાર, વ્યાજે પૈસા ધિરનાર અને નાણાંની ચકાસણી કરનાર વર્ગ તરીકે શરાફ અને દલાલની ભૂમિકા મહત્વની હતી. જેઓ નાણાં બજારમાં મોભાનું સ્થાન ધરાવતાં હતાં. ભીમજી અંગ્રેજો અને વલંદાઓને પણ નાણાં ધીરતા હતાં.

૯.ભીમજી અને ટેક્નોલોજીનું મહત્વ :

ભીમજી શ્રીમંત તો હતો જ પણ તે જ્ઞાતિ સંપ્રદાય અને મહાજનો પણ વડો હતો. આમ સુરતને આધુનિક બનાવવા માટેનું જરૂરી સામાજિક અને આર્થિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રકચર તેની પાસે હતું. પરિણામે તે સામાજિક નેતાગીરી લેવા સક્ષમ બની શકયો હતો. અંગ્રેજોએ વ્યકત કરેલા વિચારો પરથી ભીમજીની નેતાગીરીના લક્ષણોનો પરિચય મળી રહે છે.

ભીમજી ખરેખર એક દીર્ઘદ્રષ્ટા હતાં. એમને પશ્ચિમની ટેકનોલોજીનું મહત્ત્વ સમજી ને સુરતમાં લાવવાની પહેલ કરી પોતે એક પ્રયોજક હોવાની પ્રતીતિ કરાવી હતી. ઈ.સ. ૧૬૬૮–૧૬૭૧ દરમિયાન ભીમજીએ કેટલું જૂનું બ્રાહ્મણ લખાણ માટે અંગ્રેજી પ્રિન્ટર મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભીમજીએ હિલ્સ નામના તજજ્ઞને લંડનથી સુરત બોલાવ્યો હતો. તેને ભારતીયોને આ કળા શીખાડવાની ના પાડી દીધી હતી.

૧૦.ભીમજી પારેખ અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની :

ભીમજી પારેખ માત્ર ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ઈ.સ.૧૬૨૬માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનાં દલાલ તરીકે પોતાની વેપારી કારકિર્દીની શરૂઆત કરી હતી. *ભીમજી પારેખ અંગ્રેજ કોઠીનો વહીવટ સંભાળતા હોવાથી* પોતાનાં વેપાર માટે *અંગ્રેજોનાં વહાણોનો ઉપયોગ કરતાં હતાં.* ઈ.સ.૧૬૫૦માં અંગ્રેજી કંપનીમાં શરાફ તરીકે કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરી હતી. ભીમજીએ કંપનીની ઘણી પ્રકારે મદદ કરી હતી. ઈ.સ.૧૬૭૪માં ભીમજીએ કંપની વતી ૧૨૦૦૦ રૂપિયા ઉધાર લીધા હતાં. સમયસરની ભીમજીની યોગ્ય સહાયથી કંપનીએ તે પોતાના વાહનો સુરતથી મોકલવા માટે સક્ષમ બની હતી.

ઈ.સ.૧૬૮૩માં ભીમજીએ કંપનીની બજાવેલ સંતોષકારક સેવા બદલ કંપની તરફથી ચંદ્રક અને ૧૫૦ પાઉન્ડની સોનાની ચેન ભેટ તરીકે આપવામાં આવી હતી. તે જ વખતે ભીમજી સામે કંપનીએ કેટલાક આરોપો પણ લગાવ્યાં હતાં. પરંતુ સુરત ફેક્ટરી તેમની ક્ષમતા અને અખંડિતાનો જોરશોરથી બચાવ કર્યો હતો.

૧૧. ભીમજી પારેખનું અવસાન :

ભીમજી પારેખનું ઈ.સ.૧૬૮૬માં અવસાન થયું હતું. તે પછીના ટૂંકાગાળામાં તેનું કુટુંબ ઘસાઈ થઈ ગયું હતું. ભીમજીનાં પુત્ર વનમાળીદાસને પુષ્ટિમાર્ગ વૈષ્ણવોની દયા પર જીવન જીવવું પડયું હતું.

ઈ.સ.૧૭૦૩માં મરાઠાઓએ સુરતની પાસે આવેલ ઉપનગરોને આગ લગાડી હતી. આ સમયે તેમની હવેલીને ભસ્મીભૂત કરવામાં આવી હતી.

૧૨.સમાપન :

પારેખ પરિવારે *સોદાગરી અને વહાણ વટાનો વેપાર શરૂ કર્યો હતો. તેઓ વિભિન્ન યુરોપીયન કંપનીના એજન્ટો હતાં. કંપનીની દરેક નાણાંકીય મુશ્કેલીઓ તેઓ* દૂર કરવા સક્ષમ હતાં. *તેઓ નાણાં ધીરનાર, શરાફ અને હુંડી લખવાનું અને વટાવવાનું કામ કરતાં હતાં. તેમની વેપારી શાખાઓ દેશ-વિદેશના અનેક બંદરોમાં હતી.* ભીમજી ખરેખર એક દીર્ઘદ્રષ્ટા હતાં. *જેમણે સુરત બંદરની સમૃદ્ધિ વધારવા ખૂબ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું.* ભીમજી કંપનીનાં શરાફ તરીકે અને સ્વતંત્ર વેપારી તરીકે કામગીરી કરતાં હતાં. તેઓ પોતાનો પરદેશ સાથેનો વેપાર અંગ્રેજ વહાણો દ્વારા ચલાવતાં હતાં. *ભીમજી પારેખ સુરતનાં વેપારી મહાજનનાં વડા હતાં. સુરતનાં નગરશેઠ પણ રહી ચૂક્યાં હતાં. ભીમજી પારેખ* નાં આદેશથી સંગઠિત થઈ વેપારીઓએ શાંતિપૂર્ણ રીતે અભૂતપૂર્વ હડતાળ પાડી. સુરત બંદરનાં ટંકશાળ અને કસ્ટમ હાઉસ છ મહિના સુધી બંધ રહ્યાં હતાં.

ભીમજી પારેખ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનાં કામ માટે સુરત થી અમદાવાદ અને આગ્રા સુધી ભ્રમણ કરતાં રહેતાં હતાં. ભીમજી અંગ્રેજો અને વલંદાઓને નાણાં ધીરીને અઢળક નફો મેળવતાં હતાં. ઈ.સ. ૧૬૬૦માં ભીમજી ખૂબ જ શ્રીમંત વેપારી બની ગયાં હતાં. ભીમજીની સંપત્તિ ૧૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલી હતી. કંપની પ્રમાણે તેમની પાસે એક મિલિયન સ્ટેલિંગ પાઉન્ડની સંપત્તિ હતી.

પાદનોંધ :

1. *મહેતા મકરંદ,* ***મહાજનોની યશગાથા***

2. ધર્મિષ્ઠાબેન મોદી, મોગલ કાલીન ગુજરાતના સોદાગરો, **સામિપ્ય.**

3. Ruby Maloni, **Surat port of Mughal Eimpaire.**

4. Om Prakash, (ed.), **The Treding world of the The Indian ocean 1500-1800.**

5. Ashin Das Gupta**, Indian Marchants and the Decline of Surat 1700-1750.**

6 . P. K. Mitra, **Port Towns In Medieval India.**

7 . Balkrishna Govind Gokhale, **Surat In The Seventeenth Century.**

8 . ચંદુભાઈ ઠક્કર, (સં.) સુરત જિલ્લો, **ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વ સંગ્રહ.**

9 . Carles Rathbone Low, **The Indian Navy 1613-1863**.

મહાત્મા ગાંધીનું શિક્ષણદર્શન

શ્રી ભૂપેન્દ્રસિંહ સોલંકી

સારસંક્ષેપ

મહાત્મા ગાંધી (૧૮૬૯-૧૯૪૮) અહિંસાના ધર્મપ્રચારક તરીકે ઓળખાય છે. વિશ્વમાં જે જીવો વસવાટ કરે છે તેમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત એ મનુષ્યનું ખાસ લક્ષણ છે. તેથી અહિંસાને એક શૈક્ષણિક ફિલસૂફી પણ કહી શકાય છે. તે જીવનનો પાયો છે. હાલના શિક્ષણમાં આ બાબતને કેન્દ્રના સ્થાને મૂકવાની જરૂર છે. ગાંધીજીનાં શિક્ષણદર્શનમાં બાળકના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેના શિક્ષણ, સામાજિક વિકાસ માટેના શિક્ષણ, સ્વની શોધ માટેના શિક્ષણ, જીવનના અનુભવોનું માટેના શિક્ષણ જેવી પાયાની બાબતોને સાંકળવામાં આવી છે. ટૂંકમાં, ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન બાળકના સર્વાંગી વિકાસ માટેની એક સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ છે.

પ્રસ્તાવના

ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણ દ્વારા બાળકના શરીર, મન અને આત્મામાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ અંશોને બહાર લાવી તેનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ કોઈપણ જાતના બંધન અને ભેદભાવ વગર શિક્ષણ મેળવવાને હકદાર છે. શિક્ષણનું કાર્ય બાળકમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરી તેણે પૂર્ણતાની કક્ષાએ લઇ જવાનું છે. શ્રી મહાદેવભાઇ દેસાઈ આગળ વ્યક્ત કરેલ પોતાના વિચારોમાં ગાંધીજી કહે છે કે શિક્ષણ ત્યાં સુધી ઉપયોગી નથી જ્યાં સુધી તે એક સારા નાગરિકનું નિર્માણ ના કરી શકે, પછી ભલેને તે છોકરો હોય કે છોકરી. શિક્ષણ દ્વારા સારા નાગરિકોનું નિર્માણ કરીને રાષ્ટ્રને વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનાવી શકાય છે.

ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન નીચેના હેતુઓને કેન્દ્રમાં રાખે છે –

- આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે શિક્ષણ
- સામાજિક વિકાસ માટે શિક્ષણ
- સ્વશોધ માટે શિક્ષણ
- જીવન અનુભવો માટે શિક્ષણ
- સર્વોદય માટે શિક્ષણ
- વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

ગાંધીજી સાચા શિક્ષણને આ રીતે વર્ણવે છે – "સાચું શિક્ષણ એ છે જે બાળકોના બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક પાસાઓને ઉશ્કેરી પોતાની તરફ ખેંચે છે." એટલે કે એવું શિક્ષણ જે બાળકોને પૂરા પાડવામાં આવતાં તમામ અનુભવો તેમના સર્વાંગી વિકાસ – શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, સૌદર્યલક્ષી અને ધાર્મિક જેવા વિવિધ પાસાઓ, ને કેન્દ્રમાં રાખી કાર્ય કરે.

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે શિક્ષણ

જ્ઞાન રૂપી પાત્ર દ્વારા અંતમાં મુક્તિ તરફ લઇ જવા માટે ગાંધીજીએ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો અને આ માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ(૧૯૨૯)ની સ્થાપના તે એક નોંધ પાત્ર પગલું હતું, જેમાં સાહિત્યિક તાલીમની સાથેસાથે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન, ભાષાશાસ્ત્રો, વ્યવસાયો, અગ્રેજીનો અભ્યાસ, સંસ્કૃત અને લલિતકલાની તાલીમને પણ મહત્વ આપવામાં આવે છે. જ્ઞાન જે મુક્તિ માટે રચાયેલ છે તે સમાજને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા તરફ દોરી જાય છે. ગાંધીજી કહે છે, " શિક્ષણ એ આત્માની જાગૃતિ છે." (ભાટિયા, બી. કે. શિક્ષણ તત્વજ્ઞાન, પૃ.૧૪)

આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ગાંધીજીએ અહિંસા (પુનઃઅર્થઘટન 'પ્રેમ' તરીકે), સ્વ, લાગણીનો સ્વીકાર, પ્રાથનાનું શિક્ષણ વગેરે બાબતો પર ભાર મૂક્યો છે. (મુકાલેલ, જોસેફ સી., ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન, પૃ. ૬૦-૬૫)

વિકાસશીલ સમાજ અને લોકશાહીના વિકાસ માટે શિક્ષણ

ગાંધીજીના શિક્ષણના હેતુઓમાં બાળકોમાં શિક્ષણ દરમિયાન સહાનુભૂતિ, સેવા, પ્રેમ, ભાઈચારો, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા જેવા ગુણોનું સિંચન કરી આદર્શ નાગરિક બનાવવાનાં હેતુઓને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજી કહે છે, " વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્ર કલ્યાણ એકબીજાના પૂરક છે. તેથી તેમનામાં વધુને વધુ લોકશાહી નાગરિકત્વનાં ગુણો વિકસાવવા જોઈએ. જેથી એક રાષ્ટ્રના નિર્માણ અને વિકાસમાં તેઓ ભાગીદાર બને."

સામાજિકતા અને સર્વોદયનાં વિકાસ માટે ગાંધીજી કહે છે કે શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતોને પૂરી કરનર હોવું જોઈએ. દેશ અને દેશની જરૂરિયાતોથી પરિચિત હોવાથી ગાંધીજી મફત અને હસ્તકળા કેન્દ્રિત શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. કારણ કે ભારતના ગામડાઓનાં ગરીબ લોકો શિક્ષણ માટે નાણા ચૂકવી શકે તેમ નથી. માટે તેમના માટે હસ્તકલાનાં શિક્ષણ દ્વારા રોજીરોટી મેળવવાની તક ઊભી કરી શકે તેવા શિક્ષણને મહત્વનું વધારે છે. આથી ગાંધીજીની સામાજિક ફિલસુફી 'સર્વોદય' તરીકે પણ ઓળખાય છે. જેમાં વ્યક્તિગ વિકાસ દ્વારા સર્વના વિકાસની બાબતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને જાતિ, પંથ,

જ્ઞાતિ અને રાષ્ટ્રીયતાના ભેદભાવ વિનાના સર્વાંગી વિકાસનો ધ્યેય રાખવામાં આવેલ છે. સર્વોદય દ્વારા સામાજિક અનિષ્ટોનું રાજકીય, આર્થિક સામાજિક રીતે વિકેન્દ્રીકરણ કરવાની જરૂર છે. આ ઉદ્દેશ્યોને હાંસલ કરવા ગાંધીજીએ જે શિક્ષણ યોજના રજુ કરી તેણે 'નઈ તાલીમ' નામ આપવામાં આવ્યું જેણે દેશમાં એક નવા સમાજની રચના કરવાની માગ ઊભી કરી. આ યોજના અંતર્ગત રાષ્ટ્રીય નવજીવનના વિવિધ વિભાગોની જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરી રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં કલ્યાણ અર્થે માર્ગદર્શન આપવાની બાબત કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી. આમ, ગાંધીજીની શિક્ષણની ફિલસુફી માનવતાવાદ પર આધારિત છે એમ કહી શકાય.

સ્વશોધ માટે શિક્ષણ

સ્વશોધને સ્પષ્ટ રીતે મહત્વ આપતા ગાંધીજી જણાવે છે, "હું વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની કદર કરું છું, પરંતુ તમે એ ન ભૂલશો કે માણસ અનિવાર્યપણે સમાજમાંથી આવે છે અને સમાજની જરૂરિયાતો અને પ્રગતિ માટે તેણે પોતાના વ્યક્તિત્વને સંતુલિત કરતા શીખીને પોતાની જાતને ઉપર લાવવી જોઈએ."

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને સંબોધતા તેઓ કહે છે, "જો તમારું શિક્ષણ જીવનને લગતું હોય તો તેની સુગંધ જરૂર તેની આસપાસના યુવાનોમાં પ્રસરાવી જોઈએ. તમારે તમારા સમયનો થોડો ભાગ તમારી આસપાસ રહેતા લોકોની સેવા કરવામાં ખર્ચવો જોઈએ. માટે તમારે પાવડા, ઝાડું અને ટોપલો લઇ તૈયાર થઇ જવું જોઈએ. આ પવિત્ર જગ્યાના સ્વૈછિક સફાઈ કામદાર બનવું જોઈએ. તે જ તમારા શિક્ષણનો સૌથી કિંમતી ભાગ હશે, નહિં કે સાહિત્યિક પુસ્તકોને ગોખવા."

વિવેકાનંદની જેમ ગાંધીજી પણ ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને માનવ કૌશલ્યોને એક સમાન મહત્વ આપે છે. (શર્મા, ડૉ. આર. કે., શિક્ષણની ફિલસુફી અને સમાજશાસ્ત્ર, નવીદિલ્હી, સુરજીત પ્રકાશન)

જીવન અનુભવો માટે શિક્ષણ

જીવન અનુભવોના શિક્ષણ માટે ગાંધીજી પાયાના શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપે છે. શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ બાળક પોતાની જાતને સ્વનિર્ભર બનાવી શકે તે માટે ગાંધીજી નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં લે છે –

પાયાનું શિક્ષણ

સર્વોદય સમાજના બાળકોની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા ગાંધીજી કાર્ય શિક્ષણ અને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણને મહત્વ આપે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ પાયાનું શિક્ષણ નીચે મુજબના સિદ્ધાંતો પર કેન્દ્રિત છે –

- પ્રથમ સાત વર્ષ માટે મફત અને ફરજીયાત શિક્ષણ
- માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ
- આ સમયગાળા દરમિયાન બાળકને તેના વાતાવરણને અનુરૂપ હસ્તકળાની તાલીમ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

સમવાયી શિક્ષણ

દેશમાં શાંત સામાજિક ક્રાંતિ લાવતા પાયાના શિક્ષણની વાત કરતા ગાંધીજી કહે છે, “આનાં દ્વારા સામાજિક દુષણોથી ઘેરાયેલ સમાજમાં શહેર અને ગામડા તથા વિવિધ જાતિ વચ્ચેના વૈમનસ્યમાં ઘટાડો થશે અને નવા સંબંધો વિકસાવવામાં મદદરૂપ થશે....”

કાર્યશિક્ષણ દ્વારા ગાંધીજી કહે છે, “બાળકના શરીર, મન અને આત્માના આત્માનો સર્વાંગી વિકાસકાર્ય શિક્ષણ દ્વારા થાય છે. તેના દ્વારા ઈતિહાસ, ભૂગોળ ગણિત જેવા વિષયોને કાર્યશિક્ષણ સાથે સાંકળી સમવાયી શિક્ષણ દ્વારા બાળકમાં રહેલી શક્તિઓને બાહર લાવવાની છે. કાર્યશિક્ષણમાં કાંતવું, સુથારીકામ, ખેતી, બાગાયત જેવા વિવિધ ગ્રામીણ કૌશલ્યોને મહત્વના ગણાવ્યા છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જરૂરિયાતો આધારિત, સ્થાનિક જરૂરિયાતો આધારિત, સ્થાનિક પરિસ્થિતિ આધારિત, બાળકના રસ, રુચિ અને વલણ આધારિત, બિનખર્ચાળ અને સાદગી આધારિત અને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ આધારિત કાર્યશિક્ષણ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો પર આધારિત પણ હતું. પોતાના જીવનનિર્વાહ માટેના શિક્ષણના હિમાયતી ગાંધીજી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તો માતૃભાષાને મહત્વની ગણે છે. ગાંધીજીને મન માતૃભાષા એ માતાનાં ધાવણ સમાન છે, જે બાળકનું જીવનપોષણ કરે છે. જડ સમયપત્રક વિનાના શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષણનો ભાર ઘટાડવાની વાત ગાંધીજી કહે છે.

વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

ગાંધીજી એ ભારતની બેરોજગારીને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ મહત્વ આપ્યું છે. તેઓ કહે છે, “ચૌદ વર્ષની ઉમરે પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા બાદ દરેક બાળક પોતાના ઘર માટે એક કમાઉ એકમ બની રહેવો જોઈએ... જે આગળ જતાં તેમની હીન ભાવનાને ઘટાડે છે. અને આથી જ શિક્ષણ

દરેકને રોજી મેળવવામાં મદદ કરનાર બની રહેવું જોઈએ જેથી બેરોજગારીની માત્રામાં ઘટાડો કરી શકાય." (સત્યનો અવાજ – ભાગ ૬)

આમ, કહીએ તો ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન એ માત્ર બાળકના સર્વાંગી વિકાસને જ કેન્દ્રમાં રાખતું નહોતું પરંતુ તેને મેળવ્યા બાદ તેને પોતાને સ્વનિર્ભર બની પોતાનું અને પોતાના પરિવારના ભરણપોષણમાં સહાયક બનવા માટે સક્ષમ બનાવનાર છે. બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્માસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ કરનાર છે. જે આજના સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી પુરવાર થાય તેમ છે

સંદર્ભ

- ગાંધી, એમ. કે. (૧૯૯૭). મારા સત્યનાં પ્રયોગો, અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
- જાડેજા, ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ અને જોષી, ડૉ. પિયુષ, સાહિત્ય શિક્ષણ, વલ્લભ વિદ્યાનગર: એચ. એમ. પટેલ ઇન્સ્ટીટયુટ ઓફ ઈંગ્લીશ ટ્રેનીંગ એન્ડ રિસર્ચ.
- મુકાલેલ, જોસેફ સી. (૧૯૯૭). ગાંધીયન એજ્યુકેશન, નવીદિલ્હી: ડિસ્કવરી પબ્લીશીંગ હાઉસ.
- શર્મા, ડૉ. આર. એન. (૧૯૯૭). ફિલોસોફી એન્ડ સોસીઓલોજી ઓફ એજ્યુકેશન. દિલ્હી: સુરજીત પબ્લિકેશન્સ.
- શર્મા, ડૉ. આર. એન. (૧૯૯૭). પ્રિન્સિપલ્સ એન્ડ ટેકનીક્સ ઓફ એજ્યુકેશન. દિલ્હી: સુરજીત પબ્લિકેશન્સ.
- ગાંધીજીના શિક્ષણના વિચાર. Retrieved from http://www.gandhi-manibhavan.org/gandhiphilosophy/philosophy_education_aspergandhi.htm

[નોલેજ કોનસોર્ટીયમ ગુજરાત – ઈ જર્નલ પરથી સાભાર]

શબ્દસૃષ્ટિ સામયિકના વિશેષાંકો (૨૦૦૧ થી ૨૦૧૫): એક વિહંગાવલોકન

મનહર ટી સોલંકી પી.એચ.ડી.રિસર્ચ સ્કોલર

ગુજરાત યુનિવર્સિટિ,અમદાવદ માર્ગદર્શક:- ડૉ.મોહનભાઈ ચાવડા

પ્રસ્તાવના:

૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૧ના રોજ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના થઈ.અકાદમીની સ્થાપના થતાં જ તેના મુખપત્રરૂપે'**શબ્દસૃષ્ટિ'**સામયિકની શરુઆત કરવામાં આવી.જો કે તેનો પ્રથમ અંક ઑક્ટોબર ૧૯૮૩માં બહાર પડ્યો.આ સામયિક 'શબ્દાખ્યજ્યોતિપ્રકાશો' જેવો ધ્યેયમંત્ર લઈને ગુજરાતી સાહિત્ય સફરને પોષવા અગ્રેસર બન્યું છે. 'less exclusive' અને 'more incusive' આ સમયિકની વિશેષાંક પરંપરા ન્યારી છે. '**શબ્દસૃષ્ટિ'** સામયિકના ૨૦૦૧થી માંડીને ૨૦૧૫ સુદી સોળ વિશેષાંકો પ્રગટ થયા છે.મોટાભાગના વિશેષાંકો ખાસ કરીને સાહિત્યસ્વરૂપ વિશેષ અને સર્જક-કેફિયત વિશેષ જોવા મળ્યાં છે.આથી '**શબ્દસૃષ્ટિ'** ની વિશેષાંક પરંપરા નિરાળી બની છે.

શબ્દસૃષ્ટિ સામયિકના વિશેષાંકો (૨૦૦૧ થી ૨૦૧૫):એક વિહંગાવલોકન

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૦૧નો "દિપોત્સવી હાસ્ય વિશેષાંક" ગુજરાતી હાસ્ય સાહિત્યને નવી દિશા ચીંધનારો બન્યો છે. 'પુનરપિ' વિભાગમાં પાંત્રીસ અને 'સંકલન' વિભાગમાં સોળ એમ કુલ મળીને એકાવન હાસ્યલેખો સમાવિષ્ટ છે.જેમા ક.મા.મુનશી,દલપતરામ,નવલરામ પંડ્યા,તારક મહેતા,બકુલ ત્રિપાઠી જેવા દિગ્ગજોથી માંડીને નિર્મિશ થાકર,દુર્ગેશ ઓઝા,લતા હીરાણી,બિપિન આશર જેવા નવોદિત લેખકોના હાસ્યલેખો મનભર બની રહે તેવા છે.મોટાભાગના લેખોમાં હાસ્ય ઉપસાવવા સ્ત્રીની અક્કલ તેમજ આરોગ્ય વિશેના વલણની અતિશયોક્તિ અરુચિકર લાગે.તેમ છતાં જીંદગીની વિષમતાઓ,વાસ્તવિકતાઓ,સામાજિક રિવાજો વગેરે પચાવીને એમાંથી ઊભા થતાં નિર્મળ હાસ્યને ઉપસાવવામાં લેખકો સફળ રહ્યાં હોય એવું ચોક્કસ લાગે.

નામ એવા ગુણ ધરાવતો નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૨૦૦૨નો 'નારીલેખન વિશેષાંક' અનુઆધુનિક નારીવાદિ વલણને છતું કરે છે.બે લેખ બાદ કરતા કાવ્ય,વાર્તા,સ્મરણ,નાટક,હાસ્ય,પત્ર,મુલાકાત,

નિબંધ જેવા તમામ વિભાગોમાં નારીસર્જકો જ જોવા મળે છે. 'અભાવ', 'અજાણી કેફિયત', 'અનુભૂતિ' જેવા કાવ્યો, 'નામ:નયના રસિક મહેતા', 'ઓથાર', 'માળો', 'જીવ', જેવી વાર્તાઓ, 'એક અનુભવ', 'અલપઝલપ', 'વીજલમા', જેવા સ્મરણો, 'ઈલેક્ટ્રિક ટ્રેન', 'એકલતાનું પુર્ણ બિંદુ' જેવા નિબંધો, 'રસોડાની રાણી' જેવુ હાસ્ય તેમજ 'નારી-વિમર્શ' જેવા અભ્યાસ લેખો સમગ્રતયા નારી કેંદ્રમાં છે.આખો અંક નારી સંવેદનાને કેંદ્રમાં રાખીને લખાયો છે.જે આવતી કાલના નારીલેખનની ગતિવિધી નક્કી કરતો જણાય છે.

૨૦૦૩ના વર્ષમાં અનુઆધુનિકતાને સ્પર્શતા બે વિશેષાંકો મળે છે.માર્ચ ૨૦૦૩નો 'અમેરિકામાં રચાતું ગુજરાતી સાહિત્ય' વિશેષાંકમાં ડાયસ્ફોરિક સાહિત્ય વિશે પ્રથમવાર વિગતે ચર્ચા થતી જોવા મળે છે.આ અંકમા ચોત્રીસ જેટલી માતબર કાવ્યરચનાઓ મોટાભાગે વતનઝૂરાપારુપે લખાયેલી જોવા મળે છે.તો વાર્તાસૃષ્ટિમાં વતનવિચ્છેદની સાથે સ્થાનિક સમસ્યાઓનો પણ ચિતાર મળે છે.પન્ના નાયકની 'ગૌતમ?'માં 'ગે' સંબંધ રજૂ કરાયો છે.'ખાલીપો'વાર્તામાં વિદેશ જઈને મા-બાપને ભૂલી બેઠેલા દીકરાના વર્તનને છતું કર્યુ છે.પ્રીતમ લખાણીએ 'ગુલમહોરવાળા બાબા'નું સરસ રેખાચિત્ર આપે છે.પ્રવિણ શેઠના

'ફિલ્મો,ડાયસ્પોરા અને ભારતીય મહાપરિવાર' લેખમાં ટોપ-૧૦માં સ્થાન મેળવતી ફિલ્મોની ચર્ચા છે.આખા અંકની સામગ્રી જોતાં લાગે કે વિદેશમાં રહીને પણ પોતાની ભાષાને ટકાવવાનાં ઉત્તમ પ્રયાસો સર્જકો કરી રહ્યા છે.

નવેમ્બર ૨૦૦૩નો 'દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક' સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યો છે.અનુઆધુનિકતાના એક પ્રમુખ પરિબળ તરીકે આ અંક પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન મેળવે છે. દલિત કાવ્યસૃષ્ટિ, વાર્તા, અનુભવકથા,સ્મરણ,રેખાચિત્ર અને અભ્યાસ વિભાગમાં દલિત અને બિનદલિત સર્જકોએ મોટેભાગે સચ્ચાઈ વર્ણવી છે.કુલ ૨૫૬ પાનાઓમાં વિસ્તરેલા આ વિશેષાંકમાં પ્રકાશિત કંકાસ કલબલે,ભૂખ,ન્યાય કર,શુદ્ર,કાલચક્ર વગેરે જેવા કાવ્યો, વિમાસણ,ડર,વળગાડ,દાઢ વગેરે જેવી વાર્તાઓ, ગલો અઢીગજો જેવા સ્મરણ, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય:વિહંગાવલોકન,ગુજરાતી દલિત કવિતા,દલિત સહિત્ય અને સમાજ તેમજ હિંદી,પંજાબી,તેલુગુ,મરાઠી આદિ ભાષામાં પ્રગટેલ દલિત સાહિત્ય વિશેના અનુવાદો ભારોભાર દલિત સંવેદનાને આલેખવામાં સફળ રહ્યાં છે.

ડિસેમ્બર ૨૦૦૪માં 'કાવ્યાસ્વાદ વિશેષાંક' અનોખો બની રહે છે.આ સામયિકનો 'કાવ્યાસ્વાદ' વિભાગ લોકપ્રિય બન્યો હતો.હવે જ્યારે તેનો આખો વિશેષાંક બહાર પડતો હોય ત્યારે વાચકોને જિજ્ઞાસા જરૂર થવાની.૫૯ જેટલા કાવ્યોમાં ગીત,સૉનેટ,ગઝલ અને અછાંદસ રચનાઓ જોવા મળી છે. 'ચિલિકા', '૧૩-૭ની લોકલ', 'જૂનું ઘર ખાલી કરતા', 'કવિનું વસિયતનામુ', 'પરિચય', 'જેસલમેર', 'બરફનાં પંખી' જેવા ઉત્તમ કાવ્યોના ઉત્તમ આસ્વાદ નોંધનીય બની રહે છે.ઝીણવટપૂર્વકનો અને લાગણીવેડામાં ખેંચાયા વગરનો સચોટ અસ્વાદ આ અંકને સમૃધ્ધ બનાવે છે.

નવેમ્બર ૨૦૦૫માં ચૌદમો વિશેષાંક 'અલંકૃતા:દીપોત્સવી વિશેષાંક' શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થાય છે.ઈ.સ.૧૯૫૪માં કેંદ્રિય સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના થઈ.૧૯૫૫થી આપણા દેશની માન્ય દરેક ભાષામાં અકાદમી એવોર્ડ આપવાની શરુઆત થઈ.તેમાં ૧૯૫૫ થી ૨૦૦૪ સુધીમાં ગુજરાતી ભષાના જે જે પુસ્તકને અકાદમી એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો છે તે પુસ્તકો વિશે વિદ્વાનોના લેખો આ અંકમાં જોવા મળે છે.૧૯૫૭,૧૯૫૯,૧૯૬૬ અને ૧૯૭૨ના વર્ષો સિવાય આ પચાસ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન ૪૬ પુસ્તકો જે એવોર્ડ વિજેતા છે તેના વિશેના માર્મિક લેખો અહીં સમાવિષ્ટ છે. જેમાં ઉપરવાસ કથાત્રયી,આંગળિયાત,અસૂર્યલોક,અણસાર,આગંતુક વગેરે અગિયાર જેટલી નવલકથા વિશેના લેખ, ઉપાયન,નૈવેધ,અવલોકના,કવિની શ્રધ્ધા જેવા અગિયાર વિવેચન પુસ્તક પરના લેખો, પાંચ નિબંધસંગ્રહ વિશેના,એક વાર્તાસંગ્રહ વિશેનો, આઠ જેટલા કાવ્યસંગ્રહ વિશે, ઉપરાંત નાટક,ડાયરીલેખન,જીવનચરિત્ર,પિંગળ અને સંસ્મરણ જેવા એવોર્ડવિજેતા પુસ્તકો વિશેના લેખો આસ્વાધ્ય બની રહે છે.

ઑક્ટોબર ૨૦૦૬નો અંક 'બાળ-કિશોર સાહિત્ય દિપોત્સવી વિશેષાંક'રૂપે પ્રગટ થાય છે. બાળસાહિત્ય વત્તે-ઓછે અંશે સુધારકયુગથી ચાલ્યું આવે છે.જો કે વિવિધ સાહિત્યપ્રકારોની દશામાં બાળસાહિત્યે પણ કાઠું કાઢ્યું છે.બાળકાવ્યો,બાળવાર્તા,જોડકણાં,બાળનાટક વગેરે બાળકોને પ્રિય હોવાના જ.આ અંકમાં પણ સ્વતંત્ર અને સંકલિત કાવ્યો ઉપરાંત ૨૧ સ્વતંત્ર વાર્તાઓ અને ૧૫ સંકલિત વાર્તાઓ જોવા મળે છે.એક નિબંધ અને 'વલયનીઅવકાશીસફર' જેવી વિજ્ઞાનકથા પણ છે.પાંચ જેટલા બાળ સાહિત્યને લગતા અભ્યાસલેખો આ અંકનુ જમાપાસું બની રહે છે.જેમાં 'બાળકો માટેનું ગુજરાતી પધ્યસાહિત્ય', 'ગુજરાતી બાલકિશોર-ગધ્યસાહિત્ય-એક ઝલક', જેવા લેખો બાળસાહિત્ય વિશે માહિતગાર કરવામાં મદદરૂપ બને છે.

સૌને મનભાવન સ્વરૂપ એટલે નવલકથા.જેમાં મુખ્યપાત્રોના સમગ્ર જીવનને આલેખવાનો પુરતો અવકાશ હોય છે.વર્ષ ૨૦૦૭નો ઑક્ટોબર-નવેમ્બરનો સયુંક્ત દિપોત્સવી વિશેષાંક 'નવલકથા અને હું', પ્રગટ થાય છે.આ વિશેષાંકમાં કોઈ નવલ નથી

બલ્કે ૫૩ જેટલા હયાત નવલકથાકારોએ પોતાના નવલકથાલેખનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે.જેમાં ધીરુબેન પટેલ, કુંદિનિકા કાપડિયા,લાભશંકર ઠાકર,શ્રીકાંત શાહ,ઈલા આરબ મહેતા,ચિનુ મોદી,દલપત ચૌહાણ,રવીંદ્ર પારેખ,રમેશ દવે,અશોકપુરી ગૌસ્વામી,કાનજી પટેલ વગેરે સર્જકોએ પોતાની નવલકથાયાત્રા વિશે એક પ્રકારની કેફિયત રજૂ કરેલી છે.

૨૦૦૮ના વર્ષમાં 'રજતપર્વ ગધ્ય' અને 'રજતપર્વ પધ્ય' એમ બબ્બે વિશેષાંકો મળે છે. ઑક્ટોબર-નવેમ્બર ૨૦૦૮નો 'ગધ્ય વિશેષાંક' ૪૦૪ પાનાઓમાં પથરાયેલો છે.સુમન શાહ,જ્યોતિષ જાની,પ્રવિણ દરજી અને હર્ષદ ત્રિવેદી 'શબ્દસૃષ્ટિ' સાથેની જૂની યાદોને તાજી કરે છે.બેતાળીસ વાર્તાઓ,૧૯ નિબંધો,એક ચરિત્ર,પાંચ હાસ્યલેખો,ત્રણ સ્મરણલેખો ઉપરાંત વ્યંગ અને વ્યાખ્યાનલેખો મળે છે.સમગ્રપણે જોતાં આ અંકના કદ પ્રમાણે એમાં સાત્વિક સામગ્રી પડેલી છે તેનો અહેસાસ થયાં વગર નથી રહેતો. ડિસેમ્બર ૨૦૦૮નો 'પધ્ય વિશેષાંક' એક

નોંધનીય વિશેષાંક બની રહે છે.સંપાદકીય લેખમાં સંપાદક સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે આ અંક 'શબ્દસૃષ્ટિ'ની કવિતાઓનું સરવૈયું છે.કવિના નામની અકારાદિયાદિ મુજબ કાવ્યોનું છપાવું ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. ૧૯૮૩ થી ૨૦૦૮ના પચ્ચીસ વર્ષો દરમિયાનની કાવ્યસામગ્રીનો અહીં સંચય થયો છે.૧૯૮૩ પછીની ગુજરાતિ કવિતાની ગતિ સાથે દશા અને દિશા બદલાઈ છે તે પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.૧૫૮ જેટલા કવિઓની રચનાઓ ગીત,ગઝલ,સૉનેટ,અછાંદસ કાવ્યો અને દીર્ઘકાવ્યો પણ અહીં જોઈ શકાય છે.આ પધ્ય વિશેષાંક છેલ્લી પચ્ચીસ વર્ષની સત્વશીલ કવિતાઓનો સંચય બની રહ્યો છે એવું નિશંક કહી શકાય.

ઑક્ટોબ-નવેમ્બર ૨૦૦૯નો દિપોત્સવી વિશેષાંક 'ટૂંકીવાર્તા અને હું' નામે પ્રગટ થાય છે.જૂની અને નવી પેઢીના ૬૧ જેટલા વાર્તાકારોની અનુભવકથા અહીં રજૂ થઈ છે.દરેક વાર્તાકારને અમુક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા એના જવાબરૂપે આ ૩૦૪ પાનાનો ગ્રંથ પ્રાપ્ય બને છે.દરેક સર્જકોના મનોજગતમાં ડોકિયું કરવાની સાથે તેમના ફોટો,હસ્તાક્ષર અને તેમના વાર્તાસંગ્રહની નામાવલિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.ટૂંકમાં,આ અંકમાં તમામ વાર્તાકારોએ વાર્તાલેખનમાં ઉભા થતા સારા-નરસાં તમામ અનુભવોની પોતાની વાર્તાઓના સંદર્ભે કેફિયત રજુ કરી છે.

સોળે કળાએ ખીલી ઉઠતો ઑક્ટો-નવેમ્બર ૨૦૧૦નો સંયુક્ત દીપોત્સવી વિશેષાંક એટલે 'પાંચ દાયકાનુ પરિદર્શન'.આ પાંચ દાયકા એટલે ૧૯૬૦ થી ૨૦૧૦ નો સમયગાળો.આખું ગુજરાત એની સુવર્ણજયંતિ ઉજવી રહ્યું હોય ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ એમાથી કઈ રીતે બાકાત રહી શકે? ૧૯૬૦ થી ૨૦૧૦ વચ્ચે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે આધુનિક અને અનુઆધુનિક વલણોનો શું પ્રભાવ રહ્યો તેની તપાસ આ અંકમાં છે.ગુજરાતી સાહિત્યના મોટાભાગના તમામ સાહિત્યકારો 'ક્યાં હતા?' અને 'ક્યાં છે?' એ તપાસવાનો ઉપક્રમ આ અંક સેવે છે. 'ગુજરાતી કવિતાના પચાસ વર્ષ', 'ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા અને લઘુકથા', 'સ્વતંત્ર ગુજરાતી નવલકથા', 'ગુજરાતી લલિત નિબંધ:પચાસ વર્ષની સફર', 'પાંચ દાયકાનું ચરિત્રસાહિત્ય', સ્મૃતિચિત્રો, 'રોજનીશી અને પત્રસાહિત્ય', 'ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય', 'બાળસાહિત્ય', 'અર્ધશતાબ્દિનું ગુજરાતી વિવેચન', 'ગુજરાતી લોક્સાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન', સાહિત્યિક પત્રકારિત્વના પાંચ દાયકા', 'ગુજરાતી બ્લોગ અને વેબસાઈટનું જગત' જેવા લેખો પચાસ વર્ષ દરમિયાનના ગુજરાતી સાહિત્યની દશા અને દિશાનો સુપેરે પરિચય આપે છે.

૨૦૧૧નો ઑક્ટો-નવેમ્બરનો સંયુક્ત દીપોત્સવી વિશેષાંક 'કવિતા અને હું' નામે પ્રગટ થાય છે.૪૮ જેટલા કવિઓએ પોતાના કાવ્યસર્જનને અનુલક્ષીને કેફિયત રજુ કરી છે.સાહિત્યના અન્ય સ્વરૂપોની તુલનાએ કાવ્ય પાછળ ઘેલો થતો મોટો વર્ગ જોવા મળે છે.આ વિશેષાંક પણ કાવ્યને અનુલક્ષીને સંપાદકશ્રી દ્વારા કહેવામાં આવેલ પ્રશ્નોના કવિઓ દ્વારા મળેલા પ્રતિભાવરૂપે પ્રગટ થયેલો છે.જેમ કે, 'કાવ્ય કેમ લખો છો?', 'કાવ્યનું મૂળ ક્યાંથી મળે છે?', 'કવિતા આપોઆપ ચમત્કારની જેમ ફૂટે કે મનના ઉંડાણમાં ક્યાંક સંવેદન પડેલુ હોય એટલે ફૂટે?' જેવા ઘણા પ્રશ્નોના સર્જકો દ્વારા પોતાના સર્જનના

અનુસંધાને જવાબો અપાયા છે.અદમ ટંકારવી,જયદેવ શુક્લ,દલપત પઢિયાર,ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા,ધીરુ પરીખ,નીતિન વડગામા,પન્ના નાયક,પ્રવીણ દરજી,ભરત નાયક,હનિફ સાહિલ,સુરેશ દલાલ,લલિત ત્રિવેદી,રઈશ મનીઆર,મનોહર ત્રિવેદી વગેરે જેવા કવિઓએ પોતાના ગીત,ગઝલ,સૉનેટ,હાઈકુ,દીર્ઘકાવ્યો જેવા સંગ્રહોને અનુલક્ષીને કેફિયત રજૂ થઈ છે.

ત્રણસો અઠ્ઠાવીસ પાનાઓમાં પથરાયેલો ઑક્ટો-નવેમ્બર ૨૦૧૨નો દિપોત્સવી વિશેષાંક 'નાટક અને હું',માં નાટ્યકર્મીઓની તેમના નાટ્યસંગ્રહો સંબંધે કેફિયત રજૂ થઈ છે.નાટક એ ભજવણી સાથે સંકળાયેલું સાહિત્યસ્વરૂપ છે.એવો સામાન્ય ખ્યાલ પ્રચલિત છે.જો કે ભજવી ન શકાય પણ નિરાંતે વાંચી શકાય એવા નાટકો પણ ઘણાં છે.નાટ્યસંબંધી તેર પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને સંપાદકે નાટ્યકર્મીઓને પોતાના અનુભવો રજૂ કરવા જણાવ્યું.જેમાં ચોપન જેટલા સર્જકોએ પોતાની નાટ્યયાત્રાની હળવા મિજાજે કેફિયત રજૂ કરી છે.અરવિંદ જોશી,ઇંદુ પુવાર,ઉત્તમ ગડા, ઉપેંદ્ર ત્રિવેદી,કમલ જોશી,ચિનુ મોદી,જનક દવે,જિતેંદ્ર ઠાકર,તારક મહેતા,દલપત ચૌહાણ, સતિશ વ્યાસ,હસમુખ બારાડી,સુભાષ શાહ,ભરત યાજ્ઞિક,રઘુવીર ચૌધરી જેવા નામી-અનામી સર્જકોએ નાટ્યસંબંધી પોતાની કેફિયત રજૂ કરી છે.અધ્યાપકો અને અભ્યાસુઓ માટે દરેક વિશેષાંકની જેમ આ વિશેષાંક પણ મહત્વની સંદર્ભસામગ્રી બની રહેશે.

ઑક્ટોબર ૨૦૧૩નો દીપોત્સવી વિશેષાંક 'નિબંધ અને હું' નામે પ્રગટ થાય છે.અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોના મુકાબલે નિબંધ થોડી વિશેષ પ્રકારની સજ્જતા,સભાનતા અને સંવેદનશીલતા માગી લે છે.સંપાદકીય લેખમાં દલપતરામના 'ભૂત નિબંધ'ને યાદ કરી આજના નિબંધોની બદલતી કરવટ વિશે વાત કરવામાં આવી છે.આ અંકમાં ચુમ્માળીસ નિબંધકારોએ સર્જક-કેફિયત રજૂ કરી છે.નિબંધકારોને અનુભવચિંતનની સાથે સાથે તેઓ નિબંધને એક સ્વરૂપલેખે કઈ રીતે જૂએ છે.અને ત્યાંથી માંડીને રચના દરમિયાન કેવા કેવા સર્જનાત્મક પડકારોમાંથી પસાર થવું પડે તેની વિશેષ વાત સકરવા જણાવ્યું.આ સવાલોને ધ્યાનમાં રાખીને કિશોરસિંહ સોલંકી,ચન્દ્રકાંત ટોપીવાળા,ડંકેશ ઓઝા,દલપત ચૌહાણ,ધીરેન્દ્ર મહેતા,પ્રવીણ દરજી,પ્રીતિ સેનગુપ્તા,બળવંત જાની,ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ,ભાગ્યેશ જહા,રતિલાલ'અનિલ',રમેશ.ર.દવે,વિનોદ ભટ્ટ,શિરીષ પંચાલ વગેરે જેવા સર્જકોએ પ્રવાસ,ચરિત્ર,લલિત જેવા પોતાના નિબંધસર્જન વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી વાચકને નિબંધ સાહિત્યસ્વરૂપન વિશે ઉત્તમ માહિતી પૂરી પાડી છે.

ઑક્ટોબર ૨૦૧૪નો દીપોત્સવી વિશેષાંક 'વિવેચન અને હું' નામે પ્રગટ થાય છે.જે વિવેચન વિશેની શુધ્ધ પરિકલ્પના સ્પષ્ટ કરે છે.આ વિશેષાંક ભલે હર્ષદ ત્રિવેદીના સંપાદકસ્થાનેથી પ્રગટ્યો નથી તો પણ આ વિશેષાંક પ્રગટ થવા પાછળ તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ રહેલી છે. સંપાદક તરીકે ફરજ બજાવતા સમયે હર્ષદ ત્રિવેદીએ એકસઠ જેટલા સર્જકોને 'વિવેચન અને હું' અંતર્ગત લેખ મોકલવા વિનંતી કરી હતી.જેના પરિપાકરૂપે આ વિશેષાંક પ્રગટ થયો.આ વિશેષાંકમાં ૪૦ સર્જકોના લેખો પ્રકાશિત થયા છે.આ વિશેષાંકમાં વિવેચનની પ્રસ્તુતતા,શૈલી,વસ્તુલક્ષિતા,ઊંડાણ તુલનાત્મકતા,તાટસ્થ્ય અને ગુજરાતી ભાષા બોલનાર અને સમજનાર આજની પેઢીનો ભાષા સાથેનો સંબંધ વધુ ગાઢ બનાવવા વિવેચન ક્યાં છે ? જેવા મુદ્દાઓને ધ્યાને રાખી ૪૦ સર્જકોએ વિવેચન વિશેના પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે.મોટાભાગના લેખો 'વિવેચન અને હું' શીર્ષક હેઠળ જ લખાયા છે.કિશોર વ્યાસ ,ચિનુ મોદી,નરોત્તમ પલાણ,પ્રવીણ દરજી,ડૉ.બળવંત જાની,પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,મણિલાલ.હ.પટેલ,લાભશંકર ઠાકર,શ્રધ્ધા ત્રિવેદી,સુમન શાહ,હસુ યાજ્ઞિક,સતીશ વ્યાસ, બાબુ સુથાર જેવા વિદ્વાનોએ પોતાના વિવેચનગ્રંથોને અનુસંધાને વિદ્વતાસભર લેખો રજૂ કરે છે.જે વાચકો અને અભ્યાસુઓને વિવેચન વિશેની સંકલ્પના વધુ દૃઢ રીતે સમજાવી આપે છે.

'શબ્દાખ્યજ્યોતિપ્રકાશો' જેવો ધ્યાનમંત્ર લઈને ૧૯૮૩માં પ્રગટ થયેલા માસિકની વિશેષાંક પરંપરા નોખી ભાત પાડે છે.૨૦૦૧ થી ૨૦૧૫ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા વિશેષાંકો પાછળ હર્ષદ ત્રિવેદીની દીર્ઘદ્રષ્ટિ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.વળી,શબ્દસૃષ્ટિ

સામયિકે ઉત્તમ પરંપરા જાળવી અને સાહિત્યના દરેક સ્વરૂપોનો વધુ ગહનરૂપે અભ્યાસ થઈ શકે તેમજ વાચક વધુ ઊંડાણપૂર્વક દરેક સાહિત્યસ્વરૂપને સમજી શકે એ માટે કેફિયતરૂપે પ્રગટ થતાં વિશેષાંકો વધુ ઉપયોગી બની રહ્યાં છે જે નોંધનીય બાબત છે.

સંદર્ભગ્રંથો:

(૧)૨૦૦૧ થી ૨૦૧૫ સુધીના 'શબ્દસૃષ્ટિ' સામયિકના વિશેષાંકો

(૨) સાહિત્યિક સામયિકો : પરંપરા અને પ્રભાવ;-હસિત મહેતા

(૩)ગુજરાતી સાહિત્ય કોશ ખંડ-૩: મુખ્ય સંપાદક ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા

પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ શિક્ષકોનીટેકનોલોજી વિષયક જાગૃતિનો અભ્યાસ

શ્રીવિજયકુમાર બી. સુથાર
હેડ ટીચર
ગઢ પ્રાથમિક શાળા તા. ગોધરા જી. પંચમહાલ

૧. પ્રસ્તાવના:-

દુનિયા હાલ ૨૧ મી સદીમાં જીવી રહી છે. આ સદીને જ્ઞાન, માહિતીઅનેપ્રાદ્યોગિકીના વિસ્ફોટની સદી કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. પહેલાના સમયમાં જો કોઈ વ્યક્તિને વાંચતા-લખતા ના આવડે તો તેને નિરીક્ષર કહેવાતું હતું. પરંતુ અત્યારે ૨૧ મી સદી કે જેને જ્ઞાન, માહિતીઅને પ્રાદ્યોગિકીની સદી કહેવાય છે જેમાં જે વ્યક્તિને કોમ્પ્યુટરનું જ્ઞાન ના હોય તેને નિરીક્ષર કહેવાય છે.અત્યારે દરેક ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વધી રહ્યો છે. અત્યારે કોઈ પણ ક્ષેત્ર એવું નહિ હોય કે જ્યાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગના થતો હોય. જેમાં શિક્ષણ ક્ષેત્ર પણ આ બાબતથી બાકાત નથી. હાલ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી અવનવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે.તે પછી અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્ય હોય, ઓનલાઈન શિક્ષણ હોય, QR CODE સ્કેનીંગ હોય, ઓનલાઈન પરીક્ષા હોય કે પછી વિવિધ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ હોય.

અત્યારે હાલ વિવિધ ઓનલાઈન સંસ્થાઓ જેવી કે BYJU'S, ટોપર, વેદાન્તું, એક્સ્ટ્રા માર્ક્સ વિગેરેએ ઓનલાઈન અભ્યાસ શરુ કરેલ છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ ટેકનોલોજીના ઉપયોગતથા વિવિધ એનીમેશન દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ગુજરાત સરકાર પણ પ્રાથમિક શાળાના બાળકો માટે ગુજરાતની પ્રાથમિક શાળાઓને વિશ્વસ્તરની બનાવવા વિવિધ ટેકનોલોજી સંસાધનોથી સુસજ્જ કરવામાં આવી રહી છે. હાલ ઘણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કોમ્પ્યુટર લેબ તથા ઈન્ટરનેટની સુવિધાઓ આપી રહી છે. આ ઉપરાંત જ્ઞાનકુંજ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત અમુક પ્રાથમિક શાળાઓમાં ડિજીટલ બોર્ડ, લેપટોપ, પ્રોજેક્ટર, સ્પીકરતેમજ વિષયવસ્તુને લગતા વિડીઓ, ડીજીટલપુસ્તકોતથા એનીમેશન- એપ્લીકેશનોવગેરે જેવી સુવિધાઓથીપ્રાથમિક શાળાઓને સુસજ્જ કરી રહી છે. સાથે સાથે શાળાના ટેકનોસેવી શિક્ષકને ICT તાલીમ આપવાનું પણ આયોજન કરવામાં આવેલ છે. જેથી શિક્ષકો દ્વારા નવીન શિક્ષણ પધ્ધતિ તથા ટેકનોલોજીનો વર્ગખંડ શિક્ષણમાં ઉપયોગ કરી શકે. આ ઉપરાંત શિક્ષકો ટેકનોલોજીના માધ્યમથી પોતાના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરી શકે તેમજ પોતાના વિષયવસ્તુને સુંદર રીતે તથા અસરકારક રીતે વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂઆત કરી શકે છે.

આજે આપણા દેશમાં ઘેર ઘેર સ્માર્ટ મોબાઈલ ફોન આવી ગયા છે. શાળામાં દાખલ પણ ના થયો હોય તેવો બાળક પણ પુખ્ત વયના અમુક વ્યક્તિ કરતા વધુ જ્ઞાન સ્માર્ટ મોબાઈલ ફોનમાં ધરાવે છે. નાનું બાળક વિવિધ ટેકનોલોજીનો પુખ્ત વયની વ્યક્તિ કરતા ઝડપથી જ્ઞાન મેળવી લે છે. ત્યારે

પ્રાથમિક શાળામાં દાખલ થતું બાળક પણ મોબાઈલ ફોન જેવી ટેકનોલોજી સંસાધન વિષે જાણતું હોય છે. ત્યારે શિક્ષકો કે જેમની પાસે આવા ટેકનોસેવી બાળકો પણ અભ્યાસ માટે આવવાના છે ત્યારે શિક્ષકોએ પણ વિવિધ ટેકનોલોજી વિષે જાગૃત હોવું જોઇશે. તેથી આજના શિક્ષકો ટેકનોલોજી અંગે કેટલા જાગૃત છે? તેનો શિક્ષણ કાર્યમાં કેટલો ઉપયોગ કરે છે? તે ચકાસવા માટે સંશોધક દ્વારા પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

૨. સમસ્યા કથન:-

આ અભ્યાસ નીચે મુજબના શીર્ષક હેઠળ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

" પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ શિક્ષકોનીટેકનોલોજી વિષયક જાગૃતિનો અભ્યાસ "

૩. અભ્યાસના હેતુઓ:-

આ અભ્યાસ માટે નીચે મુજબના હેતુઓ હતા.

૧. પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ શિક્ષકોની ટેકનોલોજી સંબંધી જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવો.

૨. પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલ શિક્ષકોના અધ્યયન અધ્યાપનમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગની જાણકારી તપાસવી.

૪. અભ્યાસ સીમાંકન:-

આ અભ્યાસ માટે નીચે મુજબનું સીમાંકન સ્વીકાર્ય હતું.

૧. આ અભ્યાસ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પુરતો સીમિત હતો.

૨. આ અભ્યાસ ગુજરાતી માધ્યમનીશાળાઓ પુરતો સીમિત હતો.

૫. સંશોધન યાજના:-

આ અભ્યાસ વર્ણનાત્મક પ્રકારનું સંશોધન હતું. તેથી તે અંતર્ગત સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૬. ઉપકરણો:-

આ અભ્યાસના નમુના હેઠળના પાત્રો પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે સ્વ-રચિત ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ હતો. જેમાંક્રમમાપદંડ અને અભિપ્રાયાવલીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

➔ક્રમ માપદંડ:-

આઅભ્યાસમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટેકનોલોજી વિષયક જાગૃતિ તપાસવા "આપનું શું મંતવ્ય છે?" તે શીર્ષક હેઠળ ૨૭ ઘટકોની તપાસણી કરતા ક્રમ માપદંડની રચના કરવામાં આવી હતી. અહીશિક્ષકોએ પાંચ બિંદુઓમાં યોગ્ય સ્થાને ખરાની નિશાની દ્વારા પોતાનું મંતવ્ય આપવાનું હતું.

➔અભિપ્રાયાવલી:-

આ અભ્યાસમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી શિક્ષકો પોતાના અધ્યયન અધ્યાપનને કેટલું અસરકારક બનાવે છે તે તપાસવા અભિપ્રાયાવલી બનાવવામાં આવી હતી. જેમાં બે વિભાગ રાખવામાં

આવ્યા હતા. જેમાં પ્રથમ વિભાગમાં કુલ ૧૦ પ્રશ્નો રાખવામાં આવ્યા હતા. જેમાં શિક્ષકોએ સંમત, અસંમત અને તટસ્થ એમ ત્રણ વિકલ્પો માંથી એક વિકલ્પ પસંદ કરવાનો હતો. જ્યારે બીજા વિભાગમાં શિક્ષકોએ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સંબંધિત ત્રણ મુક્ત જવાબી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાના હતા.

૭. નમુનાપસંદગી:-

આ અભ્યાસ માટે સહેતુક નમુનાની રીતે પંચમહાલ જીલ્લાની ગોધરા તાલુકાનીપોલીસ લાઈન પગાર કેન્દ્રની પ્રાથમિક શાળાઓના કુલ ૭૪ શિક્ષકોની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

૮. માહિતી એકત્રીકરણ:-

આ અભ્યાસ માટે સંશોધકે શૈક્ષણિકવર્ષ ૨૦૧૮-૨૦૧૯ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં શાળા સમય દરમ્યાન ગોધરા તાલુકાના તાલુકા પ્રાથમિક શિક્ષણાધિકારીશ્રીનીપૂર્વ મજુરી મેળવી ક્રમમાપદંડ અને અભિપ્રાયાવલી દ્વારા માહિતી એકત્રીકરણ કરવામાં આવી હતી.

૯. માહિતી પૃથક્કરણ :-

આ અભ્યાસ અંતર્ગત પ્રાપ્ત માહિતીનું વર્ણનાત્મક આંકડાશાસ્ત્ર વડે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાંક્રમમાપદંડ માટે આવૃત્તિને આધારેશતમાનનીગણતરી કરવામાં આવી હતી. જ્યારેઅભિપ્રાયાવલીના પ્રથમ વિભાગના ૧૦ વિધાનો માટે શતમાન અને કાયવર્ગની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. જ્યારે બીજા વિભાગના ત્રણ મુક્ત જવાબી પ્રશ્નોનું ગુણાત્મક પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૦. તારણો:-

ક્રમમાપદંડ અને અભિપ્રાયાવલી દ્વારા મેળવેલ માહિતીનું અંકશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ અને અભિપ્રાયાવલીના ત્રણ મુક્ત જવાબી પ્રશ્નોના ગુણાત્મક પૃથક્કરણને આધારે જે તારણો જણાયા તે નીચે મુજબના હતા.

➔ **ક્રમમાપદંડને આધારે...**

શિક્ષકો પાસેથી ક્રમમાપદંડને આધારે નીચે પ્રમાણેની બાબતો પ્રાપ્ત થઇ.

- ૮૨% શિક્ષકો શિક્ષણમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગ વિષયકજાણકારી ધરાવતા હતા.
- ૧૮ % શિક્ષકોશિક્ષણમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગ અંગે જાણકારી ધરાવતા નહતા.
- ૨૮ % શિક્ષકો શૈક્ષણિક વિષયક ટેકનોલોજીની જાણકારી ધરાવતા હતા પરંતુ તેના ઉપયોગ વિષે તેઓમાં ઉદાસીનતા જોવા મળેલ હતી.
- ૩૩ % શિક્ષકો પોતાના અધ્યયન અધ્યાપન કાર્યમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરતા જણાયા.

➔ **અભિપ્રાયાવલીના પ્રથમ વિભાગના ૧૦ વિધાનોને આધારે નીચેના જેવી વિગતો પ્રાપ્ત થઇ. જે શિક્ષકો ટેકનોલોજીના જાણકાર હતા.....**

- તેઓ પોતાના વિષય સાથે સંકળાયેલ વેબસાઈટોથી પરિચિત જણાયા.

- •શિક્ષકો પોતાના શિક્ષણ કાર્યમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી વર્ગખંડ શિક્ષણમાં વધુ પ્રવૃત્ત જણાયા.
- •શિક્ષકો પોતાના શિક્ષણકાર્યમાં વિવિધ શૈક્ષણિક એપ્લીકેશનનો ઉપયોગ કરતા જણાયા.
- •શિક્ષકોવિદ્યાર્થીઓને પણ ટેકનોલોજી વિષેમાહિતગારકરાવતા જણાયા.
- •અમુક શિક્ષકોની ટેકનોલોજી પ્રત્યેની સજ્જતા વધુ દૃઢ થયેલ જોવા મળી.
- •કેટલાક શિક્ષકોમાં ટેકનોલોજીના ઉપયોગ કરવામાં નીરસતા જોવા મળી.
- •અમુક શાળાઓમાં ટેકનોલોજી વિષયક સંસાધનોની ઉણપ જોવા મળેલ હતી.

➔જે શિક્ષકો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગકરતાન હતા તેઓ દરેક બાબતેઅસંમત જણાયા પણકેટલાકશિક્ષકો ટેકનોલોજી સંબંધિત જાણકારી ધરાવતા હોવા છતાં તેઓમાં ઉદાસીનતા જોવા મળેલ હતી. આ ઉપરાંત ટેકનોલોજીના સંસાધનોની ઉપલબ્ધતાની ઉણપ જોવા મળેલ હતી.

➔અભિપ્રાયાવલીના બીજા વિભાગના મુક્ત જવાબી પ્રશ્નોના આધારે નીચેના જેવી વિગતો પ્રાપ્ત થઇ.

<u>ટેકનોલોજીનો શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ.....</u>

- •કોમ્પ્યુટરનું ઓછું જ્ઞાન તેમજ કોમ્પ્યુટરની ઓછી ઉપલબ્ધતા.
- •ટેકનોલોજી વિષયક સંશાધનોનીઅસુવિધા.
- •ટેકનોલોજીનો શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગ કરવામાં ઉદાસીનતા.
- •શાળામાંઈન્ટરનેટની સુવિધાનો અભાવ.
- •ટેકનીકલ ખામી દુર કરવામાં અસમર્થતા.
- •ગ્રામ્ય વિસ્તારની શાળાઓમાં ઈન્ટરનેટ અને વીજળીની અપૂરતી સુવિધા તેમજ અનિયમિતતા.

<u>ટેકનોલોજીનો શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગ દ્વારા થતા લાભ.....</u>

- •શિક્ષક પોતાના અધ્યયન અધ્યાપન કાર્યની અસરકારકતા વધારી શકાય છે.
- •ટેકનોલોજી દ્વારા શિક્ષક પોતાનો સ્વ-વિકાસ કરી શકે છે.
- •અધ્યયન અધ્યાપન કાર્યની ગુણવતા વધારી શકાય છે.
- •"LEARNING BY DOING" અને"JOYFUL LEARNING" નો સિધ્ધાંત જળવાય છે.
- •પોતાના વિષય પ્રત્યેનું જ્ઞાન તથા વિષય સજ્જતા વિસ્તારી તેને ચીર સ્થાયી બનાવી શકાય છે.

➔**<u>સૂચનો:-</u>**

- •શાળા દ્વારા ટેકનોલોજી સંબધિત સંસાધનોની સુવિધા આપવામાં આવે.
- •શિક્ષકોને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવા પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે.

•ટેકનોલોજી ઉપયોગ વિષયક તાલીમ આપવામાં આવે.

સંદર્ભસૂચી:-

1.Radha Mohan (2006), "Research Methods in Education", Neel Kamal Publication Pvt. Ltd., Hyderabad.

2.Saxena N.R. and et. al., (2006), Fundamentals of Educational Research", Vinay Raheja Publishers, Meerut – 01.

3.દેસાઈ,કે.જી. અનેદેસાઈએચ.જી. (૧૯૯૭). સંશોધન પધ્ધતિ અને પ્રવીધિઓ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

4.Best John W. (1959). Research in Education, New Delhi: Prentice Hall Inc.

5.પારેખ, બી.યુ. અને ત્રિવેદી એચ.જી. (૧૯૯૭), શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

6.શાહ, ડી.બી.(૨૦૦૪) શૈક્ષણિકસંશોધન: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

7.Jayprakash Reddy R (2004), "Research Methodology", APH Publishing Corporation, New Delhi-2.

8.Bharti Sharam (2004), "Methodology of Educational Research", Vohra publishers, New Delhi-2.

9.Kulbir Singh Siddu (2005), "Methodology of Research in Education", Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi – 20.

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો

પ્રસ્તુત :તેજલ પારેખ

➢ **પ્રસ્તાવના** :

બાળકના ઝીરો થી છ વર્ષનો સમયગાળો ખૂબ અગત્યનો છે. કારણ કે આ સમય ગાળા દરમિયાન વિકાસની ગતિ ખૂબ જ ઝડપી જોવા મળે છે. બાળપણના વર્ષો તેની વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે પાયાના હોવાથી તેનું મહત્વ ખૂબ વધી જાય છે. બાળકોને પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ઘરેથી શાળાઓમાં અને પૂર્વ શાળા થી પ્રાથમિક શાળામાં સરળ પરિવર્તન માટે બાળકોને તૈયાર કરવાના મુખ્ય હેતુ સર શાળામાં આપવામાં આવે છે. બાલ્યઅવસ્થામાં બાળકના શારીરિક, જ્ઞાનાત્મક, સામાજિક ,સાવેગિક, ભાષાકીય અને સર્જનાત્મક વિકાસનું મહત્વ વધારે હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે જો બાળક બાળપણમાં તેની સાર સંભાળ રાખનાર ,કુટુંબના તથા અન્ય બીજા વડીલો સાથે વિશ્વાસ પૂર્ણ સંબંધ ધરાવતું હશે તો તે પુખ્ત વય અન્ય લોકો સાથે પણ વિશ્વાસપૂણ સંબંધ ધરાવશે.

➢ **પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનો હેતુ અને ઉદ્દેશો** :

શિક્ષણ એ કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ,સમાજ કે વ્યક્તિના ઘડતર તેમજ વિકાસ માટે પાયારૂપ બાબત છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનુ સ્વરૂપ ઔપચારિક છે. જ્યારે પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ અને અનૌપચારિક રીતે આપવાનુ છે.પૂર્વ શાળા શિક્ષણ પદ્ધતિમાં kindergarten, મોન્ટેસરી, નર્સરી સ્કૂલ ,બાલવાડી અને આંગણવાડી જેવી વ્યવસ્થા દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ પાયાનું શિક્ષણ છે. પૂર્વ શાળા શિક્ષણ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પહેલાનો અનૌપચારિક શિક્ષણ એટલે કે એટલે બાળક પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવે તે પહેલાં તેની આપવામાં આવતું શિક્ષણ બાળકોને મફત અને ફરજીયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ ૨૦૦૯ અંતર્ગત ત્રણથી છ વર્ષનો સમયે બાળકો ના પૂર્વ શાળા શિક્ષણ માટે નિયત કરવામાં આવેલ છે .મેડમ મારિયા મોન્ટેસરી ઉપરાંતનો શિક્ષણના પ્રણેતાઓ જોનલોક રૂસો પેસ્ટોલોજી, ઈટાર્ડ સેગુઈન,જ્હોન ડયુઈ, જેકલ પરેશ, અને મેકમિલન બહેનો થઈ ગયા. ભારતમાં મોન્ટેસરી પદ્ધતિનો અને બાલશિક્ષણનો પાયો નંખાયો. ગુજરાતમાં બાલશિક્ષણનો પાયો નાખનાર ગિજુભાઈ બધેકા, તારાબેન મોડક ,જુગતરામ દવે અને મોતીભાઈ અમીન હતા .ગુજરાત સરકારના શિક્ષણ ઠરાવ મુજબ તૈયાર કરવામાં આવેલ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગેની શિક્ષણ નીતિ મુજબ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણ પહેલા આપવાનુ શિક્ષણ .આ શિક્ષણ માટે મહંદ અંશે મોન્ટેસરી પધ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાનું સ્વીકારવામાં આવેલ છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ બાળકોની ઉંમરના પ્રમાણમાં તેમની મનોવૈજ્ઞાનિક ઢબે સમજ કેળવાય તે પ્રકારનું હોવું જોઈએ. અને તેથી આ ઉંમરનાં બાળકોને રમત-ગમત, બાળગીતો ,અભિનય, ચિત્રો અને રમકડા દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ.

આમ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે અનૌપચારિક ઢબે પ્રવૃત્તિઓ અને રમતો દ્વારા બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવો.

➢ **પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનું મહત્વ :**

ડોક્ટર મોન્ટેસરી ના કહેવા મુજબ બાળકો આ ઉંમરમાં જેટલું ગ્રહણ કરે છે એટલું શીખવામાં મોટાને લગભગ ૬૦ વર્ષ લાગે છે આ વિધાન દર્શાવે છે કે સમગ્ર કેળવણીમા આ ઉંમરના ગાળાની કેળવણીનુ સૌથી વધુ મહત્વ છે .સંશોધનો જણાવે છે કે ૪૦% મગજનો વિકાસ આ વર્ષ દરમિયાન થાય છે. જો બાળકોને નાનપણમાં સારા અનુભવ મળ્યા હોય ,આંગણવાડીમાં ગયા હોય તે વધારે સરસ ભણે છે. સારી રીતે ભણે છે ,પહેલા ધોરણમાં સહેલાઈથી બેસે છે, શાળામાં શિક્ષણ ના સુચનો સમજે છે. તેમજ તેમને લેખન ,વાંચન અને ગણન શીખવાનું સહેલું લાગે છે. આ સમયગાળો મહત્તમ જ્ઞાન મેળવવાનો અને બૌદ્ધિક વિકાસ નો છે. તેની ભાવિ શૈક્ષણિક શકિત ખીલવવાની દ્રષ્ટિએ પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ખૂબ મહત્વનું બની રહે છે. આમ સમગ્ર કેળવણીમાં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે .

➢ **પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણના ધ્યેયો:**

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનુ મુખ્ય ધ્યેયબાળકોના સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન ઉપયોગી એવું શિક્ષણ અને સર્વાંગી વિકાસનો પાયો નાખવાનો છે. અહીં પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ ની આરતીઓ એટલે શિક્ષણના ચાર રસ્તા નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

- learning to know
- Learning to Do
- Learning to live together
- Learning to be.

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં શિક્ષણ ચિંતકો નું પ્રદાન :

(1). ગિજુભાઈબધેકા :

ઈ.સ 1920 થી 1938 સુધીમાં ૧૮ વર્ષ ગિજુભાઈના જીવનમાં મધ્યાહ્ન કાળના વર્ષ હતાં. ઈ.સ 1920માં પહેલી ઓગસ્ટે ભાવનગર ખાતે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર શરૂ થયું. ત્યારથી તે છેક તે 23મી જુન ૧૯૩૮ માં તેમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી તેમણે રાતદિવસ હરતા-ફરતા સતત જાળવણીના વિકાસની ઝંખના કરતા. ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ ના દિવસે ભાવનગરના મોદીના મકાનમાં વિશાળ શમીયાના નીચે ઉદ્ઘાટન સમારંભ યોજાયો.ચાલીશ જેટલા બાળકો અને તેમના મા-બાપ પણ આવ્યા. કાકાસાહેબ કાલેકર આશીર્વચનનો સંદેશો કર્યો. અને આ રીતે પ્રથમ નૂતન બાલશાળાની સ્થાપના થઈ. આ કામ જેટલું જ બીજું કામ શિક્ષકો તૈયાર કરવાનું હતું તે માટે અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો .ગુજરાતભરમાં બીજી બાલ અધ્યાપન મંદિરો તૈયાર કરાવ્યા .ટૂંકમાં ગિજુભાઈના કાર્યની અને ગિજુભાઈ ને સમજવા કાકાસાહેબ કાલેલકરે જે અંજલિ આપી તે જોઈએ તો વિશેષ ખ્યાલ આવશે એ જમાનામાં ગિજુભાઈ અને તારા બહેન જે કામ કર્યું છે તે કોઈ પણ સમાજને મગરૂર બનાવે તેવું હતુ .બાળકોના ઉદ્ધાર કરતા

ગિજુભાઈએ અસંખ્ય માબાપોને બાળસ્વાતંત્ર્યની ,બાલ ભક્તિની અને બાળ પ્રેમ ની દીક્ષા આપી. ગુજરાતને બાળભકિત નું ગાંડપણ લગાવનાર આ બંને મશીનરીઓ એ મધ્યમ વર્ગનું આખું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું છે. અને ગુજરાતમાં અસંખ્ય બાલમંદિરો વાવી ઉગાડ્યા છે. વારતાકથન દ્વારા સફળ શિક્ષણ એ એમની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ હતી. તેઓ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં અવિરત શ્રમ કરનારા ચેતન્યશીલ કર્મયોગી હતા. બાળકને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોઈ શકે છે ,બાળકને મારશો નહીં ,બીવડાવશો નહીં ,જેવા સૂત્રો આપીને બાળકોની ખરી ઉપાસના કરી. રાજપુરુષો જે ક્રાંતિ ન કરી શકે તેવી ક્રાંતિ ગિજુભાઈએ આવા સૂત્ર દ્વારા આપણા દેશના શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં લાવી.

(2).. **તારાબહેનમોડક :**

. તારાબહેનમોડક નો જન્મ તારીખ ૧૯મી એપ્રિલ ૧૪૯૨માં મુંબઇ મુકામે થયો હતો .તેમના પિતા સદાશિવ રામ પાંડુરંગ કેળવણી અને માતાઓમાં ઉમાબાઈ પ્રાર્થના સભામાં સક્રિય સભ્ય હતા. તેથી સમાજસેવાના ગુણો તારાબેનને વારસા માં મળ્યા હતા. 1921માં રાજકોટની બાર્ટન ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે જોડાયા અને તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા. રાજકોટથીવિદ્યાર્થીનીઓ સાથે એક પ્રવાસમાં તેઓ ભાવનગર ગયા હતા .જ્યાં તેમણે ગિજુભાઈબધેકા નો બાલ શિક્ષણનું કાર્ય જોઈ પોતાની અઢાર માસની દિકરીના ઉછેર નો ઉકેલ મળી ગયો.ઉગતા બાળકની કેળવણી નું એક નવીન ક્ષેત્ર છે .એમણે જોયું વર્ષો સુધી ગિજુભાઈની સાથે તારા બહેને શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું .શિક્ષણ પત્રિકાનું સંપાદન, અધ્યાપન ના પાઠો ,નૂતન બાલ શિક્ષણ સંઘ માં તેમની અનોખી ભૂમિકા રહી. પછી ગાંધીજીના કહેવાતી મુંબઈમાં થાણે અને બોરડી ખાતે આદિવાસી વિસ્તારમાં જીવનપર્યંત શિક્ષણનું કાર્ય કર્યું.

(3).. જગતરામ દવે :

જુગતરામ ચીમનલાલ દવેનો જન્મ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લખતર ગામમાં થયો હતો પ્રાથમિક શિક્ષણ વઢવાણમાં અને મેટ્રિક મુંબઈમાં કર્યું. સ્વામી આનંદ સાથેની મુલાકાત બાદ તેઓ કાકાસાહેબ કાલેલકરની સાથે કામ કરવા લાગ્યા .પૂજ્ય ગાંધીજીની ગામડામાં કામ કરવાની હાકલ સંભાળી સુરત જિલ્લામાં ગ્રામ સેવાના કામમાં જોડાયા .વેડછીમાં ઉદ્યોગ શાળાની સ્થાપના કરી .જુગતરામ દવે શિક્ષણ ની જાત અને તેમાંય શિક્ષણમાં ઉંડો રસ તેમણે ઘણા બાલશિક્ષણને ઉપયોગી પુસ્તકો લખ્યા.

(4).ફ્રેડરિકફ્રોબેલ:

ફ્રેડરિકફ્રોબેલ નો જન્મ ૧૮૭૨માં જર્મની માં થયો હતો. તેમણે દુનિયાને. કિંડરગાર્ડન ની ભેટ આપી. ફ્રોબેલ નિસર્ગ વાદી હોવાથી મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે કીડા અને રમતને વિકાસ ના સાધનો માધ્યમ માને છે. તેથી રમતને કેળવણીનું માધ્યમ ગણવુ જોઈએ એમ માને છે.રમત દ્વારા વિકાસ કુદરતી સાધન છે. કારણ કે રમતમાં બાળકને સ્વયંસ્ફૂર્ત કિર્યા બહાર આવે છે. ફ્રોબેલ પૂર્વ પ્રાથમિક કેળવણી માં બાળકોને રમતા રમતા જ્ઞાન મળે તે માટે શૈક્ષણિક સાધનો નિર્માણ કર્યું.તે સાધનોને ફ્રોબેલની બક્ષિસો કહે છે .આ

સાધનોમાં ઉપર તેમણે 16 વર્ષ પ્રયોગો કર્યા .અને ત્યારબાદ તેની આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. આ સાધનોમાં તેમણે નવ પેટીઓ રાખેલી છે .આ ઉપરાંત સાદડી, ગૂથની ,સીવણકામ ,મીણની રચનાઓ, ચિત્રકામ ,માટીકામ વગેરે પ્રવૃત્તિ પણ ફ્રોબેલે આપી છે .સર્જનાત્મક સ્વયં પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિકાસ ફ્રોબેલ કહેતા કે બાલોઉધાન માં બાળક પોતાની શક્તિઓ ની શોધ કરે છે. બાળકોને રસ તેમાં છે તે શોધવા ની દ્રષ્ટિએ ફ્રોબેલ સ્વયંભૂ ક્રિયાઓને અવકાશ આપ્યો. તેમણે શિક્ષાનો તદ્દન બહિષ્કાર કર્યો છે. બાળકને શિક્ષા કરવાની હોતી નથી.તેઓ માનતા કે બાળકને દિવાલમાં રાખવા કરતાં હંમેશા બહાર રાખવા અને ખુલ્લામાં તેમનો વિકાસ થવા દેવો જોઈએ .

(5).મેડમ મોન્ટેસરી

તેમનો જન્મ 1870માં ઇટાલીમાં થયો હતો.તેમણેમંદબુદ્ધિના બાળકો સાથે કામ કર્યું .તેઓ ડૉક્ટર હતા તેથી કામ કરતા કરતા મંદબુદ્ધિના બાળકો વિશે કામ કરવાની ઇચ્છા જાગી. તેમણે બાળકેળવણી માટે મુક્ત વ્યવસાય, જીવન વ્યવહાર,ઇન્દ્રિય શીક્ષણ, ભાષા ,ગણિત એમ બે વિભાગ પાડ્યા. આ સાધનો દ્વારા બાળક પોતાની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો નો વિકાસ શાંતિ શકે છે .એમાં 10 સુધીની સંખ્યા ના સાધનો દટ્ટા ,પેટી ,ગુલાબી મિનારો, પહોળીસિડી, લાંબી સીડી વગેરે છે .

- **મેડમ મોન્ટેસરી પદ્ધતિ** :

મોન્ટેસરી ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બાળકને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. બીજું તેઓ માનતા કે બાળક પોતે આત્મા નિયમન કરી શકે છે. પોતાની મેળે જ વ્યવસ્થિત બની સ્વાધીન બની શકે છે. બાળકમાં કાર્ય શક્તિ પડેલી છે અને તે બહાર લાવીએ તો તેમાં જ બાળક મસ્ત રહે છે.અને તેમાંથી જ અતઃ શિસ્ત પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વયસ્કુરણા, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીનતા એ આ પદ્ધતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો છે. તે ઉપરાંત સામૂહિક પ્રવૃત્તિઓ આપી જેવી કે પ્રાર્થના, નાસ્તો, કવાયત ,સંગીત, નાટક વગેરે એનાથી બાળકને સામાજિક જીવનના પાઠ બાળપણથી જ મળવાના શરૂ થાય છે .આ પદ્ધતિમાં બાળક જ કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે .તે જ તેની વિશિષ્ટતા છે .

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ અંગેના મુખ્ય સિદ્ધાંત આપનાર **ચિંતક જિન પિયાજે**

જિન પિયાજે અમેરિકન મનોવૈજ્ઞાનિક છે તેમણે પોતાના ત્રણ બાળકોના વિકાસ અને વૃદ્ધિનુ સારું અવલોકન કર્યું. તેના આધારે સિદ્ધાંતો તારવ્યા. જે બાળ વિકાસમાં ખૂબ ઉપયોગી બની શકે છે.

- **વિગોત્સકી**:

વિગોત્સકી એ નાં જ્ઞાનાત્મક વિકાસના સંદર્ભમાં સમાજ અને સંસ્કૃતિનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. સમાજ અને સંસ્કૃતિના મુખ્ય પરિબળો છે .

- **ભાષા અને બોલી**

પુખ્તો અને સમવયસ્કોની ભૂમિકાની જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર અસર

વિગોત્સકી એ પ્રત્યક્ષ અધ્યાપનથી થતા અધ્યયનમાં વધુ વિશ્વાસ હતો. તેમ છતાં તેનો સિદ્ધાંત સાંસ્કૃતિક અધ્યયનના અન્ય સ્વરૂપોને પણ ટેકો આપે છે .પ્રત્યક્ષ રીતે અધ્યાપન કરતા શિક્ષકો માટે વિગોત્સકીના વિચારો ખૂબ મદદરૂપ બને તેવા છે .

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ :

વિવિધ વિષયોને એકસાથે શીખવાની પ્રક્રિયા ને સંકલિત શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું 2005માં પણ કહ્યું છે જ્ઞાન અખંડ છે. જ્ઞાનને વિવિધ વિષયોમાં વિભાજિત કરવાથી શીખવા અને શીખવાની પ્રક્રિયામાં કેટલીક સરળતા પણ આવે છે. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ મહદંશે પ્રવૃત્તિઓ અને રમત આધારિત છે. નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ પ્રમાણે ભારતમાં દરેક બાળકને મોડામાં મોડું ૨૦૩૦ સુધીમાં ગુણવત્તાયુક્ત પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણ મળી રહે. જેથી સુનિશ્ચિત કરી શકાય કે પહેલા ધોરણમાં પ્રવેશ મેળવનાર દરેક બાળક શાળા શિક્ષણ માટે પૂર્ણ રીતે સજ્જ હોય.આ શિક્ષણ નીતિ દ્વારા ઝીરો થી ત્રણ વર્ષના બાળક માટે એક અલગ શિક્ષણ માળખું તૈયાર કરવામાં આવશે પાંચ વર્ષની ઓછી વયનાં દરેક બાળક એક પૂર્વ પ્રાથમિક વર્ગ અથવા બાલવાટિકા માં પ્રવેશ કરશે. જેમાં તાલીમમાં શિક્ષકો દ્વારા મુખ્યત્વે રમતગમત દ્વારા અધ્યયન પર ભાર મૂકવામાં આવશે .તેઓને મધ્યાહ્ન ભોજન ના વર્ગોમાં પણ સમાવેશ કરવામાં આવશે. અને તેની શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને અભ્યાસક્રમ સંરચના ની જવાબદારી માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય ની રહેશે. જેના થકી એકસૂત્રતા જળવાઈ રહેશે. પ્રારંભિક બાળ સંભાળ અને શિક્ષણને શાળા શિક્ષણમાં દાખલ કરવાની પ્રક્રિયામાં સતત માર્ગદર્શન મળી રહે તે માટે એક ટાસ્ક ફોર્સની પણ રચના કરવામાં આવશે.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ નું મહત્વ:

બાળકો તેમની પ્રથમ ભાષા સાથે શાળામાં આવે છે અને પછી તેઓ બીજી અથવા ત્રીજી ભાષા તરીકે શીખવાની ભાષાઓ શીખવા માટે ની રચના અલગ હોઈ શકે છે .પરંતુ તેમને વાતચીત માટેના સમૃદ્ધ વાતાવરણની જરૂર પડે છે આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યારે બાળકો શાળાએ આવે છે ત્યારે તેમની ઉંમર ત્રણ-સાડા ત્રણ અથવા તો ચાર વર્ષની હોય છે. તેઓ એક સંપૂર્ણ વિકસીત અને ગૃહ/ માતૃભાષા સાથે આવે છે .જે તેઓ મૌખિક રીતે બોલી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે જે બાળકની માતૃભાષા ગુજરાતી છે તે ગુજરાતી બોલતા અને ઉપયોગ ખૂબ સારી રીતે જાણે છે. બાળકની ભાષા વાંચી શકતા નથી પરંતુ તે બાળક ખૂબ સારી રીતે સમજી જરૂર શકે છે .સમૃદ્ધ સંદેશાવ્યવહાર માટે નું વાતાવરણ નિર્માણ ,બાળકોની વય રૂચિ અનુસાર, દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો નો ઉપયોગ કરીને બનાવી શકાય છે. તેનાથી ભાષામાં નિપુણતા પણ વધે છે વર્ગખંડમાં ફક્ત ભાષાનો સમૃદ્ધ વાતાવરણ પ્રદાન કરવું પડતું નથી પરંતુ બાળકોને એક આત્મીયતા ધરાવતું વાતાવરણ પૂરૂ પાડવું જોઈએ. અત્યાર ની નવી પેઢી તો દિભાષિ વાતાવરણને પણ સરળતાથી અનુરૂપ થઈ જાય છે. કેટલાક તાજેતરના અભ્યાસો એ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને શાળાકીય સિદ્ધિઓ સાથે દ્વિભાષી વાદના હકારાત્મક સંબંધને અસરકારક રીતે દર્શાવ્યો છે.દ્વિભાષી

બાળકો વિભિન્ન ભાષાઓ પર નિયંત્રણ ધરાવતા હોય સાથે શૈક્ષણિક રીતે વધુ સર્જનાત્મક અને સામાજિક રીતે વધુ સહિષ્ણુ પણ હોય છે આથી શરૂઆતમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ તો બાળકને માતૃભાષામાં જ હોવું જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ ;

પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણનુંપથદર્શન_ સુમતિબેન વૈધ

મોન્ટેસરી પ્રવેશિકા _તારાબેન મોડક

મોન્ટેસરી પદ્ધતિ _ગિજુભાઈબધેકા બાલવાડી ભાગ-૧&૨ _જુગતરામ દવે ઈન્ટરનેટ _

"ભારતમાં કોરોના વાયરસ અને પરિવર્તન"

VIJAYKUMAR KISHORI

115/1 Devnagar,near Dip hospital,Bamroli road

Godhra,Gujarat,India.

ABSTRACT:-

2019 થી આખી દુનિયાને નવા રોગનો સામનો કરવો પડયો છે જેને કોરોના કહે છે. જે ચીન થી આવ્યો અને આખી દુનિયામાં ફેલાયો છે. ઘણા વૈજ્ઞાનિક કોરોના માટે રસી બનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. ભારતમાં કોરોના વાયરસ માર્ચમાં ફેલાયો હતો અને સરકારે આખા દેશને લોકડાઉન કરી દીધું હતું.આ સ્થિતિમાં ભારતના લોકોએ તેમની જીવનશૈલી, વર્તણૂક, ખોરાક, અધ્યયન, વ્યવસાય, ડ્રેસિંગ શૈલી અને કાર્યશૈલી બદલી. શહેરોના મજૂરોમાં, કામદારો અન્ય લોકો તેમના વતન અને ગામોમાં સ્થળાંતર કરે છે. ઘણા લોકો ફસાયેલા અને તેમના ગામ ન ગયા. ઘણા લોકો તેમના બાળકો અને સબંધીઓ સાથે ખોરાક અને પાણી વિના શહેરોથી તેમના ગામોમાં માઇલો ચાલતા જતા હતા. લોકડાઉનમાં પરિવહન સુવિધા ઉપલબ્ધ ન હતી, બસ સેવાકે ટ્રેન સેવા અને વિમાન સેવાબંધ હતી. આશરે એક મહિના પહેલા શરૂ થયેલા ભારતમાં દેશવ્યાપી લોકડાઉનને કારણે લગભગ 4કરોડલોકોએ આંતરિક સ્થળાંતરથી પ્રભાવિત થયા છેએવું વર્લ્ડ બેંકે જણાવ્યું છે.

ઘણા લોકોએ તેમની નોકરી, વ્યવસાયને લોકડાઉનમાં ગુમાવ્યો. ઘણા લોકો પાસે તેમના ઘરના દૈનિક ખર્ચ માટે પૈસા નહોતા. કેટલાક એનજીઓ અને સરકારે તેમના ખર્ચને પૂર્ણ કરવા અને તેમના જીવનને સરળ બનાવવા માટે દૈનિક ખોરાક, માલ અને રૂપિયા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. શાળાઓ અને કોલેજો બંધ છે અને લોકડાઉન સમયમાં પરીક્ષા લેવામાં આવી નથી. વિદ્યાર્થીઓ મોબાઇલ, ટેબ્લેટ્સ, કમ્પ્યુટર અને લેપટોપ દ્વારા ઓનલાઇન ક્લાસ માં ભાગ લે છે.

Introduction:

કોરોનાવાયરસનેપ્રથમવાર ડિસેમ્બર 2019 માં ચીનના વુહાનમાં ઓળખવામાં આવી હતી. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઇઝેશન (WHO) દ્વારા જાન્યુઆરી 2020 માં આંતરરાષ્ટ્રીય કન્સર્નની જાહેર આરોગ્ય ઇમર્જન્સીસભામાં રોગચાળો ફાટી નીકળવાની જાહેરાત કરવામાંઆવી હતી. 6 ડિસેમ્બર 2020 સુધીમાં, 66.5 મિલિયનથી વધુ કેસની પુષ્ટિ થઈ છે, જેમાં 1.52 મિલિયનથી વધુ લોકોનાં મોતCOVID-19 કારણે થયાછે.

ભારતમાં કોરોનાવાયરસનોરોગચાળો

ભારતમાંકોરોનાવાયરસનારોગચાળાની શરૂઆત 30 જાન્યુઆરીએ થી થઈ હતી , ભારતે કેરળમાં તેના COVID-19 નો પ્રથમ કેસ નોંધાવ્યો હતો તે એક મેડિકલ વિધાર્થીની હતી જેનું નામ ઉષા રામ મનોહર છે

જે ચીનના વુહાન શહેરમાં મેડિકલ અભ્યાસ કરે છે.જે 3 ફેબ્રુઆરી સુધીમાં વધીને ત્રણ કેસ થયો હતો.બધા વુહાનથી પરત આવતા વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ સિવાય ફેબ્રુઆરી મહિનામાં રોગચાળમાં કોઈ નોંધપાત્ર વધારો જોવાયો ન હતો. 4 માર્ચે ઇટાલિયન પ્રવાસી જૂથના ચેપગ્રસ્ત 14 સભ્યો સહિત નવા કેસ નોંધાયા હતા. માર્ચ મહિનામાંઅસરગ્રસ્ત દેશોમાં મુસાફરીના ઇતિહાસવાળા ઘણા લોકો અને તેમના સંપર્કો, સકારાત્મક પરીક્ષણ પછી સંક્રમણ વધ્યું. માર્ચ મહિનામાંએક સાઉદી અરેબિયાના પ્રવાસના ઇતિહાસ સાથે 76 વર્ષિય વૃદ્ધાભારતની પ્રથમ કોરોના વાયરસના કારણે મૃત્યુપામનાર વ્યક્તિ બની હતી.

ઇટાલી અને જર્મનીનો મુસાફરીનો ઇતિહાસ ધરાવતો એક શીખ ઉપદેશક, 10-12 માર્ચ દરમિયાન આનંદપુર સાહિબમાં શીખ ઉત્સવમાં ભાગ લઈને “સુપર સ્પ્રેડર” બની ગયો હતો . કોવિડ -19 ના ઘણાં કેસ મળી આવ્યા. પંજાબના 20 ગામોમાં 40,000 થી વધુ લોકો 27 માર્ચે સંક્રમિત થયા હતા.31 માર્ચ, માર્ચની શરૂઆતમાં યોજાયેલ દિલ્હીમાં એક તબલીગી જમાત ધાર્મિક મંડળનો કાર્યક્રમવાયરસ સુપર સ્પ્રેડર ઘટના તરીકે ઉભરી આવ્યો હતો, અસંખ્ય લોકો પછી દેશભરના કેસો તેના કારણે હતા. 2 મેના રોજપંજાબમાંલગભગ 4000 ફસાયેલા યાત્રાળુઓ મહારાષ્ટ્રના નાંદેડમાં હઝુર સાહિબથી પાછા ફર્યા.રોગચાળો એક ડઝનથી વધુ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં રોગચાળો જાહેર થયો છે, જ્યાં રોગચાળા રોગ અધિનિયમ, 1997 ની જોગવાઈઓ લાગુ કરવામાં આવી છે, જેના કારણે શૈક્ષણિક અને પુષ્ટિ થયેલા કેસો એવા લોકો હતા કે જેઓ વિદેશી દેશોમાંથી પ્રવાસ કરી ચૂક્યા હતા. રાજ્ય સરકારે વાયરસનો ફેલાવો અટકાવવા વિવિધ પગલાં લીધાં હતાં.

કોરોના વાયરસ ની સમગ્ર અસર અનેભારતમાં પરિવર્તન

કોરોના વાયરસના રોગચાળા દરમિયાન ભારતીય સ્થળાંતર કામદારોએ અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. દેશમાં લાદવામાં આવેલા લોકડાઉનને કારણે અનેક કારખાનાઓ અને કાર્યસ્થળો બંધ થતાં, લાખો સ્થળાંતર કામદારોને આવકની ખોટ, ખાદ્યપદાર્થો અને તેમના ભવિષ્ય વિશેની અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આને પગલે, તેમાંના ઘણા લોકો અને તેમના પરિવારો ભૂખ્યાં થઈ ગયા હતા, લોકડાઉનને કારણે પરિવહનનાં કોઈ સાધન ન હતાં, તે પછી હજારો લોકો પાછા વતનમાં જવા ચાલવા લાગ્યા હ્તા, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ તેમની મદદ માટે વિવિધ પગલાં લીધાં, અને પછીથી તેમના માટે પરિવહનની વ્યવસ્થા કરી. તાળાબંધી, આત્મહત્યા, થાક, માર્ગ અને રેલ દુર્ઘટના, પોલીસના લાઠીચાર્જ અને સમયસર તબીબી સંભાળ ન હોવાના કારણોસર લોકડાઉનને કારણે 300 થી વધુ સ્થળાંતર કામદારો મૃત્યુ પામ્યા હતા. 22 માર્ચે ભારતે વડા પ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીના આગ્રહ પર 14 કલાકની સ્વૈચ્છિક જાહેર કર્ફ્યુ જાહેર કરવામાં આવ્યું. તેનું અવલોકન કરી તે પછી COVID-19ના હોટસ્પોટ્સ અને તમામ મોટા શહેરોમાં ફરજિયાત લોકડાઉન કરવામાં આવ્યું હતું.24 માર્ચે વડા પ્રધાને 21 દિવસનું દેશવ્યાપી લોકડાઉન કરવાનો આદેશ આપ્યો, જેણે ભારતની આખી 130 કરોડ વસ્તીને

અસર કરી. 1 એપ્રિલના રોજ ભારતે દેશવ્યાપી લોકડાઉન 3 મે સુધી વધાર્યું હતું, ત્યારબાદ 2અને 17 મેથી બે અઠવાડિયાના વિસ્તરણ પછી નોંધપાત્ર છૂટછાટ મળી હતી. 1 જૂનથીસરકારે ત્રણ અનલોક તબકકામાં દેશને "અનલોક" ("કન્ટેન્ટ ઝોન" સિવાય) શરૂ કર્યું.લોકડાઉન લાદવામાં આવ્યા પછી માર્ચમાં, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (યુએન) અને વિશ્વ આરોગ્ય સંગઠને (WHO) ફેલાવાને રોકવા માટે લોકડાઉન પ્રતિબંધોને 'આક્રમક પરંતુ મહત્વપૂર્ણ' ગણાવીને રોગચાળા અંગેના ભારતના પ્રતિસાદની પ્રશંસા કરી હતી. માર્ચમાંડબ્લ્યુએચઓના આરોગ્ય કટોકટી કાર્યક્રમના ચીફ એક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર માઇકલ રિયાને નોંધ્યું હતું કે શીતળા અને પોલિયોને નાબૂદ કરવાના તેના વિશાળ અનુભવને કારણે ભારત ફાટી નીકળવાની ક્ષમતા સાથે સામનો કરી શકે છે. જૂન મહિનામાં ભારતને ડીપ નોલેજ ગ્રુપ દ્વારા COVID-19 સલામતી આકારણી અહેવાલમાં 200 દેશોમાં 56 મા ક્રમે આવ્યા હતા. અન્ય વિવેચકોએ રોગચાળા અને નિવારક પ્રતિબંધના પરિણામે આર્થિક પતન વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરી છે.

વ્યાપારી સંસ્થાઓ,દુકાનો: - 19 માર્ચના રોજદિલ્હીના મુખ્ય પ્રધાન અરવિંદ કેજરીવાલે કોરોનાવાયરસના સતત વધતા જતા મામલાને ધ્યાનમાં રાખીને 31 માર્ચ સુધીમાં રાજધાનીની તમામ રેસ્ટોરન્ટ્સ બંધ કરવાની જાહેરાત કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે રેસ્ટોરાંમાં ખાવા પર પ્રતિબંધ રહેશે પરંતુ ફૂડ ડિલિવરી ચાલુ રહેશે. તેમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે 20 માર્ચે 20 કે તેથી વધુ લોકોને રાજ્યમાં ક્યાંય પણ એક થવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં, ગુજરાતમાં તમામ રેસ્ટોરાં, હોટલો, મીઠાઇની દુકાન 31 માર્ચ સુધી બંધ છે. 20 માર્ચના રોજ, દિલ્હી સરકારે જાહેરાત કરી હતી કે દિલ્હીના ફક્ત શાકભાજી, કરિયાણા અને દવાઓની દુકાનો ખુલ્લી સાથે બંધ થશે. મુંબઇ, પુના અને નાગપુરમાં દુકાનો 31 માર્ચ સુધી બંધ રહેશે. આ સમયગાળા દરમિયાનઆવશ્યક સેવાઓ ચાલુ રહેશે. તબીબી સેવાઓ ઉપલબ્ધ રહેશે.22 માર્ચે પંજાબના મુખ્યમંત્રી અમરિંદર સિંહે કહ્યું છે કે કોરોનાવાયરસને ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યએ 31 માર્ચ સુધી લોકડાઉન કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. તમામ આવશ્યક સરકારી સેવાઓ ચાલુ રહેશે અને ખોરાક, દવાઓ વગેરે જેવા જરૂરી ચીજોની દુકાનો ખુલ્લી રહેશે. રાજસ્થાનના મુખ્ય પ્રધાન અશોક ગેહલોતે કહ્યું કે 31 માર્ચ સુધી જાહેર વાહનો પર પ્રતિબંધ રહેશે, સાથે તમામ મોલ્સ અને દુકાનો બંધ રહેશે.

16 માર્ચે, કેન્દ્ર સરકારે શાળાઓ અને કોલેજોને દેશવ્યાપી લોક-ડાઉન જાહેર કર્યું. 18 માર્ચે સીબીએસઇએ પરીક્ષા કેન્દ્રો માટેની સુધારેલી માર્ગદર્શિકા બહાર પાડી હતી. જેમાં 24 થી વધુ વિદ્યાર્થીઓ ન હોય તેવા વર્ગ સાથે પરીક્ષા આપતા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ઓછામાં ઓછું 1 મીટરનું અંતર જાળવવાનો સમાવેશ થાય છે. જો પરીક્ષા કેન્દ્રોના ઓરડાઓ નાના હોય, તો વિદ્યાર્થીઓને વિભાજીત કરો અને તેમને જુદા જુદા રૂમમાં બેસો. 19 માર્ચે સીબીએસઇ અને જેઈઇની મુખ્ય પરીક્ષાઓ 31 માર્ચ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર સરકારે વર્ગ 1 થી 8 ની પરીક્ષાઓ રદ કરી અને વિદ્યાર્થીઓને આગલા વર્ગમાં બઢતી આપી, જ્યારે 9 અને 11 ની પરીક્ષાઓ 15 એપ્રિલ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવી. મધ્યપ્રદેશ

માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ દ્વારા ધોરણ 10 અને 12 ની બોર્ડની પરીક્ષા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી અને શાળાના આચાર્યોને 5 થી 8 ના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને તેમની શરતોની કામગીરીના આધારે પ્રમોશન અથવા અટકાયત કરવા જણાવ્યું હતું. કેરળમાં ધોરણ 10 અને 12 ની બોર્ડની પરીક્ષા મુલતવી રાખવામાં આવી હતી. આસામ સરકારે 31 માર્ચ સુધી બધી પરીક્ષાઓ રદ કરી દીધી હતી. યુનિયન જાહેર સેવા આયોગે 23 માર્ચથી 3 એપ્રિલ સુધી યોજાનારી સિવિલ સર્વિસિસ પરીક્ષા 2019 માટેની ઇન્ટરવ્યૂ પણ મુલતવી રાખ્યો હતો. તમિલનાડુ અને પૉંડિચેરીમાં એસએસસીની પરીક્ષા 15 એપ્રિલ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવી હતી.

ઐતિહાસિક ઇમારતો અને પર્યટન સ્થળો: - 17 માર્ચે જાહેરાત કરવામાં આવી હતી કે દેશમાં તમામ ઐતિહાસિક ઇમારતો 31 માર્ચ સુધી બંધ રહેશે. કેન્દ્રીય પર્યટન પ્રધાન પ્રહલાદ પટેલના જણાવ્યા મુજબ તાજમહેલ, લાલ કિલ્લો અને કુતુબ મીનાર અને ભારતના પુરાતત્ત્વીય વિભાગ હેઠળના તમામ રાષ્ટ્રીય સ્મારકો અને સંગ્રહાલયો 31 માર્ચ સુધી બંધ રહેશે. સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી પણ મુલાકાતીઓ માટે બંધ રહેશે.

અર્થતંત્ર

2 માર્ચે બીએસઈ સેન્સેક્સમાં કેન્દ્રીય આરોગ્ય મંત્રાલયની બે નવા પુષ્ટિવાળા કેસોની ઘોષણાની પાછળ એક ફ્લેશ ક્રેશ જોવા મળ્યો. યુએનના એક અહેવાલમાં ફેલાવાને કારણે ભારત પર 8 348 મિલિયન યુ.એસ. ના વેપાર પ્રભાવનો અંદાજ છે, જેણે ભારતને વિશ્વની 15 સૌથી ખરાબ અસરગ્રસ્ત અર્થવ્યવસ્થાઓમાં સ્થાન આપ્યું છે. એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેંક્નો અંદાજ છે કેઆ રોગચાળો ફાટી નીકળવાથી ભારતના અર્થતંત્રને $ 29.9 અબજ ડોલરનું નુકસાન થઈ શકે છે. 9 માર્ચે બીએસઈ સેન્સેક્સ 1,942 અંક ઘટીને 35,635 ની સપાટીએ બંધ રહ્યો હતો જ્યારે એનએસઈ નિફ્ટી 50 538 અંક ઘટીને 10,451 પર બંધ રહ્યો હતો. ડબ્લ્યુએચઓ દ્વારા રોગચાળો ફાટી નીકળવાની ઘોષણા પછી, 12 માર્ચે, ભારતીય શેર બજારો જૂન 2017 પછીના સૌથી ખરાબ ક્રેશનો ભોગ બન્યા હતા. બીએસઈ સેન્સેક્સ 8.18 ટકા અથવા 2,919 પોઇન્ટ ગબડ્યો જે 23 મહિનામાં સૌથી નીચો હતો જ્યારે નિફ્ટીવાય 9 ટકા અથવા 950 પોઇન્ટ ગબડ્યો. ભારતીય અંતરિક્ષ સંશોધન સંગઠનની જીઆઇએસએટી -1 મિશન જે જીએસએલવી એપ્રિલમાં તેનું લોકાર્પણ કરવાનું હતું તે લોકડાઉનને કારણે મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું .

મનોરંજન

27 માર્ચે યોજાનારી આંતરરાષ્ટ્રીય ભારતીય ફિલ્મ એકેડેમી એવોર્ડ્સ રદ કરવામાં આવ્યા હતા. મોટાભાગની રાજ્ય સરકારો દ્વારા સિનેમા હોલ બંધ કરાયા હતા. ફિલ્મ સંસ્થાઓએ 31 માર્ચ સુધી ફિલ્મો, ટીવી,શોઅને વેબ સિરીઝનું નિર્માણ બંધ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. 25 માર્ચેબધી વિડિઓ સ્ટ્રીમિંગ

સેવાઓ, સંયુક્ત રીતે સેલ્યુલર નેટવર્ક્સ પર ફક્ત એસડી ગુણવત્તાવાળી સામગ્રી પ્રદાન કરવાનું નક્કી કરે છે.

ધર્મ

લોકડાઉન દરમિયાનઘણા ધાર્મિક સંસ્થાઓ ભક્તોને ઘરેથી પૂજા કરવામાં સહાય માટે લાઇવ સ્ટ્રીમિંગ શરૂ કરી હતી. જો કે, ઘણા આદરણીય મંદિરો અને મંદિરો, જે લાખો ભક્તોને આકર્ષિત કરે છે, ચેપ દરમાં વધારો થતાં પ્રવેશ પ્રતિબંધો લાદવાનું શરૂ કર્યું. સિદ્ધિવિનાયક મંદિર, મુંબઇ, વૈષ્ણો દેવી, ગંગા ઘાટ (વારાણસી), હર કી પૌરી, જગન્નાથ મંદિર, પુરી, વેંકટેશ્વર મંદિર, તિરૂમાલા, અને રામાનાથ સ્વામી મંદિર રાષ્ટ્રીય લોકડાઉન પૂર્વે જ ભક્તો માટે બંધ હતા. તેવી જ રીતે, 26 માર્ચે મક્કાહ મસ્જિદ, હૈદરાબાદ, ભક્તો માટે બંધ કરાઈ હતી. ઘણા ખ્રિસ્તી ચર્ચોએ વ્યક્તિગત સમૂહને સ્થગિત કરી દીધા હતા અને લાઇવ સ્ટ્રીમિંગ, રેડિયો અને ટેલિવિઝન દ્વારા તેમના સમૂહ માટે પૂજા અર્ચના કરી હતી. સરકારે "અનલોક 1" હેઠળ 8 જૂનથી શરૂ થતા ધાર્મિક સ્થળો ખોલવાની જાહેરાત કરી હતી અને 4 જૂને ત્યારબાદની કામગીરી માટે વિસ્તૃત માર્ગદર્શિકા પણ બહાર પાડી હતી.

પરિવહન:

ફ્લાઇટ્સ :-ઈન્ડિગોએ તુર્કી અને મલેશિયાથી આંતરરાષ્ટ્રીય મુસાફરીને રોકવા માટે 18 માર્ચથી તેની દિલ્હી-ઇસ્તંબુલ અને ચેન્નઈ - કુઆલાલંપુર ફ્લાઇટ્સ રદ કરી હતી. આ પ્રતિબંધ 31 માર્ચ સુધી ચાલુ રહેશે. 17 માર્ચ 2020 ના રોજ, ગો એરએ તેની આંતરરાષ્ટ્રીય ફ્લાઇટ્સ આગળની સૂચના સુધી સ્થગિત કરી. 19 માર્ચે ભારત સરકારે ઘોષણા કરી કે 22 માર્ચથી કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય ઉડાન ભારતમાં ઉતરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં. 23 માર્ચના રોજ, કેન્દ્ર સરકારે 25 માર્ચથી દેશની તમામ સ્થાનિક ફ્લાઇટ્સ સ્થગિત કરવાની જાહેરાત કરી હતી.

રેલ્વે :-માર્ચ માંવેસ્ટર્ન અને સેન્ટ્રલ રેલ્વેએ એસી કોચમાંથી પડધા અને ધાબળા દુર કરવામાં આવ્યા. 17 માર્ચવેસ્ટર્ન રેલ્વેએ પ્લેટફોર્મ ટિકિટ ચાર્જ રૂ. 10 થી રૂ. 250 સ્ટેશનોમાં 50. સેન્ટ્રલ રેલ્વેએ 23 ટ્રેનો રદ કરી. 19 માર્ચે લખનૌ જંકશનથી નવી દિલ્હી અને વારાણસીથી ઈન્દોર વચ્ચે ચાલતી તેજસ એક્સપ્રેસ 31 માર્ચ સુધી રદ રહેશે. 20 માર્ચે દિલ્હી મેટ્રો 22 માર્ચે જનતા કર્ફ્યુને કારણે બંધ રહેવાની હતી. 22 માર્ચે ભારતભરની મેટ્રો સેવાઓ 31 માર્ચ સુધી સ્થગિત કરી દેવામાં આવી હતી. 21 માર્ચે જનતા કર્ફ્યુને ધ્યાનમાં રાખીને ભારતીય રેલ્વેએ દેશભરમાં 3,700 ટ્રેનો રદ કરવાની જાહેરાત કરી હતી. 22 માર્ચે, કેન્દ્ર સરકારે દેશની તમામ ટ્રેન સેવાઓ, 12,500 જેટલી ટ્રેનો અને આંતરરાજ્ય પરિવહન બસો સહિત તમામ બિન-આવશ્યક મુસાફરોની પરિવહન પર પ્રતિબંધ મૂકતા દેશમાં તમામ ટ્રેન સેવાઓ રદ કરી દીધી હતી. આઈઆરસીટીસીએ 30 ખાનગી એપ્રિલ સુધી 3 ખાનગી ટ્રેનોના બુકિંગને સ્થગિત કરી દીધા છે. વડા પ્રધાન મોદી પછી દેશવ્યાપી લોકડાઉન 3 મે સુધી લંબાઈ ગયું. ભારતીય રેલ્વેએ આ સમયગાળા

દરમિયાન તેની તમામ પેસેન્જર ટ્રેનોના સસ્પેન્શનને વધાર્યું ન હતું, પણ આગામી ટકીટ સુધી તમામ ટિકિટ બુકિંગ પણ સ્થગિત કરી દીધા હતા.

રોડ: - લોકડાઉન સમયમાં બસ સેવા, રેલ્વે અને મુસાફરી સેવાઓ બંધ કરાઈ હતી. મજૂરો, કામદારો અને સ્થળાંતર કામદારો પરિવહન દ્વારા તેમના ઘરે જઈ શકતા નથી. લોકો રસ્તા પર ચાલ્યા ગયા અને તેઓ તેમના ઘરનાસૌ સભ્યો બાળકો,વૃધ્ધો સાથે રસ્તા પર ચાલ્યા હતા. તેમના માટે ગભરાટની સ્થિતિ હતી કારણ કે તેમની પાસે ખોરાક, પાણી, પૈસા ન હતા સરકાર તેમને કહે છે કે તમે જ્યાં છો ત્યાંજ રહો , તમારા ઘરે ન જાવ ત્યાં જ રોકાઓ, અમે તમને મદદ કરીશું, પરિસ્થિતિથી ડરશો નહીં. લોકો ઘણી મુશ્કેલીઓ દ્વારા તેમના ઘરે પહોંચી ગયા હતા. કેટલીક જગ્યાએ એનજીઓ અને સરકાર તેમને મદદ કરી હતી.

ત્યારબાદ કેન્દ્ર સરકારે જાહેરાત કરી હતી કે તેણે રાજ્ય સરકારોને તેમના વતની રાજ્યોમાં પરત આવતા પરપ્રાંતિય કામદારો માટે તાત્કાલિક રાહત શિબિરો ગોઠવવા કહ્યું હતું અને બાદમાં પરપ્રાંતિયોના હકોનું રક્ષણ કરવાના આદેશો જારી કર્યા હતા. માર્ચે ભારતના સુપ્રીમ કોર્ટને આપેલા અહેવાલમાં કેન્દ્ર સરકારે જણાવ્યું હતું કે, પરિવર્તન કામદારો, તેમના અસ્તિત્વ વિશે ડરતા હતા, ખોટા સમાચારોથી બનેલા ગભરાટમાં ખસી ગયા હતા કે લોકડાઉન ત્રણ મહિનાથી વધુ ચાલશે. મેની શરૂઆતમાં, કેન્દ્ર સરકારે આખરે ભારતીય રેલ્વેને પરિવહન કરનારા કામદારો અને ફસાયેલા અન્ય લોકો માટે "શ્રમિક સ્પેશિયલ" ટ્રેનો શરૂ કરવાની મંજૂરી આપી, પરંતુ આ પગલામાં થોડી મુશ્કેલીઓ હતી. 26 મેના રોજ, સુપ્રીમ કોર્ટે સ્વીકાર્યું કે સ્થળાંતર કરનારાઓની સમસ્યાઓનો હજી હલ થયો નથી અને કેન્દ્ર અને રાજ્યોને ફસાયેલા સ્થળાંતર કામદારોને મફત ખોરાક, આશ્રય અને પરિવહન આપવાનો આદેશ આપ્યો છે.

રમતો

લોક્ડાઉનથી પ્રભાવિત ભારતની તમામ રમતો સ્થગિત કરવામાં આવી હતી. નવી દિલ્હીમાં 15 માર્ચથી શરૂ થનાર 2020 નો ISSF વર્લ્ડ કપ મોકૂફ રાખવામાં આવ્યો હતો. 24 થી 29 માર્ચ નવી દિલ્હીમાં યોજાનારી ઈન્ડિયન ઓપન બેડમિંટન ટૂર્નામેન્ટ 12 એપ્રિલ સુધી સ્થગિત કરી દેવામાં આવી હતી.ભુવનેશ્વરમાં કતાર સામે 26 માર્ચે ભારતની ફીફા વર્લ્ડ કપની લાયકાત મેચ મોકૂફ રાખવામાં આવી હતી. ઓલ ઇન્ડિયા ફૂટબોલ ફેડરેશન દ્વારા આઈ-લીગ અને આઈ-લીગ 2 જી ડિવિઝનની તમામ મેચને 15 માર્ચથી સ્થગિત કરી દેવામાં આવી છે. 14 માર્ચે2020 ની ઇન્ડિયન સુપર લીગની ફાઇનલ બંધ દરવાજાની પાછળ રમવામાં આવી હતી .13 માર્ચેભારતીય ક્રિકેટ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયાએ જાહેરાત કરી કે 2020 ઈન્ડિયન પ્રીમિયર લીગ (IPL)ની શરૂઆત 29 માર્ચથી 15 એપ્રિલ સુધી મુલતવી રાખવામાં આવી છે. 16 એપ્રિલે બીસીસીઆઈએ રોગચાળાને કારણે ટૂર્નામેન્ટને અનિશ્ચિત સમય માટે સ્થગિત કરી દીધી

હતી.13 માર્ચના રોજબીસીસીઆઈએ 15 અને 18 માર્ચે ભારત અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચેની વનડે મેચ રદ કરી હતી, જે મૂળ દર્શકો વિના રમવાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી.

Key words:-કોરોના વાયરસ, લોકડાઉન, પ્રધાન મંત્રી,સુપર સ્પ્રેડર,અનલોક.

Conclusion: કોરોના વાયરસ એક નવી બિમારી સમગ્ર વિશ્વ સામે આવી અને હાલ અમેરિકા,જર્મની,ઈગ્લેંડ,ચીન,રશિયા,ભારત જેવા મોટા દેશોમાં તેની રસી માટે સંશોધન ચાલે છે. ટૂંક સમયમાંનવી રસીનું સંશોધન થવાથી કોરોના સામે રક્ષણ મળી શકશે તો પણ લોકોએ હાલ તો માસ્ક અને દો ગજ કી દુરી રાખવી પડશે. સમગ્ર વિશ્વએ આ મહામારીમાં ઘણું શીખ્યું છે અને ઘણું અનુભવ્યું છે. લોકો નવા રોજગારો, નવા સંશોધનો ની શોધથઈ છે. ડિજિટલ શિક્ષણ એ એક નવી આશા જન્માવી છે.હજુ કોરોના કેટલા મહિનાઓ સુધી સમગ્ર વિશ્વમાં હાહાકાર મચાવશે એ તો કહેવાય નહીં પરંતુ કોરોના વાયરસ રસીઓના સફળ પરિણામ પ્રયત્નો પછી ટુંક સમયમાં રસી મળી જશે.લોકોને વેપાર કરવાની છૂટ આપવામાં આવી છે પરંતુ હજુ પણ આવ વેપાર એવા છે કે જેની અસર દેખાય છે કોરોના ને કારણે લોકોના ધંધા રોજગાર થઈ ગયા હતા એ લોકો નવી ટેકનોલોજી નો ઉપયોગ કરતા શીખી ગયા છે અથવા નવી નવા ધંધા રોજગાર તરફ વળ્યા છે.ડિજિટલ શિક્ષણ એક એવું સંસાધન બન્યું છે જેનો હાલ મહત્તમ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે અને ભવિષ્યના દરવાજા ખોલ્યા છે સરકારને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટે નવા ફંડ ઉભા કરવાની જરૂરિયાત જણાઈ છે અને તે માટેની તેમણે રચના પણ કરી છે .હવેથી કુદરતી કે માનવસર્જિત હોનારત માટે આપણે તૈયાર રહેવું પડશે.આરોગ્ય માટે અલગથી નાણાની જોગવાઇ દરેક વ્યક્તિએ ,સમાજે, રાજયે, રાષ્ટ્રએ કરવી પડશે તો જ ભવિષ્યમાં આવા રોગચાળા સામે લડી શકાય.

Reference:-

R.Prasad, Jyoti shelar, Jacob Koshi, Bindu Shajan Perappadan (2020): The Pandemic Notebook:The Hindu

Virendra Kumar Devagan (2020): Corona Virus

Dr. Michael Mosely (2020): Covid – 19 what you need to know the corona virus and the race of vaccine: Simon & Schuster India

Dr.Swapnil Parikh, Maherra Desai, Dr. Rajesh Parikh (2020): The Coronavirus: What you Need to Know about the Global Pandemic

Hari Pada Roychoudhury (2020): New India after unknown Virus and Known Gandhi: Notionprss

A.M. Rawani, A.K. Singh (2020):Revolution in Indian Higher education with COVID- 19: Sankalppublication

Srinivas Mahankali (2020): Corona Wars: Chronicles of a Corporate General

Vishal Bhardwaj (2020):Corona Man

દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી ધોડિયા સમાજનું ખાનપાન

વૃંદા કાંતિભાઈ પટેલ પી.એચ.ડી રિસર્ચ સ્કોલર

ગુજરાતી વિભાગ ભાષા-સાહિત્ય ભવન , ગુજરાત યુનિવર્સિટી , અમદાવાદ

માર્ગદર્શક : ડૉ. પિંકીબેન વાય પંડયા

પ્રસ્તાવના :

દક્ષિણ ગુજરાતમાં આદિવાસી ધોડિયા જાતિ સુરત, તાપી, ડાંગ, નવસારી, વલસાડ વગેરે જિલ્લામાં વસવાટ કરે છે. ધોડિયા જાતિની સૌથી વધારે વસ્તી વલસાડ જિલ્લામાં છે. આદિવાસી સમાજ પ્રકૃતિને જાણનાર અને પ્રકૃતિ પ્રેમી છે. પ્રકૃતિના ખોળામાં રહેનાર આદિવાસી સમુદાયનું ખાનપાન એક અનોખી વિશેષતા ધરાવે છે.

આદિવાસી ધોડિયા જ્ઞાતિનો ખોરાક કંઈક નવીન જ છે. નાગલી-ચોખાના રોટલા, ચોખાની કણકીનું પેજું, આજીલાની ચટણી, પીઠીયું તથા વિવિધ ભાજી જેવી કે મેથી ભાજી, કોળાની ભાજી, લાલ ભાજી, ખાટી ભાજી, તાંદળજાની ભાજી અને અલખેડું, મશરૂમ(આળીમ), ઘોલ્લા, ઊબડિયું, પનેલા, ઢેંખળા, પાનગા, માલપુડ, મુઠીયાં, ભુજીયું વગેરે તેઓ આરોગે છે. આ તેમનું મુખ્ય ખાનપાન છે. તે સિવાયની અન્ય વાનગી પણ ખાતા હોય છે.

ચોખાના રોટલા :

ધોડિયા જ્ઞાતિનો મુખ્ય ખોરાક એટલે ચોખાના રોટલા. ચોખાને ઘંટીમાં દળીને તેનો ઝીણો લોટ પાડવામાં આવે છે, પછી એક મોટા વાડકામાં તે લોટ લઈ તેમાં પાણી નાખી એકદમ પાતળું ખીરું બનાવવામાં આવે છે. તે ખીરામાં સમપ્રમાણમાં મીઠું નાખે છે અને પછી ચૂલા પર મૂકવામાં આવેલા તવા પર તે ખીરુંને રેડીને તેને હાથથી ગોળ આકારમાં ફેરવવામાં આવે છે. બંને બાજુથી રોટલાને બરાબર શેકવા દેવાઇ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ તે રોટલાને હાથથી ટીપીને પણ બનાવતી હોય છે.

ચોખાની કણકીનું પેજુ :

પેજુ પાણી અને નાના ચોખા જે હોય તેમાંથી બનતું હોય છે. સૌપ્રથમ તપેલીમાં પાણી ગરમ કરવામાં આવે છે, પાણી ગરમ થાય પછી તેમાં કણકી નાખી દેવાઇ છે. તેને પછી બરાબર ઉકળવા દેવામાં આવે છે. તે ઉકળી જાય પછી તેમાં ધાણાની ચટણી કે દહીં અથવા છાસ નાખીને ખાવામાં આવે છે.

પીઠિયું :

પાણીમાં ચોખાનો લોટ તથા ખાંડ નાંખીને પીઠિયું બનાવામાં આવતું હોય છે. ગરમ પાણીમાં ચોખાનો લોટ નાંખી પછી તેમાં દૂધ નાંખવુ હોય તો નહિં તો સમપ્રમાણમાં ખાંડ નાંખીને બરાબર હલાવામાં આવતું હોય છે. તે બધુ એક ન થાય ત્યાં સુધી હલાવવું પડે છે. ત્યારબાદ તે રાબ જેવું બની જાય છે. તે સ્વાદમાં ગળ્યું લાગતું હોય છે.

ભુજીયું :

અડદને ઘંટીમાં દળીને તેનો લોટ કરવામાં આવે છે. તે લોટને ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં ડુંગળી - મરચાં સમારીને નાંખવામાં આવે છે, પછી થોડીવાર ઉકળવા દેવાય છે ત્યારબાદ તેને ચોખાના કે નાગલીનાં રોટલા સાથે ખવાય છે

આજીલાની ચટણી :

ધોડિયા જ્ઞાતિના લોકો જમવાની સાથે એક અલગ જ પ્રકારની ચટણીનો ઉપયોગ કરે છે. આજીલા તરીકે ઓળખાતા છોડના પાંદડને વાટીને બનાવવામાં આવતી ચટણી, તેમાં મીઠું અને મરચું પણ નાંખવામાં આવે છે. તેને તેલમાં તળવાની કે શેકવાની પણ જરૂર પડતી નથી, બીજી ચટણી કરતા તેનો સ્વાદ ખૂબ જ સરસ હોય છે. તે દહીં અથવા પેજુ સાથે ખાવામાં આવે છે.

આજીલાના પાંદડાની સુંગધ અદભુત હોય છે. તેના પર તુલસી જેવા સહેજ મોટા શ્વેત રંગના ફૂલ લાગે છે અને તેની પર જ બીજ આવતા હોય છે. તુલસીની જેમ તેને દરેક વખતે રોપવું પડતું નથી. ચોમાસાના વરસાદમાં તથા પવન સાથે ઉડીને જ્યાં પણ એના બીજ પડે ત્યાં ઊગી નીકળે છે. આદિવાસીઓ એ પોતાના વારસા સ્વરૂપે આજીલાની ચટણીનો સ્વાદ આજે પણ જાળવી રાખ્યો છે.

મશરૂમ :

ચોમાસા ઋતુ દરમ્યાન પ્રકૃતિની અણમોલ ભેટ એટલે મશરૂમ, જે આળીમના નામથી ઓળખાય છે. તેનો દેખાવ બિલાડીના ટોપ જેવો હોય છે. તે પ્રોટીનથી ભરપુર હોવાથી સમગ્ર આદિવાસી સમુદાયનું અતિપ્રિય ભોજન ગણાય છે. ચોમાસામાં ગાજવીજ થાય તો પણ વીજળી પડવાનો ડર ત્યાંના લોકોને ના હોય અને તેઓ એવા સમયે પણ આળીમ ક્યાં નીકળશે તેની ચિંતા રહેતી હોય છે. વહેલી સવારમાં જ ખેતરમાં કે અવાવરું જગ્યાએ આળીમ શોધવા ત્યાંના લોકો જતા હોય છે. તે આળીમનું સુપ અને શાક બનાવીને ખાતાં હોય છે.

આળીમ(મશરૂમ)નું શાક બનાવવાની રીત :

સૌપ્રથમ આળીમને ચોખ્ખા પાણીથી બેત્રણ વાર ધોઇને તેને ઊભી કાપીને તેના નાના નાના ટુકડા કરવામાં આવે છે. ખાટી આંબલીનું પાણી અને ચોખાના લોટમાં મિશ્ર કરી બનાવાય છે. અમુક લોકો આળીમનાં ઝીણાં ટુકડા કરી

અને તવામાં સ્વાદ અનુસાર તેલ અને બધા મસાલા જોડે જ આળીમને નાખી તવામાં બનાવવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાંક વળી આળીમનો ઉપરનો ભાગ જે ફુગ્ગા જેવો હોય તેને કાઢીને કેસુડાના પાન અથવા મહુડાનાં પાનમાં બાંધીને કોલસા પર શેકતા હોય છે.

અલખેડુ (આળુ) :

આળુ એક પ્રકારનું કંદમૂળ છે. જેને વિવિધ વિસ્તારોમાં આળુ, પેંડાળું, આમલ, પીંડી અલગ અલગ નામથી ઓળખાય છે. જેની ખેતી ખૂબ જ ઓછાં ખેડૂતો કરે છે, મોટેભાગે ખેડુતો તેને ઘર માટે જ રોપતા હોય છે. આ આળુને ચોમાસામાં રોપવામાં આવે છે, પછી દિવાળી આવે તે પહેલાં તેને જમીનમાંથી કાઢી લેવામાં આવે છે. તે આળુને સૌપ્રથમ કુકરમાં બફાવા મૂકે છે. તે બફાઇ જાય પછી તેને છુંદી કાઢીને તેમાં લીલા ધાણાની ચટણી વાટીને નાંખવામાં આવે છે અને પછી બધા તેનો સ્વાદ માણે છે.

આંબીલ :

ઉનાળા દરમ્યાન ધોડિયા જ્ઞાતિના લોકો આંબીલનું સેવન કરે છે. આંબીલ 'ઘાટા' નામથી પણ ઓળખાય છે. તે એક પ્રકારનું પીણું છે. આંબીલ બનાવવા જુવાર, ચોખા, ઘઉં વગેરેના લોટનો ઉપયોગ થાય છે. તેને પીવાથી શરીરમાં ઠંડક આવે છે અને તેનાથી શરીરની પાચનશકિતમાં પણ સુધારો થાય છે. આંબીલ બનાવવા લોટને બરાબર ભેળવીને તેમાં મીઠું નાખી પાણીમાં બાર કલાક માટે પલાળીને તેમાં આથો લાવવામાં આવે છે. આથો આવી જાય પછી તેને ચૂલા પર ઉકાળીને પીવામાં આવે છે.

ઘોલ્લા :

ઘોલ્લાની શાકભાજીમાં જ ગણના થાય છે. ખેતરમાં જ્યારે વાલ ઉગાડવામાં આવ્યા હોય અને શિયાળા દરમ્યાન તે પાકની કાપણી થઇ જાય છે, પછી ત્યાં અમુક વાલ દેખાયા ન હોય અને તેને ન લીધા હોય પછી તેના પર વરસાદનું પાણી પડે ત્યારે ઊગે છે. તે ભાજી જેવું દેખાતું હોય છે. બે દિવસ પછી તે ભાજીને કાઢી લેવામાં આવે છે અને તેને તવામાં વઘાર કરીને તેનું શાક બનાવાતું હોય છે. તેનો સ્વાદ વિશિષ્ટ જ હોય છે.

ઊબડીયું :

ઊબડીયું જોઈને સૌને મોઢામાં પાણી આવી જાય તે પ્રકારની વસ્તુ છે. આ ઊબડીયું ધોડિયા જ્ઞાતિની મનગમતી વાનગી છે. હવે તો બીજી જાતિના લોકો પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા ઊબડીયુંનું વેચાણ કરતા થઇ ગયા છે. તેને માટલામાં બનાવામાં આવે છે. પાપડી, શક્કરીયાં, રીંગણ, બટાકા, રતાળું, લસણની કળીઓ વગેરેમાં મીઠું-મરચું અને

તેલ નાંખીને બરાબર હલાવવામાં આવે છે, મીઠું-મરચું-તેલ બરાબર પચી જાય એટલે સૌપ્રથમ માટલામાં કલાર(એક જાતની વનસ્પતિ) નાંખીને શક્કરીયાં, રીંગણ અને બીજી શાકભાજી નાખવામાં આવે છે અને પછી માટલાનો ઉપરના ભાગને કલારથી બંધ કરવામાં આવે છે અને માટલાને ઉંધું મુકી દેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર છાણા, લાકડાં નાખીને સળગાવાય છે. તે અડધો કલાકમાં બફાઈ જતું હોય છે. તેની જોડે તીખી છાસ પીતા હોય છે. તે ખૂબ જ સ્વાદિષ્ટ હોય છે.

પાનગા :

ધોડિયા જ્ઞાતિના લોકો વાઘબારસને દિવસે પાનગા ખાસ બનાવતા હોય છે. તે ચોખા અથવા જુવારના લોટમાંથી બને છે, પણ તે લોકો મોટેભાગે ચોખાના લોટમાંથી બનાવાનું પસંદ કરે છે. ચોખાના લોટમાં પાણી નાખીને બરાબર ચોળીને તેને કેસુડાના પાંદડામાં રોટલા જેવો બનાવીને મુકવામાં આવે છે. જે પાંદડામાં મૂકે તેની ઉપર બીજુ પાંદડુ મુકીને તેને સીવી દેવામાં આવે છે અને પછી તેને અગ્નિમાં શેકવામાં આવતા હોય છે.

પનેલા :

પનેલા કોળામાંથી બનતી વાનગી છે. કોળાને કાપીને તેની અંદર રહેલા ગરને કાઢી લઈ તેને ચોખાના લોટ સાથે ભેગું કરી તેમાં મરચું, હળદર, મીઠું નાખી મસળી નાખવામાં આવે છે અને પછી તેને કરાળાના બે પાંદડા વચ્ચે મુકી તે પાંદડાને ભેગા કરવામાં આવે છે અને તેને પછી બાફવામાં આવે છે.

બાફવાની રીત :

એક તપેલીમાં પાણી નાંખીને તેમાં ખજૂરીના લીલા પાંદડા મુકે છે. તેમાં પછી પનેલાને મૂકી દેવામાં આવે છે. ખજૂરીના પાંદડામાંથી ધીમે ધીમે વરાળ નીકળતી જાય છે અને પનેલા બફાતા જાય છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

1. ધોડિયા સમાજની લોકવિદ્યા- લોકસંસ્કૃતિ અને મૌખિક પરંપરા સંદર્ભે – એક અભ્યાસ

The Review of Literature

Makvana Divayaben N.

Research scholar

M.phil (sardar patel university vallbh vidyanagar)

Margaret Laurence is one of the well known writers of Canadian fiction. She has paved way for the feminist writings in Canada. Being a woman writer she understands woman's problem far better than man and gave voice to that problems through her works. Except one novel all her novels have woman protagonist who tells us about the life of woman in patriarchal society. Laurence attempt was not to degenerate society but it was an attempt to put a mirror against society so women can get rid of their pathetic condition and perform their role to build a beautiful nation. This idea of Laurence was welcomed by the critics and they praised Laurence for her attempt. Margaret Atwood who can be considered as a pioneer of criticism in Canadian literature has offered her afterwards for Laurence novel *The Diviners*. Laurence two works *The Stone Angel* and *The Diviners* have given her prominent place in Canadian fiction and many critics have presented their views on these works, small glimpse of that criticism is presented here.

The setting of the novel is an important aspect of any novel. The works produced by Laurence during her life at Gold Coast was with view to present the problems of colonial people, as she herself has suffered the pain of being colonial, so the setting of those works was Africa. After separating from her husband she went to Canada then her idea was to present the problems of her homeland so in those works setting is Manawaka, Canada.

> In ranging against our injustice, our stupidities, I do so as family, as I did, and still do, in writing about those aspects of my town which I hated and which are always in some ways aspects of myself.
>
> (Margaret Laurence - *The Long Journey Home, 77*)

Laurence was born and brought up in small town of Canada named Neepawa, Manitoba. With keeping in her mind this town Laurence has created her own fictional town named Manawaka. Laurence in her childhood never liked to live in that town and have a dream to enjoy life in a big city. The reason behind this was the injustice she suffered in that town being a poor and orphan girl, the stupidity of people in following the religion and the class based society, all these aspects she has presented in her works. At the later part of her life she understood that these aspects were the part of her life and they have helped her to become a writer and finally at her death she wished to get buried at her homeland Neepawa. As she wished her funeral took place at Neepawa and one museum is also built in the honor of her work.

After setting the style of narration is an important aspect of the novel. Laurence has used first person narration in her novel *The Stone Angel* to present the prideful life of Hagar and her views about the society.

> I felt when I was writing *The Stone Angel* an enormous conviction of the authenticity of Hagar's voice and I experienced a strange pleasure in rediscovering an idiom, I hardly knew, I knew, as phrases from my grandparents kept coming back to me. A first person narrative can be limiting, of course, but in this case it provided an opportunity to reveal to the reader more of Hagar than she knew herself, as her judgments about everything are so plainly and strongly biased.
>
> (Gadgetry or Growing? Form and Voice in the Novel, 4-5)

The Stone Angel is Laurence first feminist novel and its success led her to write four more feminist novels. In this novel she used first person narration to present the life of Hagar, and it proved the right choice. Laurence has seen three generations of women's suffering in patriarchal society. Laurence was aware of the condition of women in her homeland and her visit to London makes her think that women in her homeland should also share the rights like women in London. Finally Hagar the ninety years old protagonist became the voice of these women's suffering. Laurence's choice of first person narrative proved right with the character of Hagar. Hagar has criticized the society in many ways and offered her own view about the society. We can find this in her views about religion, social class, issue of half-breed, marriage for woman etc, and first person narration completely proves right to present critical views about the society.

> I am not at all sure that flashbacks ought to be in chronological order as I placed them in order to make it easier for the reader to follow Hagar's life. Critics of the novel, however, appear not to have been troubled by the problem, readily suspending disbelief in the neat sequences in view of the vitality and force of Hagar's character and voice.
>
> (Critical Approaches to the Fiction of Margaret Laurence 37)

Laurence has used Manawaka as the setting and first person as the narrative technique. Her protagonist was ninety years old woman Hagar and it was difficult to present her past life and three generations of women in Canada finally she used flashback manner to narrate entire story.*The Stone Angel* follows in two parts, one deals with the present life of Hagar and another presents the past life of Hagar. This flashback is also not in chronological order, it's according to the issues discussed by Laurence of the Canadian society but at the end it gives clear idea about the plot.The same method is also used for her another novel *The Diviners*. The protagonist of the novel writes the novel in her old

age and novel follows in two parts, first part deals with the present life of writer and second deals with her past life in flashback manner and discusses the problems of women. Most of the part of both these novels follows in flashback manner and major issues are also discussed in that manner. Old aged protagonist and flashback method provides Laurence facility to criticize the society and gave suggestion to the society.

> In the Cape Breton I know God was more important and formidable than all the Mrs. Grundys of Toronto, even when they denied his existence. My mortal quarrel with Calvinism was not that it denied realities, but that it inculcated into children the idea that God was each man's personal enemy, and that a man committed a sin merely by existing.
>
> (*Critical Approaches to the Fiction of Margaret Laurence, 7-8*)

Laurence was always remained critical about Christian religion and its sects. Laurence was of the opinion that God is the supreme power and he generates the life but how to conduct it is in the hands of human. The priests and other followers have considered themselves as more powerful then God, and Laurence was against it. Priests have different ways to deal with wealthy people and poor people. Priest were taking benefit of God fearing people and earning money. Laurence has introduced the character named Royland in her novel *The Diviners*, who earns money by making prayer to God for people. He makes people to believe that God has chosen him as his messenger but at home he beats his wife and make her to suffer. In her novel *The Diviners* we can also find the effect of Calvinism in the character of child Morag. Morag in her childhood after getting some bad experience from church used to believe that God is her enemy because God has killed her parents and make her to suffer. Laurence has always criticized religion for its bad aspects and at the same time also accepted that God is the supreme power.

> The ideology of motherhood, as seen in the recent fiction, explores the maternal from a different perspective that places woman far above from her biological role of reproduction. The maternal narrative is no longer the mere depiction of woman, bearing and rearing her children. Maternal subjectivity also highlights the power of the mother which she acquires during the period of her motherhood.
>
> (K. Balachandran Canadian Literature-An Overview 64)

When feminism came into full bloom in Canada many feminist writers discussed about motherhood in the patriarchal society and Laurence was also one of them. Laurence has discussed this idea of motherhood in both the novels *The Stone Angel* as well as in *The Diviners*. For Laurence motherhood was not just biological process it was life long process for a woman. In *The Stone Angel* we can find

that Hagar gave birth to two children and left the house of her husband for the better life of her child. She suffered her entire life, sacrificed all her desires and all needs for her children but she failed to show her love to her children. In *The Diviners* we can find altogether different kind of theme of motherhood. Morag left her husband to be the mother of a child, and gave birth to a child by living in relationship with her teen age's boyfriend. She also left her boyfriend and lived her entire life for her daughter but she also enjoyed her life with the responsibility of her daughter. In both of these novel Laurence has described individual woman who brought up their child with lots of difficulty. After giving birth to a child woman enters in a new phase of life and acquires some extra power to take care of her child. This process of motherhood continues till the last breath of woman.

> I would say that it is some ways, that of survival. I am not thinking of physical survival. I mean survival of the spirit, with some ability to give and receive love. In what happens to Hagar at the very end of the novel there is to me some sense of redemption. Close to the end of her life she, for the first time, really can admit to herself, when she says "pride is my wilderness," that the tragedy of her life has been that, because of her spiritual pride, she has been so unable to give and receive the kind of love she was capable of. She never really did express her love mystically or emotionally towards her husband. She was capable of those things but her own willful pride, her round headedness, has always held her back. It was always been a kind of socially restrictive thing, the sense that she always wondered what the neighbors thought. So I would say that the main theme is survival with the ability to give and receive love. But fitting into that theme and perhaps more important there is the sense of a possibility of a kind of redemption.
>
> (A Place to Stand On 193) 239

In most of Laurence's novels she has mentioned the theme of survival as a major one. In Laurence's novel protagonist are always live characters, their spirit never accepts defeat but always ready to fight with the situation, which makes her protagonist different one. In *The Stone Angel* also the theme of survival continues till the end of the novel, but Hagar has different kind of survival. Hagar has lived her entire life with pride, because of that she has suffered lots of things in her life. She loved her husband and her elder son but she failed to show that love to her husband and son. In order to live her life with pride she left her husband's and her father's house, at one point she understood that it was her big mistake but her pride never allow her to go back to her dear ones. Hagar and her brother Mac were in good terms but her pride led her to make end of her relation with her brother. Marvin and Doris were taking good care of Hagar but her pride made her to left their home and she went to shadow point. At shadow point she met with Leavis and came to know that so many things she has lost just because of her pride, but still she can't leave her pride. In her entire journey of life Hagar has suffered

so many things and witnessed many deaths of her dear ones but every time she came out of that suffering and sock and never accepted defeat. At the last phase of her life she understood that it was her mistake to leave her family for her pride but at the same point she was also happy that she has enjoyed her life with her pride and fulfilled her dream.

> This does not mean it is her best novel, only her most complete and self-conscious. Because Morag Gunn is a perceptive and articulate artist, she discusses openly those problems that the early heroines only sensed. She makes explicit the formal concerns that previously were only implied by the narrative style. For example, unlike Vanessa she knows that as she reviews her life she is really presenting invented memories.
>
> (Canadian Writers and Their Works, 293)

Before writing *The Diviners* Laurence has already published four novels and with each novel, she became more fluent in presenting the problems of woman. In this novel protagonist of the novel Morag was a writer and through her Laurence has discussed many problems of the society. With this novel Laurence make it possible for woman writer to present the sexual need of woman in their works. In *The Diviners* at many points we can find the clear description of sex and woman's sexual desire from man. In this novel most of women characters fulfills their physical needs without the tag of marriage. In her earlier novel *The Stone Angel*, the protagonist kills her physical needs but never allow herself to make relationship except her husband. In *The Diviners*it's thoroughly different, protagonist Morag develops physical relationship with five men and she didn't thought about marriage. Through the character of Vanessa she also discussed about the mistakes made by teenagers and its results. The main point is that Laurence break the walls made by earlier writers that sexuality should be presented in implied manner and paved new way that in order to present reality it's nothing bad to present it in novel.

> Time is imagined as a river leading from the past to the present. That river, however, is said to flow in two directions, and the novel emphasizes the way that history and identity are self-consciously fashioned to suit the purposes of the present. In that sense Laurence's novel may be considered a postcolonial prototype. Laurence's self-identity as a Canadian novelist was directly shaped by her awareness of African writers. She even considered herself a "Third World novelists."
>
> (Review- Post Colonial Identity, 12-13)

In her novel *The Diviners* Laurence has used image of river as a symbol of time which develop the relation between past and present. This entire novel follows in two ways just like her earlier novel *The Stone Angel.*At one point Morag describes her present life with her daughter Pique, while at other

sides she also depicts her past life by using flashback manner. In the flashback manner she presents her past life at Manawaka, at university, with her husband etc and came to conclusion that her recent identity is the result of her past life. In that past life she also presented the mythical stories of piper Gunn, which are not simple stories.

> Stories, you see, are not just entertainment. Stories are power. They reflect the deepest, the most intimate perceptions, relationships and attitudes of people, stories show how people, a culture, thinks.
>
> (Native Literature in Canada: From the Oral Tradition to the Present, 121)

The stories presented by Laurence are not just stories but they present the cultural heritage of Canada. Different peoples from different land came and got settle in Canada and by sharing theirculture they have created the culture of Canada.There are main two stories one is of Piper Gunn and other is of Lazarus Tonnerre. When we connect the present characters to their stories we came to know that their present identity is created on the bases of their history. They have inherited all the things from their ancestors which sometimes proves boon and other time also proves curse to them. As in the Piper Gunn story we can find the female protagonist with the courage of falcon and has capacity to fight against all the situation and all these qualities are inherited by Morag. These qualities help Morag to make her own identity, which was her prime goal. In the story of Tonnerre we can find that they lived their life in poverty, never gets settle in one place and some illness like tuberculosis or cancer became the cause of their death. Jules Tonnerre the character in this novel never wants to live his life like his ancestors but he becomes the same and finally cancer becomes the cause of his death. Not only in *The Diviners* but also in *The Stone Angel* Hagar decided not to be like his father and mother but finally she inherited the qualities of both and died with the pride of her father. So these stories are not mere stories but they connect the characters with their history and along with that it also presents the cultural heritage of Canada. Laurence is also considered as postcolonial novelist as her living at Africa gave her idea to presents the problems of colonial life. Laurence has witnessed both situations in her life of being colonial and being colonizer. In her childhood she has suffered of living in colonial land as Canada was part of British Colony. When Canada became free from the British Colony, it became northern part of the United States, so the condition of the people remains same at some extent. Laurence marriage led her to Gold Coast and for African people she was colonizer as she was white. During her life at England she gave voice to the problems of African people but after publishing her works she realized that it has great impact of Canadian literature and she felt that her own country also needs her help.

> "Living in England" she says, "convinced me that my real place was in Canada. I was writing from a Canadian background, this is my spiritual home, and I kept having to come back anyway. My real involvements are here.
>
> (Interview with Margaret Atwood, Face to Face, 27)

When Laurence understood this she came back to the Canada and gave voice to the issues of Canadian society. Her works with her Canadian background gave her success in the field of fiction. The fictions written by Laurence in Canada are mainly feminist novels but along with that they are postcolonial novels at some extent and *The Diviners* is also one of those.

> It is a national allegory in which personal relations mirror the larger public relations. The novel advocates the shedding of a colonial mentality, and itself marks the shedding of that mentality. Indeed, a plausible case has been made for Laurence's novel being the primary Canadian text because of its concern with the readjustment of roots in the New World.
>
> (Fredric Jameson, Bader 43)

Margaret Atwood begun a movement with a view to make her country through literature and gave individual identity to the Canadian literature. Many writers along with Laurence joined this movement with view to create that their won literature without any effect of British literature. Among those writers many writers failed in that movement and their work became a postcolonial work with the effect of British literature, Laurence was also one of those writers. In *The Diviners* while depicting the issues of society many aspects make this novel a postcolonial novel. The Canadian society has inhabited the colonial mentality, after independence also they follow the same way to live the life. The protagonist Morag has from her childhood a dream to enjoy her life in London, so she went to London and lived there for four years and developed relations with the British man. Jules Tonner was earning his life by singing songs in café houses but his songs about the great heritage of Canada never liked by the people and people were always demanding him to sing the British songs. In many other things also Canadian people has selected British people's style to live their life and by presenting that in this novel has got some postcolonial approach.

> In spite of its deep humanism, The Diviners has been attacked as pornographic. It sparked public meetings, petitions and an ugly ideological battle in the heart of the area where Laurence has lived since 1983. John Buchanan, who was responsible for prescribing the novel on his senior English course, was one of its able defenders. He pleaded that it was not simply a good novel but, with its echoes of the Bible and Milton a great one. The Toronto conference was concerned with the politics of

> sexuality. University of Toronto sociologist, John Allan Lee said "Society's attitude towards sex is a real touchstone. There are two taboos rarely open to discussion or challenge: sex and power. It's only in the last ten years we realized that they are related."
>
> (The Private Life of the Ruling Class 21)

The Diviners is criticized by many critics because of the pornographic description given by Laurence at many times in this novel. At the late phase of the feminism many writers has depicted sexual needs of woman in clear way and because of that they were criticized. Laurence has mentioned description of sex in this novel and very clearly mentioned the feeling of woman to the sex. She has depicted the needs of woman of sex from her teenage to the late fifties. The protagonist Morag has first time enjoyed sex with her boyfriend in her teenage, it was the symbol of love for them. She got married to ten years older man and enjoyed sexual relationships. She got separated from her husband and enjoyed sexual relationship with her teenage boyfriend in order to fulfill her desire of a child. After getting child for some years she not even thought about sex but when she feel that she needs it she decided to have it. Then she developed sexual relationship with Herold. It was mutual understanding to fulfill their needs as both were separated from their partner so it is also considered as black comedy by some critics. Then without her wish she developed sexual relations with Chase in order to fulfill her desire and it was like rape for Morag. After having this relations she passed entire month in a fear that she will become mother of a person's child whom she never like to meet again. Here Laurence tried to mention her idea that body and spirit are not separate things they are one and one should have to be responsible while developing relations. Then she left that city and London in once again developed relationships with one artist, it was most beautiful time of Morag's life. Both were artists and able to understand their needs so they enjoyed this relationship for long time. This description of sex in the novel became a major issue to select this novel for teaching in colleges. It has many biblical themes which connects to Milton, it gives voice to the problems of woman, discusses postcolonial ideas but people has criticized this novel for its pornographic description. It shows society's views about the sexual description and especially when it is given by any female writer. Society is not ready to discuss about sex and power but in last few years many writers attempted this and accepted that it is according to the need of the work it must be welcomed. So *The Diviners* which has many great themes and discusses many social issues was criticized for its pornographic description.

So the works of Margaret Laurence has given her good fame not only in Canada but also in many other countries. Her works are read in many countries and also selected in the syllabus of the many universities. With this many criticisms and articles are published on the works of Laurence. In some works she is praised for her excellent writing skills and some time she is also criticized for her work. In her novel *The Diviners* we can find Laurence's feelings about the criticism of her works. In *The*

Diviners she humbly accepts that a writer feels very bad if she criticized for her works, for which she has spend many years of her life. But Laurence has always accepted that criticism and with each work tried to improve herself as a writer. Laurence was mostly praised by the critics for her bold and clear description of woman's life except her description of sex in *The Diviners.* In that issue also many critics were in favor of Laurence as it was just need of the novel.

UNLEASHING ECONOMIC REFORMS: RISE OF THE INDIAN ECONOMY

Compiled by: Devika Purohit

Economic reforms in India (Basics):

The Indian economy is one amongst the fastest growing economies in the world. Since its independence in the year 1947,variety of economic policies are taken which have led to the gradual economic development of the country.On a broader scale, Indian economic reforms are a mix of both social democratic and liberalization policies.

The post-independence period of India was marked by economic policies which tried to make the country get rid of the British Economic policies and become self-sufficient. Under the economic reforms, stress was given more development of defense, infrastructure and agricultural sector.

During the Five-Year Plans initiated in the year 1950s, the economic reforms of India somewhat followed the democratic socialist principle with more emphasis on the expansion of public and rural sector.

Government companies were founded and investment was done more on the public sector. This was made to strengthen the foundation of the country. On the opposite hand, to strengthen the infrastructure, new roads, rail lines, bridges, dams etc. were constructed by nationalized institutions which led to the heavy centralization, inefficient state capitalization and state monopolies.

Most of the policies were meant towards the rise of exports compared to imports, central planning, business regulations and also intervention of the state in the financial and labour markets.

Economic reforms between 1960s and 1980s:

During the mid-1960s, effort was made to create India self-sufficient and also increase the production and export of the food grains. To make this mission a success, large scale agricultural development was undertaken.

The government initiated the “Green Revolution” movement and stressed on better agricultural yield through the employment of fertilizers, improved seeds and much more. New irrigational projects were undertaken and the rural banks were founded to provide financial support to the farmers.

As a serious step, during the Indira Gandhi government, 14 major private banks were nationalized in 1969. This same process was further applied in making 6 more banks nationalize in the year 1980. During these years, private foreign banks were allowed to operate under strict regulations.

After these two fundamental changes, almost 80% of the banking industry fell under the control of the government and as a result, the graph of public deposits had shot up tremendously.

Owing to these policies, the so-called Hindu rate of growth became a joke as India stagnated at a meagre 3.5% growth rate till the mid-1980s. Whereas, compared to India, other countries like Pakistan grew by 8%, Indonesia and Thailand by 9%, South Korea by 10% and Taiwan by 12%. Ironically, it is to be noted that India's per capita income averaged just 1.3%.

The first step towards liberalization of the economy was preoccupied by Rajiv Gandhi. After be became the Prime Minister, a variety of restrictions on various sectors were eased, control on pricing was removed and therefore the stress was laid on increased growth rate and so on.

Economic reforms during 1990s to the present times:

During the tenure of the Chandrashekhar government, the fall of the Soviet Union had caused a major upset in the Indian economy and the problems in balance of payment accounts surfaced.

The country faced a dire economic situation and the International Monetary Fund(IMF) was asked for a bailout loan to come out of the situation.

India's gold reserves were discretely smuggled out of the country to put it as collateral security with the IMF for the bailout plan and rupee was devalued in order to save India from becoming bankrupt.

The then Prime Minister of India, P.V. Narsimha Rao was under tremendous pressure to take steps to revive India's economic conditions and that led the finance minister Dr. Manmohan Singh to initiate the economic reforms in the year 1991.

Dr. Manmohan Singh took bold steps to lower the tariff, duties and taxes. State monopolies were broken, de-regulations in government policies and for the first time, foreign direct investment in some sectors was offered through automatic routes.

These economic reforms or liberalization process in India marked a notable shift from socialist economy to a market economy. The steps taken by the government are considered as one of the milestones in Indian economic reforms as it changed the market and financial scenario of the country.

The measures under the liberalization process dealt with areas in which foreign direct investment was encouraged, public monopolies were stopped and service and tertiary sectors were developed.

Since the initiation of the change in economic policies has put emphasis on the open market economic policies, foreign investments have come in various sectors and it led topositive growth in the gross domestic product, standard of living and per-capita income.

Reforms brought an end to the license Raj, especially in the investment, industrial and import licensing sectors and several public-sector monopolies. The government brought a budget that encouraged reforms but the 1997 Asian Financial meltdown and political instability caused economic stagnation.

Due to the global meltdown, the economy of India suffered as well. However, unlike other countries, India sustained the shock as an important part of its financial and banking sector is still under the government regulation. Nevertheless, to cope up with the present situation, the Indian government has taken a number of decisions like strengthening the banking and tertiary sectors, increasing the quantity of exports and lots more.

After the change of hands at the centre, the government led by Shri Atal Bihari Vajpayee continued with privatization, reduced taxes, introduction of a firm fiscal policy which aimed at lessening of deficits and debts and enhanced initiatives for public works.

Today, the private sector has become an active participant in the telecommunication sector. Insurance sector opened new arenas to both domestic and foreign private investors. The economy had grown at more than 6%, coupled with full macroeconomic stability. The rate of inflation was once again coming down after spiraling alarmingly.

Rising incomes have helped poverty reduction in figures. According to official figures, the proportion of poor in total population declined from 40% in 1993-94 to 26% in 2000.

Structural reforms can unleash India's true potential:

The stock markets remained volatile around that point thanks to a slew of things. Investment got softened and therefore the data pointed towards a fall in the manufacturing and service sector output.

At the identical time, the current account deficit was at a record high, a persistent fiscal deficit raised the threat of sovereign rating downgrades together with the central bank's current cash draining steps presaged an increase in the borrowing costs across the economy. Indeed, the 4.4% GDP growth in the April-June 2013 quarter pointed towards the stark reality of the elemental deterioration.

The markets were also litteredwith the US quantitative easing programme, strengthening of the US dollar and the slowdown in China and in the developed countries.

Lower growth expectations arising from the uncertainty in the near future on the economic and political fronts also retained the markets at slumber levels. The then present market situation did not only make the investors nervous, but also sent many of them rushing to safer havens.

A majority of investors during that point, however, were at a standstill over their next move. Should they still stay invested within the marketplace for the long-term or exit to chop their losses? Is this the

correct time to begin picking from a long-term perspective or should one still hang on in anticipation of the market offering more attractive levels to get in?

Ray of hope:

Even though cynicism remained high on the Indian equity market, a close examination of the fundamentals revealed a few positives.

Apart from foreign investments, India's urbanizing population was the greatest asset that helped in driving down the dependency ratio and push up the growth rate. Alternative legal framework and the massive size of the Indian market kept attracting Foreign Institutional Investments (FIIs) to India's stock market in the long run. The main test was to successfully steer our way around the short-term barriers and stay engaged on the long-term priorities for higher growth.

However, in the light of the weak macro-economic system at that times, a well planned economic resurgence policy initiative from the Indian government was required to get the economy back on the path of steady and prosperous growth. The government introduced new duties on imported televisions, moved up the tax in gold and hiked deposit rates to battle the outflow of money.

With a view to restore the confidence of the investors, the then appointed RBI governor Mr. Raghuram Rajan, announced a plenty of effective measures which included more trade settlements in rupees, which shall save the battered financial markets and make a shift in focus from controlling inflation to boosting economic growth rate.

What can be done?

The government also seemed to increase the capital flows by opening up gates for Foreign Direct Investments (FDIs) in order to assist the financing of the current account deficit.

Infusion of fresh capital investment is said to be today's buzzword and therefore, the government has opened up new vistas in this direction by allowing from 49% to 100% FDI in majorly as many as 12 different sectors. Liberal but effective investment laws will attract small investors which are in large numbers in our country. Investors should always enter the market with a long-term investment approach through systematic investment plans (SIPs).

Long term investing is akin to being committed to a sound investment plan – a plan that begins with a proper asset allocation, appropriate to your risk tolerance over a period of time. Spreading the investment over longer time periods is always a better way to manage the risk factors.

The way ahead:

In order to include larger portion of the Indian population and to offer them facilities for savings and investments, the government has launched the "Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna" under which 15

crore bank accounts have been targeted to be opened. During that time, the valuations were reasonable and posed as a huge positive for the market. Good companies continued to perform well and when interest rates were stable and the inflation was on a decline, it would be a convincing case for a stronger market.

In the meantime, signals also emerged that India's Current Account Deficit(CAD) narrowed in that fiscal quarter from a record height. The government took steps towards a slew of measures in this regard of reducing the CAD too.

In a broader perspective, economic reforms can help reduce the investment climate by boosting the investor sentiments. The RBI and the finance ministry need to work in tandem to revitalize the economy by drafting effective measures to bring back confidence. If the government is able to push through structural reforms, this phase could probably lay the foundation for higher sustainable growth in the future. It will further propel the Indian economy in making its mark as a globally attractive destination for the financial and service sector.

Once we clear these hurdles, there is no stopping India from becoming one of the most attractive markets in the world. Remember, when you are in the quicksand, you go down quicker, if you lay your limbs wildly. Sure, things are currently in bad shape due to the ongoing global pandemic, but in every circumstance, the outcomes are based on how you respond and take advantage of the situation, rather than how you react to it.

સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મનોભારનું સ્વરૂપ

ડો. ચૌહાણ જીતેન્દ્રકુમાર અરશીભાઈ

પ્રા. શિક્ષક

શ્રી અરણેજ કુમાર પ્રા. શાળા

તા.કોડીનાર, જિ. ગીર સોમનાથ.

(૧)પ્રસ્તાવના :–

આજના અશાંતયુગે દરેક માનવની શાંતિ છીનવી લઈ તેને પીડાની ભટ્ટીમાં પીગળવા મૂકી દીધા છે. રાતદિવસની દોડધામે તેનું જીવન યંત્રવત્ બની ગયું છે. અને આમ છતાં મહેચ્છાઓ સંતોષાવાને બદલે હજુ પણ મોટીને મોટી જ થતી જાય છે. પરિણામ સ્વરૂપ અથાગ પ્રયાસોએ માનવજીવન વધુ સુખસગવડવાળું બન્યું છે પરંતુ વિકસતી મહેચ્છાઓએ તેમની પાસે શાંતિ જેવું કંઈ જ બાકી રહેવા દીધું નથી. આ કારણ આજે ઠેરઠેર માનસિક ખેંચતાણના ધસમસતા પૂરમાં તણાઈ જતો માનવ જોવા મળે છે. કોઈકની પાસે સમય નથી, કોઈકની પાસે મૂડી નથી, તો કોઈકની પાસે આરામ, સમાધાન કે તમન્નાપૂર્તિ નથી. આવું તો સવારથી સાંજ સુધીમાં કેટકેટલું આપણા કાને અથડાય છે. આ અશાંતિની પોકારોમાં જો કોઈ વિકસ્યું હોય તો તે છે મનોભાર. જીવનની પ્રતિકૂળતા વડે માનવજીવનની સંતુષ્ટિનો લેવાતો ભોગ આજના જીવન સાથેનો સૌથી મોટો પડકાર કે ખતરો છે. મનોભાર દિનપ્રતિદિન વિશાળ, વિકરાળ અને વૈવિધ્યસભર બનતો જાય છે ત્યારે તેને રોકવો અનિવાર્ય બની રહ્યું છે.મનોભાર જેવા મહારોગને ઊંડાણપૂર્વક પારખવા મનોવિજ્ઞાને કમર કસી છે અને તેના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરી તેનાથી બચવાના ઉપાયો પ્રગટ કર્યા છે. જેમાંથી કેટલોક છૂટકારો જરૂર મળ્યો છે પરંતુ સંપૂર્ણ મુક્તિ નહિં. કારણ મનોભાર રોજ નવાનવા વાઘા ધારણ કરી આપણી સમક્ષ નૂતન સ્વરૂપમાં હાજર થાય છે. મનોભાર રહિત માનવજીવન કલ્પી શકાય નહિં ત્યારે આ મનોભાર વચ્ચે પણ સાનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરવી એ જ મનોભાર સામેનો મોટો વિજય છે. રોજના ઢગલાબંધ સાહિત્યમાં માનવજીવનને મનોભારથી મુક્ત રહેવાના ઉપાયો, તરકીબો, ઔષધિઓ પ્રસિધ્ધ થાય છે અને તેનો આસ્વાદ લઈ આજ ખુશ થયેલો માનવ આવતીકાલે ફરી બેબાકળો બની કોઈ નવા ઉપાયોની શોધમાં તલ્લીન બને છે. સંતાકૂકડીની આ લાંબા સમયથી ચાલી રહેલી રમત જોઈ ભાગ્યે જ કોઈ માનવને નવાઈ નહિં લાગી હોય. પરંતુ આ નવાઈમાં છૂપાયેલી આપણી મનોભારને સમજવાની નરમાઈશતા જૂજ લોકોને આંખે ચોંટી છે.

અદ્રશ્યમાન રહી, વિના હથિયારે માનવ જાતનો ખાત્મો બોલાવતો શત્રુ એટલે મનોભાર. આજકાલ મનોભાર ચિકિત્સાલયોની સંખ્યા પણ બહોળી થતી જાય છે. પરંતુ જેમ જેમ આપણે મનોભારને પારખતા જઈએ તેમતેમ તો વધુ ને વધુ જગત મનોભારની લપેટમાં જકડાતું જાય છે. વર્તમાન માનવજગત માટે આ એક મોટો પડકાર ઊભો થયો છે. પરિણામસ્વરૂપ આજે માનવ મનોભારથી છૂટવા ઈતિહાસ તરફ ડોકિયું કરી પ્રાચીન જીવનશૈલી અપનાવવા તત્પર થયો. પરંતુ આ તો એક ઔપચારિક સમાધાન થયું. હકીકતમાં તો પ્રાચીન માનવજીવન આજના સુખસગવડથી સમૃધ્ધ માનવજીવન કરતાં વધુ શાંત અને નિરામય હતું. તેની પાછળ કયું પરિબળ જવાબદાર હતું અથવા તો તેઓ મનોભારથી એટલા બધા ત્રસ્ત નહોતા તેની પાછળ શું ભૂમિકા હતી તેની ખોજ આજના જગતની તાતી જરૂરિયાત છે. મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આ દિશામાં પ્રયાણ તો કર્યુ છે. અને તેઓને પ્રાચીન જીવનશૈલીના કેટલાંક પાસાંઓ અનુસરવા

લાયક પણ જણાયા છે. જેને આપણે પ્રકાશિત થતા સાહિત્યમાં જોઈ શકીએ છીએ. પરંતુ આ આદર્શ જીવન શૈલીને સૂચવતા, પ્રાચીન સાહિત્યિક વારસાના આ ઠોસ તથ્યોનો બહોળો પ્રચાર અને સ્વીકાર થયો નથી.

(૨)સાહિત્યશાસ્ત્રમાં મનોભારનું સ્વરૂપ :–

[ક]વિભાવનાના સ્વરૂપમાં :–

મૂળપ્રકૃતિની દષ્ટિએ સાહિત્ય અને મનોવિજ્ઞાન બે ભિન્ન શ્રેણીઓના વિષય છે. એક કલાની શ્રેણીમાં આવે છે તો બીજો વિજ્ઞાનની એક શાખાના રૂપમાં સ્વીકાર્ય છે. આથી બંનેના મૂળ લક્ષ્ય, પ્રયોજન અને પધ્ધતિમાં પણ ઘણું અંતર રહેલું છે. બંનેમાં માનવમનની ક્રિયા–પ્રક્રિયાઓ, અનુભુતિઓ તેમજ તે સંબંધી વિચારો, ભાવો અને ક્રિયાકલાપોને આધારભૂત વસ્તુના રૂપમાં અપનાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત સાહિત્યના વિવેચન – વિશ્લેષણમાં પણ મનોવિજ્ઞાનની સહાય લેવામાં આવે છે. તથા અનેક સાહિત્યસિદ્ધાંત મૂલતઃ મનોવૈજ્ઞાનિક ધારણાઓ પર આશ્રિત છે. આમ અહીં ઔચિત્ય એમાં રહેલું છે કે પ્રાચીન સમયથી અસ્તિત્વમાં આવેલી સાહિત્યિક વિભાવનાઓને આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની દષ્ટિથી મૂલવી એક નવી વિભાવનારૂપે પ્રગટ કરવી. આ એવી વિભાવના હોય જેમાં પ્રાચીન – અર્વાચીનનો સુભગ સમન્વય હોય, વધુ ગહનતા હોય, સુગમતા હોય, ઉપાદેયરૂપ હોય, અનેક રહસ્યોનું સોલ્યુશન હોય અને એમ નૂતન આયામ પ્રતિ પ્રેરનાર હોય.

માનવમનની કરુણ સ્થિતિ અને મનોભારયુકત સ્થિતિ લગભગ એકસમાન જોવા મળે છે. જેમ કે, મનોવિજ્ઞાન મનોભારનું અર્થસ્વરૂપ દર્શાવતાં જણાવે છે કે 'કોઈ ઉદ્દીપક ઘટના કે જે જીવતંત્રના સમતુલનનો ભંગ કરે અને તેને પહોંચી વળવા તે અશકિતમાન પુરવાર થાય ત્યારે વ્યકિત જે પ્રતિક્રિયાઓ આપે તેની ચોક્કસ તેમજ સામાન્ય તરેહને 'મનોભાર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અથવા તો મનોભાર એટલે ધમકી, હતાશા કે સંઘર્ષની એવી પરિસ્થિતિ જે વ્યકિતની શારીરિક અને માનસિક શકિત પર ભારરૂપ બને. આમ, જયારે મુશ્કેલીનો તાત્કાલિક ઉકેલ મળે નહિ, ત્યારે જે માનસિક અવસ્થા ઉદભવે છે તે મનોભાર છે.

આવી જ રીતે કરુણરસની વિભાવના જોઈએ તો – 'જીવનમાં કેટલીકવાર વિવશતાની એવી ક્ષણો આવે છે, કે જયારે મનુષ્ય એકદમ અસહાય બની જાય. આ વિષમ અવસ્થાના નિવારણ ઉપાય તેને પોતાની શકિત અને સામર્થ્યથી પર જણાય છે. આથી તેમની પાસે અનિષ્ટાપ્તિ સિવાય કશું જ રહેતું નથી. મનુષ્યની આ અવસ્થાને 'કરુણ' ના રૂપમાં પરિભાષિત કરવામાં આવે છે. ભરતમુનિ અનુસાર શોકરૂપી સ્થાયિભાવ કરુણરસનું પ્રભવસ્થાન છે. અને તે શાપ અને કલેશમાં પડેલા પ્રિયજનોના વિયોગ, વૈભવનો નાશ, વધ, બંધન, ઉપદ્રવ, અગ્નિ વગેરેમાં બળી મરવું, આફતો વગેરેના સંયોગરૂપી વિભાવોથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના અશ્રુપાત, પરિદેવન, મોં સુકાવું, ફીકાશ, ગાત્રો ઢીલાં થવા, નિસાસા, સ્મૃતિલોપ વગેરે અનુભાવો છે. અને નિર્વેદ, ગ્લાનિ, ચિંતા, ઔત્સુક્ય, આવેગ, ભ્રમ, મોહ, શ્રમ, ભય, વિષાદ, દૈન્ય, વ્યાધિ, જડતા, ઉન્માદ, અપસ્માર, ત્રાસ, આલસ્ય, મરણ, સ્તંભિત થવું, વેપથુ, વિવર્ણતા, અશ્રુ, સ્વરભેદ વગેરે વ્યભિચારી ભાવો છે.

મનોભારના ઉપરોક્ત અર્થસ્વરૂપને કરુણરસના અર્થસ્વરૂપ સાથે સરખાવતાં જણાય છે, કે કરુણરસના શોક સ્થાયિભાવની જેમ મનોભાર પણ એક દુઃખપ્રદ મૂળ ભાવ છે. જે વ્યાપક અને તીવ્ર છે. અને તે પ્રાણીમાત્રના હ્રદયમાં સુષુપ્તાવસ્થામાં વાસના કે સંસ્કાર રૂપે રહેલ છે. આથી જ મનોભાર વિનાનું જીવન કલ્પવું મુશ્કેલ છે. વળી, કરુણની વિભાવનામાં ભરતમુનિએ શોક સ્થાયિભાવના ઉદ્‌ભવન માટે વિભાવરૂપે જે જે પરિસ્થિતિઓ દર્શાવી છે. તે તમામ મનોભારના ઉપરોકત અર્થમાં દર્શાવેલ જીવતંત્રની સમતુલાનો

ભંગ કરનાર ઉદ્દીપક ઘટના રૂપે આવી શકે છે. આ અર્થમાં મનોભારમાં પણ ઈષ્ટના અનિષ્ટનું મૂળતત્ત્વ જોડાયેલું છે. શોક જેવી રીતે 'સ્વ'ના વિસ્તારનું પરિણામ છે. તેમ મનોભાર પણ 'સ્વ' અર્થઘટનના વિસ્તારનું પરિણામ છે. અને આથી જ મનોભારકનું અર્થઘટન જેમ વિસ્તૃત તેમ મનોભારનું સ્વરૂપ વધુ ગહન બનતું જાય છે. વળી, જેમ શોક અંતે તીવ્ર બનતા, અસહ્ય થતાં વ્યકિત તેની અલૌકિક ભાવભૂમિમાં ગરકાવ થઈ તન્મય બને છે અને એક અલૌકિક ચર્વણારૂપ રસ – આસ્વાદે છે. તેમ મનોભાર પણ બેકાબૂ બનતાં વ્યકિત તેનાથી વિવિધ પ્રવિધિઓ રૂપે અલૌકિક જગતમાં તન્મય બની મુકિતનો અહેસાસ કરવા લાગે છે. જે રસાસ્વાદની વિગલિતવેદ્યાન્તરની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિ છે. અને તેનો આનંદ પણ બ્રહ્માનંદ જેવો છે. વળી, ભરતમૂનિએ કરુણરસને स्थायिभावप्रभवक: કહ્યો છે તે અનુસાર પ્રસંગ, ઘટના કે વ્યકિત સાથેના સંબંધને લઈને તેનો જેવો પ્રભાવ પડે તે મુજબ કરુણરસની કક્ષા રચાય છે. જે મનોભાર માટે પણ એટલી જ સાચી છે. આથી જ મનોભારમાં એકસમાન પરિસ્થિતિમાં જુદી – જુદી વ્યકિતઓ જુદી જુદી પ્રતિક્રિયાઓ આપે છે. આ ઉપરાંત શોકમાં જેમ વ્યકિત પશ્ચાત્તાપ રૂપે નવી પ્રેરણા, અર્થઘટન પામી હળવો બને છે. તેમ મનોભાર પણ આપણા અનુકૂલનતંત્રને વધુ સક્ષમ બનાવે છે અને તેથી આપણે ભવિષ્યમાં આવનાર આવી અનેક પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા સજ્જ બનીએ છીએ.

શોકના ઉત્પાદનમાં વ્યકિત કેન્દ્રસ્થાને રહેલો છે. કારણ કે કોઈપણ પ્રસંગ કે ઘટનાનું વ્યકિત કેવું અર્થઘટન કરે છે તે અનુસાર તેનામાં શોક જન્મે છે. આથી જ કેટલાક તીવ્ર આઘાતવાળા પ્રસંગોએ વ્યકિતમાં ઓછો શોક અને કેટલાક સામાન્ય પ્રસંગોએ તીવ્ર શોક વ્યકિતમાં સર્જાય છે. આવું જ મનોભારમાં પણ જોવા મળે છે. મનોભારમાં વ્યકિત મનોભારકોને નહિ, પણ તેના અર્થઘટન અને પ્રત્યક્ષીકરણ ને પ્રતિક્રિયા આપતો હોઈ તેના આ અર્થઘટન અનુસાર તેનામાં મનોભારની સીમા જોવા મળે છે. વળી કેટલીકવાર શોકજન્ય પરિસ્થિતિનું વ્યકિતએ કરેલું હકારાત્મક અર્થઘટન લાભકારક પણ હોય છે. કારણ કે તે વ્યકિતને વિશેષ કાર્યક્ષમ, નવી દિશા, યોજના પ્રદાન કરનાર હોય છે. તો વળી, શોક પ્રસંગનું નકારાત્મક અર્થઘટન વ્યકિતમાં કેટલાક શારીરિક – માનસિક રોગોનું નિર્માણ કરે છે. અને તેને અસુરક્ષિત, અયોગ્ય માર્ગે વાળનાર પણ બને છે. એવી જ રીતે મનોભાર પણ કયારેક લાભકારક હોય છે. કારણ કે તે વ્યકિતને કાર્યક્ષમ બનાવે છે. મનોભારની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા વ્યકિત તન અને મનથી નવા માર્ગો, વિકલ્પો કે સંસાધનોની શોધ કરી તેમાંથી રચનાત્મક કે સર્જનાત્મક માર્ગ શોધી કાઢે છે. તો વળી, મનોભારની નકારાત્મક અસર વ્યકિતને માનસિક, શારીરિક વિકૃતિનો ભોગ બનાવે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વ્યકિત અસભ્ય વર્તન, નશીલા દ્રવ્યોનું સેવન, આત્મહત્યા જેવી બાબતો તરફ વળે છે. આમ, શોક અને મનોભારની વ્યકિત પર થતી અસરોમાં સુંદર સામ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે.

કરુણરસના ઉદ્બોધનમાં સૌપ્રથમ વ્યકિત બાહ્ય જગતના કોઈ પ્રતિકૂળ પ્રસંગો, ઘટના કે પદાર્થનું પોતાની કક્ષાએ અર્થઘટન કરે છે. જે અંતર્ગત પોતાના માટે તેની યોગ્યતા અને અયોગ્યતા, પ્રસ્તુતતા અને અપ્રસ્તુતતા, તેની નકારાત્મક અસરોની તીવ્રતા અને તેનો સામનો કરવાની શકયતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ત્યારબાદ વ્યકિત આ શોકજનક પ્રસંગ કે ઘટનાનો સામનો કરવા પોતાની પાસે પ્રાપ્ય તમામ શકિત, સાધનો વૈચારિક કક્ષાએ મૂલવે છે. અને તેમાંથી ઉચિત જણાતા વિકલ્પોને અમલમાં મૂકે છે. પરંતુ જયારે આ શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ વડે પણ પ્રતિકૂળતાને, પડકારને દૂર કરી શકાતા નથી ત્યારે તે વ્યકિત પર હાવી થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વ્યકિત આ પ્રતિકૂળતાથી ઊભી થનાર અસમતુલાનું અર્થઘટન કરવા લાગે છે, જે શોક છે. આ શોક તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતા વ્યકિત તેની વિચારણાની અલૌકિક કક્ષાએ પહોંચી એક અનન્ય ચર્વણા આસ્વાદવા લાગે છે, જે કરુણરસ છે. આ આનંદ એ શોકની નિવૃત્તિનો છે, શોકપ્રસંગના નિરાકરણનો છે. સાહિત્ય પરંપરાની આ પ્રાચીન વિચારણા મનોવિજ્ઞાને જાણે કે 'મનોભાર' ના સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કરી

છે. મનોભાર અંતર્ગત પણ વ્યકિત સૌપ્રથમ બાહ્યજગતના પ્રસંગો, પદાર્થો, ઘટનારૂપ મનોભારકોનું પોતાની કક્ષાએ અર્થઘટન કરે છે. જેમાં મનોભારકો સાથેનો પોતાનો સંબંધ, બનતી ઘટના પોતાના માટે સારી કે મનોભારજનક, પ્રસ્તુત કે અપ્રસ્તુત, પ્રતિકુળ ઘટના કે પડકારની અસર કેવી અને કેટલી ? તેમને પ્રતિક્રિયા આપવી અપેક્ષિત છે કે નહિ ? વગેરે બાબતોનું મંથન કરે છે. ત્યારબાદ વ્યકિત પોતાની સમ્મુખ ઊભા થયેલ આ પડકારને કે પ્રતિકૂળતાને પહોંચી વળવા પોતાની પાસે પ્રાપ્ય તમામ વ્યકિતગત અને સામાજિક સંસાધનોને વૈચારિક કક્ષાએ મૂલવી જુએ છે અને તેમાંથી યોગ્ય વિકલ્પને અમલમાં મૂકે છે. પરંતુ જયારે આ સર્વશ્રેષ્ઠ સંસાધન વડે પણ પડકારને પહોંચી વળવું તેના માટે અસમર્થ બને છે. ત્યારે તે ઘટના કે પડકાર તેના પર હાવિ થઈ મનોભાર જન્માવે છે. આ મનોભારની સ્થિતિમાં વ્યકિત પડકારની ભાવિ પ્રતિકૂળતાને પ્રતિક્રિયા આપે છે. મનોભારની આ સ્થિતિ તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતા વ્યકિત બેકાબૂ બને છે અને તે આ પડકારમાંથી ઉગરવા કોઈ ને કોઈ પ્રવિધિ વિચારવા લાગે છે. અને તેમાંથી કોઈ એક અપનાવી તેના વડે ઊભા થયેલ આ પ્રતિકૂળ પડકારનું સમાધાન મેળવ્યાનો; મનોભારમાંથી મુકત થયાનો અલૌકિક અહેસાસ પામે છે, જે સ્થિતિ લગભગ રસચર્વણા જેવી છે.

આમ, મનુષ્યના જીવનમાં વિફળતા અને નિરાશાથી ઉત્પન્ન સંતાપનો ભાવ શોકરૂપે અથવા મનોભાર રૂપે પરિભાષિત કરી શકાય. આ શોક કે મનોભારનો પ્રભાવ ગાઢ બનતા વિક્ષિપ્તતા જેવી અવસ્થા સર્જાય છે. વ્યકિત ચેતના વિહીન થઈ જાય છે. અને આમ શોક કે મનોભારની આવી અવસ્થામાં પહોંચતાં વ્યકિત પર છવાયેલું અહમનું આવરણ દૂર થઈ જાય છે અને એમ જ હૃદય નિર્મલ બની જાય છે. જેને કરુણરસ કે મનોભારમુક્તિની સ્થિતિ રૂપે આપણે ઘટાવી શકીએ.

આ રીતે શોક કે મનોભાર એક ઉત્તેજનાત્મક પરિસ્થિતિ કે ઘટના છે કે જે વ્યકિત કે પ્રાણી પાસે કોઈપણ પ્રકારની અનુકૂલનાત્મક સમાયોજનની પ્રતિક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. આ શોક કે મનોભાર શારીરિક તેમજ મનોવૈજ્ઞાનિક હોઈ શકે છે. અને તે પરસ્પર આંતરક્રિયા કરે છે. આ શોક કે મનોભારનું મૂલ્યાંકન માત્ર વસ્તુલક્ષી ન હોતા વિવિધ પ્રતિક્રિયાઓ દર્શાવનારું હોય છે. શોક અને મનોભાર સ્વ – આરોપિત હોઈ શકે તો વળી, તેમની ઉદ્ભવતી અનેક અસરો સંચયી બની શકે છે. અંતે શોક કે મનોભાર હંમેશા નુકસાનકારક જ ન હોતા લાભદાયી પણ છે. આથી જ શોક કે મનોભાર જીવનમાં અનિવાર્ય છે.

[ખ]ઉદ્ભવ – કારણોનાં સ્વરૂપમાં :–

જુદા જુદા સાહિત્યમીમાંસકોએ કરુણનાં ઉદ્ભવ સ્થાનોરૂપે જે કેટલીક મુખ્ય બાબતો ગણાવી છે તે અંતર્ગત પ્રિય વસ્તુ, મિત્ર, પુત્રાદિનું મરણ, તજ્જન્યવિયોગ, વૈભવનાશ તથા કલેશ અને અનિષ્ટાપ્તિ જેવી સામાજિક બાબતો, પરાજય, બંધન, વધ, આદિ રાજનૈતિક બાબતો, ધર્મનો ઉપઘાત, શાપ જેવી ધાર્મિક બાબતો, શારીરિક નબળાઈ, વિવિધ રોગો, ખોડખાંપણ જેવી શારીરિક બાબતો અને દુષ્કાળ, ભૂકંપ, અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડું જેવી પર્યાવરણજન્ય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. જો કે કાળક્રમનાં પરિવર્તનથી પરિસ્થિતિઓમાં પણ પરિવર્તન થાય છે. અને તે અનુસાર આ ઉદ્ભવકારણોમાં પણ પરિવર્તન થતું રહે છે. સામાજિક પરિવર્તન, જીવનદષ્ટિ, કલાત્મક ચેતના અને સાહિત્યગત વિશેષતાઓને લીધે કેટલાક કારણોએ જટિલરૂપ ધારણ કર્યું છે તો કેટલાક સામાન્ય બન્યા છે. બૌદ્ધિક વિકાસ, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના વિકાસે કેટલાક કારણોમાં સૂક્ષ્મતાની સાથે સમિશ્રતા પણ લાવી છે. સાથે સાથે આપણે અગાઉ કહ્યું તેમ કરુણના વિભાવરૂપ કારણો પોતાની સાથેના સંબંધ અને પ્રભાવને લીધે અસાધારણ રહેતા હોઈ તેમને કોઈ ચોક્કસ સંખ્યામાં મુકરર કરવા ઉચિત થશે નહિ.

આવું જ મનોભારના ઉદ્ભવરૂપ કારણો વિશે પણ કહી શકાય. વિધવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ મનોભાર માટે જવાબદાર જે મુખ્ય કારણો ગણાવ્યા છે. તે અંતર્ગત ભૂકંપ, દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, વાવાઝોડું, જવાળામુખી ફાટવો જેવી મોટી ખુવારી ઘટનાઓ, અને ભીડ, પ્રદૂષણ, ઘોંઘાટ વગેરે નિમ્ન પર્યાવરણીય બાબતો, કુંટુંબીજનોનું મૃત્યુ, તંગ સંબંધો, છૂટાછેડાં, વેરભાવના સેવતાં પાડોશીઓ, સ્નેહીજનોનો વિયોગ, નોકરી છૂટી જવી, ધંધામાં ખોટ જવી, યુધ્ધ, ત્રાસવાદ ઉપરાંત સ્થળાંત, લગ્ન થવા, સગર્ભાવસ્થા, પરીક્ષાનો ભાર, વેકેશન, સહકર્મચારીઓ દ્વારા અવગણના, ભાવવધારો, બેરોજગારી, રીતરિવાજ વગેરે સામાજિક બાબતો, શારીરિક ખોડખાંપણ, શારીરિક રોગો, શારીરિક નબળાઈ જેવી શારીરિક બાબતો તથા હતાશા, સંઘર્ષ, દબાણ જેવી મનોવૈજ્ઞાનિક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત આ કારણો પરસ્પર સંયોજન પામી મનોભાર માટે જવાબદાર એવા અન્ય પણ કેટલાક કારણો રચે છે. આમ, મનોભારના ઉદ્ભવનાં કારણો પણ અપરિમિત છે.

કરુણ અને મનોભારના ઉપરોકત ઉદ્ભવ કારણો જોયા પછી એ બંનેના આ કારણોની સામ્યતામાં સહેજ પણ ખચકાટ અનુભવાય એવું ભાગ્યે જ કહી શકાય. જોકે આજના માનવજીવનના બદલાયેલા સ્વરૂપે આ કારણોના સ્વરૂપો બદલાયા છે જરૂર. પરંતુ આમ છતાં આપણને કરુણ અને મનોભારના ઉદ્ભાવનમાં તેમની ભૂમિકાની ભિન્નતા જોવા મળતી નથી. આમ, કરુણ અને મનોભાર એ બન્ને એક જ મનઃ સ્થિતિની બે ભિન્ન ઉપાધિ છે.

[ગ]અધિકારીના સ્વરૂપમાં :–

આપણા સાહિત્યમીમાંસકોએ સહૃદયનું જે સ્વરૂપ કલ્પ્યું છે તે અંતર્ગત દરેક સ્થાયિભાવ ઉદ્બુધ્ધનની લાયકાત અમુક અંશે સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ઉપરાંત કરુણ રસના પ્રસંગો અંતર્ગત કરુણ પાત્રના વર્ણનોમાંથી શોક ઉદ્બુધ્ધન માટેની વિશિષ્ટ લાયકાતો સ્પષ્ટ રૂપે જોવા મળે છે. આમ અહીં આપણા સાહિત્યકારોએ કરુણના અધિકારીને ભલે સ્પષ્ટ રૂપે આલેખ્યો ન હોય પરંતું તેઓની નજરમાં કરુણના અધિકારીના લક્ષણો તો સ્પષ્ટ હતા જ. જે આજના મનોભારના અધિકારીનાં દર્શાવેલા લક્ષણોને સુપેરે સુદ્રઢ કરે છે.

મનોવિજ્ઞાન મનોભારના અધિકારીની લાક્ષણિકતાઓ આ મુજબ દર્શાવે છે. (૧) વધુ પડતો સંવેદનશીલ (૨) પોતાની શકિત અને મર્યાદાથી અજાણ (૩) શંકાશીલ (૪) મહત્ત્વાકાંક્ષી (૫) અતિ ઉત્સાહી અને ઉતાવળો (૬) દરેક પ્રવૃત્તિને સ્પર્ધાની દષ્ટિએ જોનાર (૭) આક્રમક અને વેરભાવ વૃત્તિવાળો (૮) લઘુતાગ્રંથિથી પીડાનાર (૯) વધુ પડતો વિચારશીલ (૧૦) એકાંકી જીવન જીવનાર (૧૧) અસહનશીલ (૧૨) આત્મવિશ્વાસનો અભાવી (૧૩) વિધાયક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીનો અભાવી.

આમ મનોભારનો અધિકારી સામાન્ય રીતે ઉપરોકત લક્ષણો ધરાવતો હોય છે. પરંતુ આ લક્ષણોની યાદી સંપૂર્ણ છે તેમ કહી ન શકાય. બદલાતો સમય અને પરિવર્તનશીલ સમાજજીવનની સાથે તેમા વધારો ઘટાડો થવાની સંભાવના છે. એવી જ રીતે દરેક અધિકારીમાં ઉપરોકત બધા જ લક્ષણો જોવા મળે જ એવું પણ નથી.

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની ઉપરોકત બંને પરંપરાને સરખાવતા એ બાબત સ્પષ્ટ બને છે કે રસ પહેલાની સ્થાયિભાવ ઉદ્બુધ્ધનની અધિકારીની જે દશા છે તે હજુ લૌકિક કક્ષાએ વિષયવસ્તુ મૂલવણીની હોઈ તે અંગેની અમુક લાક્ષણિકતાઓ જેવી કે સંવેદનશીલતા વધુ પડતો વિચારશીલ, મહત્ત્વાકાંક્ષી, દરેક પ્રવૃત્તિને સ્પર્ધાની દષ્ટિએ જોનાર, અસહનશીલ, અતિઉત્સાહી અને ઉતાવળો વગેરે બાબતો સહૃદયની ઉપરોકત લાયકાતોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. જયારે બાકીની મનોવિજ્ઞાને દર્શાવેલી તમામ લાક્ષણિકતાઓ કરૂણના પાત્રાલેખનમાં આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે. દા.ત., રામ, સીતા, દ્રૌપદી, વિદુર, શંકુંતલા, નળરાજા વગેરે પાત્રોમાં વિશેષ સંવેદના જોવા મળે છે. તો દુર્યોધન, રાવણ જેવા પાત્રો પોતાની શકિત અને મર્યાદાથી તેઓ અભણ હોય એમ જણાય છે. ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન

વગેરે શંકાશીલ છે તો રાવણ, દુર્યોધન વગેરે મહત્ત્વાકાંક્ષી પણ છે. ભીમ, અભિમન્યુ જેવા પાત્રો ઉત્સાહી અને ઉતાવળા છે. દુર્યોધન દરેક પ્રવૃત્તિને સ્પર્ધાની દષ્ટિએ જોનાર આક્રમક અને વેરભાવ વૃત્તિવાળો છે. તથા તે લઘુતાગ્રંથિથી પણ પીડાય છે. શ્રીરામ, અર્જુન, નળરાજા, દ્રૌપદી, સીતા વગેરે એકાંકી જીવનમાં વધુ પડતાં વિચારો કરી પીડાતા પાત્રો છે. દુર્યોધન, રાવણ વગેરે અસહનશીલ અને આત્મવિશ્વાસના અભાવીપાત્રો છે. આ ઉપરાંત ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, રાજા દરશથ, કૌશલ્યા, કૈકયી વગેરે વડીલપાત્રો ખૂટતી વયે અસ્વસ્થ અને સુખથી વંચિત જણાય છે. સાહિત્યજગતમાં બિરાજતા આ ઉપરાંત અસંખ્ય એવા પાત્રો, પ્રસંગો સાંપડે છે કે જેમાં મનોભારના અધિકારીની ઉપરોકત લાક્ષણિકતા શોકના અનુસંધાને રજૂ થઈ છે. આમ, શોક અને મનોભારના અધિકારીમાં જે લક્ષણો જોવા મળે છે તે એક સમાન છે.

[ઘ] નિષ્પત્તિની પ્રક્રિયાના સ્વરૂપમાં :–

કરુણરસની અનુભૂતિની પ્રક્રિયામાં આપણા સાહિત્યમીમાંસકોએ જવાબદાર જણાતા વિવિધ પરિબળોને 'વિભાવ' નામ આપી તેની સૂચિ પણ દર્શાવી છે કે જે સુષુપ્ત સ્થાયિભાવરૂપી વાસના, સંસ્કારદિને જાગ્રત કરનાર છે જેમ કે ઈષ્ટનાશ અને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ, પ્રિયજનનું મરણ, વિયોગ, વધ, બંધન, કલેશ, દુઃખપ્રાપ્તિ, ધનનાશ, પરાજય, ધર્મોપઘાત વગેરે. માત્ર સાહિત્યિક દષ્ટિએ જ નહિ, પણ વ્યવહારમાં પણ આ બધા પરિબળો વ્યકિતમાં શોકનું સર્જન કરનારા જણાય છે. વ્યકિત જીવનમાં અનુભવાતા આવા કોઈ પરિબળોથી જાગ્રત બને છે તેને ભાવિ પરિણામના અર્થઘટનનો અણસાર મળે છે. વળી, આવા અર્થઘટનમાં તેને જે મદદરૂપ થતા સંકેતો છે, તેને આપણા સાહિત્યાચાર્યોએ 'અનુભાવ' એવી સંજ્ઞા આપી છે. જે કલાદષ્ટિની સૂક્ષ્મતા સ્પષ્ટ કરે છે. આ અનુભાવો અંતર્ગત ભૂમિપાત, રુદન, દેવનિંદા, ભાગ્યનિંદા, આત્મનિંદા, મુખવૈવર્ણ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, સ્તંભ, પ્રલાપ, સ્વરભંગ, અશ્રુપાત, કંપ, મુખશોષ વગેરેને આચાર્યોએ ગણાવ્યા છે. જે આપણને વ્યકિતમાં જન્મેલા શોકનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. તે ભાવ પછીથી પરિલક્ષિત થતા હોઈ તેને ભાવના અનુકાર્યરૂપ અનુભાવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ, અર્થઘટનથી વ્યકિતમાં ઉત્પન્ન સ્થાયિભાવ શોકની અસરોરૂપે આ ક્રિયાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે. તો સાથે સાથે વ્યકિતએ કરેલા આ અર્થઘટનને વધુ પુષ્ટ કરતાં વ્યકિતમાં જોવા મળતાં અન્ય ભાવો કે જે આ શોક રૂપ મૂળ સ્થાયિભાવના સહારે ટકેલા છે તેવા વ્યભિચારીભાવો આ મૂળભાવને વિશેષ પુષ્ટ કરતાં હોય તેમ વ્યકિતમાં ઝબકવા લાગે છે. આ વ્યભિચારીભાવોરૂપે સાહિત્યાચાર્યો નિર્વેદ, ગ્લાનિ, વિષાદ, ચિંતા, મોહ, સ્મૃતિ, જડતા ઉન્માદ, ભ્રમ, દૈન્ય, આલસ્ય, શંકા, ઔત્સુકય, ભય, આવેગ, ત્રાસ, વ્યાધિ, અપસ્માર, મરણ વગેરે જણાવે છે. જે એક રીતે સ્થાયિભાવને પુષ્ટ કરનાર અને વિશેષ પ્રત્યક્ષ બનાવનાર છે. ત્યારબાદ આ બધાના સમન્વયને કારણે વ્યકિતમાં સ્થાયિભાવ શોક પ્રત્યક્ષ બને છે. જેમાં તે માનસિક સંતાપરૂપે, પ્રતિકૂળતાને અનુકુળતામાં ફેરવાની તાલાવેલી અનુભવે છે. જેનાથી 'સ્વ' નો વિસ્તાર થાય છે. હૃદય વિશેષ દ્રવે છે. જયાં સુધી આ માનસિક ગડમથલ ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી વ્યકિત શોકરૂપ ભાવમાં ગરકાવ રહે છે અને પછી ધમે ધીમે આ પ્રબળ બનેલો સ્થાયિભાવ તેને એક અનુપમ અનુભૂતિમાં ગરકાવ કરી દે છે. જેમાં તે પ્રતિકૂળતાનું સમાધાન, નિવારણરૂપ ઉપાયો કે પરિણામ પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે દ્વારા એક અલૌકિક આનંદનો અહેસાસ કરે છે. આવી અનુભૂતિમાં વ્યકિત લૌકિક જગતથી વિખૂટી પડી અલૌકિક જગતમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. અર્થાત્ લૌકિક પ્રતિકૂળતા તો તેના ધ્યાનમાં હોય છે જ પરંતુ વ્યકિત તેના નિવારણ રૂપ અનન્ય અનુભૂતિમાં રાચવા લાગે છે જેને સાહિત્યાચાર્યોએ કરુણરસની સંજ્ઞા આપી છે. આમ કરુણરસની અનુભૂતિની આ પ્રક્રિયાને આપણા સાહિત્યાચાર્યોએ અનન્ય ઢંગથી પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે. જે આપણને આધુનિક મનોવિજ્ઞાને મનોભારની પ્રક્રિયાને જે રીતે સ્પષ્ટ કરી છે તેને સમજવામાં અને તેમાં વિશેષ સંશોધન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપાદેયરૂપ સાબિત થાય તેવી છે.

અહીં વિભાવ, અનુભાવ, વ્યભિચારી ભાવોને અનુક્રમે કારણ, અનુકારણ અથવા કાર્ય અને સહાયકારી કારણોરૂપે સાંકળી તેઓના સમન્વયરૂપે ફલિત થતું કાર્ય તે શોક રૂપ સ્થાયિભાવનું ઉદ્દ્બુધ્ધન દર્શાવાયું છે. વળી, આ બધાનું પણ અનુક્રમે વિભાવનું આલંબન અને ઉદ્દીપનમાં, ત્રણ પ્રકારમાં અનુભાવોનું, અને તેત્રીસ વ્યભિચારીભાવોમાં વિભાજન કરી અનુભાવનની પ્રક્રિયાને આપણા સાહિત્યાચાર્યોએ અત્યંત સુક્ષ્મ બનાવી આપી છે. આ ઉપરાંત ભાવકનો પદાર્થ કે પ્રસંગ સાથેના સંબંધ મુજબ તેનામાં જાગૃત બનતો સ્થાયિભાવ શોક, શોકમગ્ન વ્યકિતની સ્થિતિ, વર્તન, શોકનો વર્ણ, પ્રકારો વગેરે નાની મોટી અનેક બાબતોને વર્ણવી શોકાનુભવનની પ્રક્રિયાને સાંગોપાંગ પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે.

હવે મનોભારાનુભવનની પ્રક્રિયાને તપાસીએ તો જીવનનો કોઈપણ અનુભવ આપણા માટે મનોભાર બની શકે છે. વ્યકિત કયા મનોભારકો વડે, કયા સમયે, કેવી પરિસ્થિતિમાં કેટલો મનોભાર અનુભવશે તેનો આધાર વ્યકિતની પોતાની પર રહેલો છે. આમ, મનોભારના કેન્દ્રમાં પણ વ્યકિત પોતે જ રહેલો છે. મનોભારની પ્રક્રિયામાં આપણે મનોભારકો, સંસાધનો, પ્રતિક્રિયાઓનો આધારરૂપે અભ્યાસ કર્યો. તે બધાના સમન્વયરૂપે આ મનોભારની પ્રક્રિયા અસ્તિત્વમાં આવે છે.

સૌપ્રથમ અહી પણ બોધાત્મક મૂલ્યાંકનથી શરૂઆત છે. સામાન્ય રીતે દરેક વ્યકિત પોતાના અનુકૂલનના સંદર્ભમાં પડકારોનું પ્રાથમિક મૂલ્યાંકન કરતી હોય છે. જેમાં વ્યકિત માટે જરૂરિયાત, તેની અપ્રાપ્યતાના કારણો, તેનાથી પોતાને થનાર નુકશાન વગેરે જાણવામાં આવે છે. જોકે આ સંદર્ભમાં મનોભારકોનું મુલ્યાંકન કરતી દરેક વ્યકિતનું અર્થઘટન ભિન્નભિન્ન બની રહે છે. ત્યારબાદ વ્યકિત મનોભારને પહોંચી વળવા માટે પ્રાપ્ય ભૌતિક, વ્યકિતગત અને સામાજિક સંસાધનો વિશેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. જેમાં તેમની પાસે પ્રાપ્ય સંસાધનનોનું પ્રમાણ તેની ઉપયોગિતા વગેરે વિશે વિચારાય છે. આમ, અહી સંસાધનોને આધારે કયા મનોભારકો પોતાના માટે મનોભારનું કારણ બનવા સમર્થ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે, અને આમ મનોભારજનક પરિસ્થિતિની હાનિકારકતા તથા તેને પહોંચી વળવા પોતાની પાસે ઉપલબ્ધ સંસાધનોનું મૂલ્યાંકન કરી પોતાની સામેના પડકારથી વાકેફ થઈ જાય છે. અહીં સાહિત્યશાસ્ત્રમાં જેને વ્યભિચારીભાવો ગણાવાયા છે તે પૈકીના કેટલાક પણ ભાગ ભજવી જાય છે.

એ પછી જયારે વ્યકિત સામે આ પડકાર ઊભો થાય ત્યારે વ્યકિત તેને વિવિધ પ્રતિક્રિયાઓ આપવાનું શરૂ કરે છે અને તેમાંથી મુકત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે મનોભાર ઉત્પન્ન કરતી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે વ્યકિતની પ્રતિક્રિયા કેવી થશે તેનો આધાર મનોભારકોનું સ્વરૂપ, વ્યકિતગત લક્ષણો અને મનોભારનો સામનો કરવા માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનો વગેરે પર રહેલો છે અહી સૌપ્રથમ મનોભાર ઉત્પન્ન કરતાં ઉદ્દીપકોનો અહેસાસ થાય છે અને વ્યકિતનું શરીરતંત્ર તેનો સામનો કરવા માટે પોતાના સંસાધનો તૈયાર કરવા માંડે છે. ત્યારબાદ પ્રતિકારના તબક્કા રૂપે મનોભારને પહોંચી વળવાના પ્રયાસો ચાલુ રહે છે. અહી શરીરની મોટાભાગની શકિત મૂળ મનોભારકનો સામનો કરવામાં જ લાગેલી હોય છે. અહીં કેટલીક મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓ અને વાર્તનિક પ્રતિક્રિયાઓ પણ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અને મનોભારકનો સામનો કરે છે. જો કે આમ છતાં મનો ભારકોની તીવ્રતા સામે વ્યકિત અસમર્થ નીવડે, શરીરના સંસાધનો ખુટવા માંડે તેની તમામ શકિતઓ ખર્ચાઈ જાય ત્યારે વ્યકિત કોઈ શારીરિક હાનિ કે માંદગીમાં સપડાય છે જેને મનોવિજ્ઞાન પરિશ્રાંતિનો તબકકો કહે છે. અહી મનોભાર વ્યકિત પર સંપૂર્ણપણે હાવી થઈ જાય છે તે થાકનો અનુભવ કરવા લાગે છે. વ્યકિતની આ દશાને મનોભારાનુભવનની દશા કહે છે, આમ, અહી પણ વ્યકિત મનોભારકો અને સંસાધનો વડે તેના પ્રતિકારનો ક્યાશ કાઢયા પછી તેનામાં સુષુપ્તરુપે પડેલા વાસના, સંસ્કારાદિ તેનામાં મનોભારનું ચિત્ર ખડું કરી દે છે. પોતે શકય તમામ પ્રતિક્રિયાઓ વડે તેમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરે છે. પરંતુ આ પ્રતિક્રિયાઓ એ મનોભારની જ અસરરૂપે હોઈ તેનું કાર્ય અનુભાવ જેવું હોય છે.

અર્થાત્ મનોભારના ઉદ્બુધ્ધનના અનુકાર્યરૂપે તે વ્યકિતમાં જન્મેલા ભાવના અનુભાવરૂપે હોય છે. જે એક રીતે વ્યકિતના મનોભારને પ્રગટ કરે છે તો બીજી તરફ વ્યકિતના મનોભારને સહ્ય પણ બનાવે છે.

જયારે મનોભાર વ્યકિત પર હાવિ થઈ જાય ત્યારે વ્યકિત તેના અંતિમ પગલારૂપે કેટલીક પ્રવિધિઓ અપનાવે છે. જે સમસ્યાકેન્દ્રિત, આવેગકેન્દ્રિત, કે બચાવ પ્રયુકિતઓ રૂપે હોય છે. જેનાથી વ્યકિત સમસ્યાનું સ્વરૂપ બદલે છે, પોતાના આવેગોમાં ફેરફાર કરે છે. અથવા તો અહમકેન્દ્રિત અન્ય વર્તનો અપનાવે છે. જેનાથી વ્યકિત મનોભારમાંથી મુકિત મેળવી શકે છે. તે એક રીતે પોતાના મનોભારનું સમાધાન, નિવારણ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા તો એવો અહેસાસ અનુભવે છે અને પરિણામે વ્યકિત શાંતિનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું મન મનોશારીરિક ગડમથલમાંથી મુકિત મેળવે છે અને હળવાશ અનુભવે છે. વ્યકિતની આ દશાને આપણે સાહિત્યશાસ્ત્રે દર્શાવેલી રસાનુભવની સ્થિતિ સાથે સરખાવી શકીએ. જો કે રસમાં જે આનંદ હોય છે તે નિરામય, વિગલિતવેદ્યાન્તર, સ્પર્શશૂન્ય, બ્રહ્માસ્વાદ સહોદર રૂપ હોય છે જયારે અહિં વ્યકિતએ અનાયાસે પ્રાપ્ત કરેલો કૃત્રિમ આનંદ છે. રસમાં અલૌકિક અનુભૂતિ રચાતી હોય છે જયારે અહિં કૃત્રિમ રીતે નીપજાવેલી અનુભૂતિ હોય છે આ દષ્ટિએ બંને વચ્ચે ભેદ અવશ્ય છે. પરંતુ મનોભાર મુકિતનો આધાર કે શોકમુકિતનો આધાર એ વ્યકિતના પોતાના પર હોઈ અંતિમ દશાએ તો જે કોઈ પધ્ધતિ ભલે હોય વાસ્તવમાં વ્યકિત તેમાંથી મુકત બની આનંદને પામે તે જ મહત્ત્વનું હોય છે અને તેને જ તો 'રસ', 'મુકિત' એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આમ, મનોભારાનુભૂતિ અને રસાનુભૂતિ વચ્ચે પણ તીવ્ર સામ્ય રહેલું છે. જે બંનેને એક જ પ્રત્યક્ષીકરણની બે ભિન્ન પધ્ધતિરૂપે ઓળખાવવા સમર્થ છે.

(૩)ઉપાદેયતા :–

આપણા સાહિત્યશાસ્ત્રે દર્શાવેલ કરુણરસનું વિશ્લેષણ ઉપર જોયું તેમ મનોભારનું સુપેરે પ્રત્યક્ષીકરણ કરી આપે છે. જે આપણા સાહિત્યમીમાંસકોની વગર પ્રયોગશાળાએ પ્રગટ થતી મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિની ઝાંખી કરાવે છે અને આધુનિક મનો વિજ્ઞાનને એક નવી દિશા ચીંધે છે. આમ, હવે કરુણરસ સાથેની એકરૂપતાએ મનોભારને સમજવો સરળ બનશે. અને જો શોક સ્થાયિભાવ એ જ મનોભાર હોય તો પછી આપણા સાહિત્યકારોએ આ શોકનિવારણના તો અસંખ્ય ઉપાયો, ઔષધિઓ, પ્રસંગો, પાત્રો, પદાર્થોને આપણા વિશાળ સાહિત્ય ફલક પર દર્શાવ્યા છે જ. જે મનોભાર નિવારણ માટે પણ એટલા જ ઉપાદેયરૂપ બનશે. એકલા 'મહાભારત' ને જ આ સંદર્ભમાં ચકાસીએ તો તેમાંથી શોક કે મનોભાર નિવારણના કેટકેટલા ઉપાયો હાથ લાગે તેમ છે તેની એક આછેરી ઝલક અહીં સુફલનરૂપે દર્શાવી વિરમીએ.

કરુણ પ્રત્યેનું મહાભારતનું સૌથી મોટું યોગદાન છે તેણે દર્શાવેલું કરુણનું નિરાકરણ જે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, વિદુરવાણી, અનુગીતા વગેરે જેવા અનેક નામે ઉપદેશ રૂપે સ્થાન પામ્યા છે. આ શોક નિવારણ ઉપાયો, પધ્ધતિઓ કોઈપણ વિષાદગ્રસ્ત માનવને તેમાંથી બહાર લાવવા સમર્થ છે. એકલી 'ભગવદ્ ગીતા' જ કોઈપણ રોગી માટે વિશાળ 'મેડિકલ સ્ટોર' બનવા સમર્થ છે. આ ઉપરાંત કરુણના નિવારણ રૂપે દર્શાવાયેલા જીવનના તમામ પાસાંને સ્પર્શતા શાશ્વત ધર્મના નિયમો, તેનું આચરણ અને ઉલ્લંઘનથી પ્રાપ્ત સારા – નરસા પરિણામો, પરમાર્થની અપાર સત્તા, ગતિ, માનવની ફરજો, આ માટે માનવજાતે અપનાવેલી કેટલીક વિભાવનાઓ, તેનું જીવનમાં આચરણ, વિભિન્ન રાજવીઓ અને મહાન વ્યકિતઓની જીવનરીતિના ઉદાહરણો – વગેરે માનવજીવનની તમામ આંટીઘૂંટીઓને ઉકેલી આપનાર શાશ્વત ઉપાયો સમાન છે. જેમ કે, રાજધર્મના નિરૂપણ દ્વારા તમામ રાજકીય પ્રપંચો, રાજાની

ફરજો, કર્તવ્યો વગેરેને લગતાં મનોભારનું શમન કરનાર છે. વર્ણધર્મ અને આશ્રમધર્મના વર્ણન દ્વારા વ્યકિતનું જીવન ક્રમબદ્ધ અને સગવડભર્યુ ગોઠવાય છે તથા વર્ણ અનુસાર અર્થવ્યવસ્થાની સુંદર ગોઠવણ થાય છે. મોક્ષધર્મના વર્ણન દ્વારા શોકાકુલ ચિત્તની શાંતિના ઉપાયો, કલ્યાણ ઈચ્છતા માનવના કાર્યો, મોહનો ત્યાગ, શુભાશુભ કર્મોના ફળ, વગેરે માનવજીવનને સુમધુર જીવન બક્ષનાર છે. તો વળી, પંચમહાભૂતોનું વર્ણન, જીવની સત્તા, વગેરે શરીરધર્મ સમજાવે છે. આત્મા અને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારના ઉપાયો અને તેનું મહત્ત્વ, સંસારચક્ર વગેરે માનવને જીવન દરમિયાન શાશ્વતધર્મની ગતિ આપનાર છે. વ્રત, તપ, ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય, અતિથિસેવા વગેરે ઉમદા જીવનકાર્યોની ખોટ પૂરે છે. ધ્યાન, યોગ, જ્ઞાન, કર્મનો મહિમા માનવને ઉન્નત જીવન બક્ષનાર છે. શરીર અને સંસારની અનિત્યતા તથા માનવનું કર્તવ્ય, ક્રોધાગ્નિના વિવિધ સ્વરૂપો, પરાશર ગીતા, સાંખ્ય અને યોગનું વર્ણન, પ્રકૃતિના સંસર્ગે જીવની વિશિષ્ટ સ્થાનોમાં ગતિ, વિદ્યા – અવિદ્યા, ક્ષર – અક્ષર, પ્રકૃતિ અને પુરૂષના આલેખનથી આત્મજ્ઞાન વડે મુકિત સૂચવાઈ છે. અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદૈવતના તથા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્‌ના વર્ણન દ્વારા મનુષ્યની ગતિનું વર્ણન રજૂ થયું છે. જે માનવસ્વભાવને પારખવાની ચાવી દર્શાવે છે. મૃત્યુસૂચક લક્ષણો, મૃત્યુને જીતવાના ઉપાયો, જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતાનું જ્ઞાન, ફરજિયાત ભોગવવું પડતું કર્મફળ, સદાચાર અને અધ્યાત્મ વિષય ઉપદેશ, સોળ સંસ્કાર, પરમપદની પ્રાપ્તિ વગેરે કર્મના બદલામાં ઉદ્‌ભવતા મનોભારનું સુપેરે વિસર્જન કરે છે. પ્રારબ્ધની અપેક્ષાએ પુરૂષાર્થની શ્રેષ્ઠતા, વિવિધ કર્મોના ફળ, લક્ષ્મી નિવાસના યોગ્ય સ્થાનો, કૃતઘ્નની ગતિ, પ્રાયશ્ચિતનું વર્ણન, સ્ત્રીપુરૂષમાં સમાગમ સુખ, શરીર, મન અને વાણીથી થનાર પાપો, યજ્ઞ, શ્રાધ્ધ વગેરે પિતૃકર્મો, તીર્થોનું માહાત્મ્ય, દાનનો મહિમા, લગ્ન યોગ્ય કન્યા અને વરના લક્ષણો તથા પસંદગી, વ્રત, નિયમ, દમ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, માતા – પિતાની સેવાનો મહિમા, આયુષ્યની વધ – ઘટ કરતાં કર્મો, રુપ – સૌંદર્ય, લોકપ્રિયતાની પ્રાપ્તિના ઉપાયો, ધર્મનું રહસ્ય, અંધત્વ, પંગુત્વ, વગેરે વિવિધ રોગો બક્ષનાર કર્મો, સ્વર્ગ વર્ણન, સ્ત્રીધર્મ, વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ સ્તોત્ર, શિવમહિમ્નસ્તોત્ર, નિત્ય સ્મરણીય નદી, દેવતા, પર્વત, ઋષિ, રાજવીઓની યાદી – માનવજીવનને અનુશાસિત કરનાર છે. તો અનુગીતા જીવનો ગર્ભમાં પ્રવેશ, આચાર, ધર્મ – કર્મ ફળની અનિવાર્યતા, સંસારને પાર કરી જવાના ઉપાયો દર્શાવે છે. બ્રાહ્મણગીતા યજ્ઞિષ્ઠ કર્મો વડે મન, વાણી, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયની શુદ્ધિ સૂચવે છે. જયારે વૈષ્ણવધર્મપર્વ ચારેય વર્ણોના કર્મો, વ્યર્થ જન્મ, દાન, જીવનનું વર્ણન, બીજ અને યોનિશુધ્ધિ, વિવિધ દાનોનો મહિમા દર્શાવે છે. આમ આ અને આવા તો કેટકેટલા માનવજીવનપયોગી વિષયો અહી કંડારાયા છે કે જેની યાદી જીવનને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ સ્વરૂપે વિશ્લેષિત કરી તેને સુરેખ જીવનગતિમાં ઢાળે છે અને એમ સમૃધ્ધ અને સુમધુર બનાવે છે. આધુનિક મનોવિજ્ઞાને આ મનોભારને દૂર કરવાના ઉપાયો રૂપે જે જે તરકીબો સૂચવી છે તે તમામ મહાભારતમાં નિર્દિષ્ટ બાબતોની જ તરફેણ કરે છે. એટલું જ નહિં હજુ પણ મહાભારત તેનાથી એક ડગલું આગળ છે અને તે છે જીવનપર્યંત મધુરતા. મહાભારતનું વિષયવસ્તુ કોઈપણ માનવીય વિટંબણા, પ્રતિકૂળતાને સકારાત્મક બનાવી તેનું સમાધાન લાવનાર છે. શરત છે માત્ર અહી નિર્દિષ્ટ મૂલ્યોને જીવનમાં અનુસરવાની. જે શાશ્વત માનવધર્મ છે. અને આ ધર્માનુસારનું માનવજીવન મધુર છે. મહાભારતની માનવજાત પરની આટલી મહેરબાની કોઈપણ કરુણને કરણ બનાવી જીવનગૌરવ બક્ષનાર છે. મહાભારતકારે માનવજીવનના વિશિષ્ટ કરુણને અનેક પ્રસંગો અને પાત્રોના આલેખન દ્વારા ઉજાગર કરી તેનું કાયમી નિરાકરણ લાવ્યું છે. પોતાની માનવજીવન વિશેની આગવી સૂઝથી આજનું મનોવિજ્ઞાન પણ 'મનોભાર' જેવા સાધારણ બનેલા મનોરોગ વિશે જો મહાભારતના વસ્તુમાં શોધ આદરે તો જગતને એક પરમ ઔષધ તેમાંથી સાંપડે એમ છે.

સંદર્ભગ્રંથ – સૂચિ

(१)महाभारतम् – महर्षि वेदव्यासरचितम्

अनुवादक – પંડિત રામનારાયણદત શાસ્ત્રી પાંડેય

પ્રકાશન – ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર

(२)नाट्यशास्त्रम् (अ. ६, २६, २८, २५) अभिनवभारती सहितः) भरतमुनिप्रणितं

સં. પ્રા. ડો. તપસ્વીનાન્દી,

પ્રકાશન – સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર – અમદાવાદ, આવૃત્તિ – માર્ચ – ૧૯૯૫

(३)श्रीमद् भगवद्गीता – महर्षि व्यासः

સં. પ્રા. પી. સી. દવે અને પ્રિ. જી. એસ. શાહ

પ્રકાશન – સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર – અમદાવાદ

(૪)અભિનવનો રસવિચાર અને બીજા લેખો

લે. નગીનદાસ પારેખ,

પ્રકાશન – બી. એસ. શાહ – અમદાવાદ

(૫)આપણો ધર્મ

લે. આનંદશંકર ધ્રુવ, સં. રામનારાયણ વિ. પાઠક

પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય – અમદાવાદ, આવૃત્તિ – ૧૯૪૨

(૬)ગીતા તત્ત્વવિચાર

લે. પ્રા. કિશોરભાઈ એસ. દવે

પ્ર. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, પ્રથમ આ.૧૯૭૩

(૭)ચિકિત્સા મનોવિજ્ઞાન ભાગ – ૧ અને ૨

લે. ડો. કુસુમબેન કે. ભટ્ટ

પ્ર. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ – ૨૦૦૦ – ૨૦૦૧

(૮)ચિંતા છોડો ચેતથી જીવો

લે. ડો. મધુભાઈ કોઠારી

પ્ર. રોયલ બુક કંપની – રાજકોટ, છઠ્ઠી આવૃત્તિ – ૨૦૦૧

(૯)ચિંતા – (ગાગરમાં સાગર શ્રેણી અંતર્ગત)

સં. ડો. સાવિત્રી રામૈયા, પ્ર. આ. ૨૦૦૪

(૧૦)તાણ અને ક્રોધ (ગાગરમાં સાગર શ્રેણી અંતર્ગત)

લે. ડો. વિકાસ મલકાણી

પ્ર. આર.આર.શેઠની કંપની – અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ – ઓગસ્ટ – ૨૦૦૨

(૧૧)ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રની વિચારપરંપરાઓ

લે. પ્રો. ડો. તપસ્વી નાન્દી,

પ્ર. યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ – ૨૦૦૨

(૧૨)ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્ર

લે. ડો. ગણેશ ત્ર્યંબક દેશપાંડે, અનુ. ડો. જશવંતી દવે,

પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન – અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૭

(૧૩)મનોવિજ્ઞાન – ધોરણ – ૧૨ પ્રથમ આ. ૧૯૯૫ અને ૨૦૦૮

પ્ર. ગુજરાત રાજય શાળા પા.પુ.મંડળ – ગાંધીનગર

(૧૪)મનોવિજ્ઞાન – સંપ્રદાયો અને સિધ્ધાંતો

લે. ડો. બી. એ. પરીખ

પ્ર. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ – ૧૯૯૪

(૧૫)મનોભાર, આવેગો, મુકાબલો અને સ્વાસ્થ્ય

લે. ડો. મિનાક્ષી કે. પટેલ અને ડો. તેજલ બી. નસીત

પ્ર. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. – રાજકોટ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૬

(૧૬)મનોવિજ્ઞાન અને અસરકારક વર્તન

લે. પ્રા. ભરતકુમાર બી. ગાંધી

પ્ર. સી. જમનાદાસની કંપની – અમદાવાદ. ચોથી આવૃત્તિ – ૨૦૦૭ – ૦૮

(૧૭)મહાભારત – એક દર્શન

લે. દિનકર જોષી

પ્ર. પ્રવિણ પ્રકાશન – રાજકોટ, પ્ર. આવૃત્તિ – ૧૯૯૯

(૧૮)મહાભારતનો મર્મ

લે. મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'

પ્ર. સર્વોદય સહકારી પ્રકાશન સંઘ લિ. સણોસરા, દ્વિતીય આવૃત્તિ – ૧૯૯૫

(૧૯)મહાભારત – મનન અને મંથન

સં. જયાનંદ લ. દવે, પ્ર. શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ, જૂનાગઢ

વિક્રેતા – પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ, આવૃત્તિ જાન્યુ. ૧૯૯૮

(૨૦)માનસિક તંગદિલી

લે. ડો. મધુભાઈ કોઠારી

પ્ર. પ્રવિણ પુસ્તક ભંડાર – રાજકોટ, પ્ર. આ. ૨૦૦૧

(૨૧)સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન

લે. ડો.ચદ્રકાન્ત પ્રભુભાઈ પટેલ

પ્ર. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૧૯૯૧

(२२)करुणरस – सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक अनुशीलन

सं. डो. शैलेशकुमार मिश्र

प्र। इस्टर्न बुक लिंकर्स – दिल्ली, प्रथम संस्करण – २००३

(२३)रस – सिद्धान्त का पुनर्विवेचन

सं. डो. गणपतिचन्द्र गुप्त

प्र. लोकभारती प्रकाशन – इलाहाबाद, द्वितीय संस्करण – १९९५

(२४)साहित्य शास्त्रीय तत्त्यों का आधुनिक समालोचनात्मक अध्ययन

ले. श्री मधुसूदन शास्त्री

प्र. चौखम्बा विधाभवन – वाराणसी –२, सं. प्र. संस्कारण – सं. २०२५

(२५)संस्कृत काव्यशास्त्रीय भावों का मनोवैज्ञानिक अध्ययन

ले. डो. हरिदत्त शर्मा

प्र. चौखम्बा ओरियन्टालिया – वाराणसी, सं. प्रथम संस्करण – १९८३

(૨૬)દિવ્ય ભાસ્કર સમાચાર – પૂર્તિ

મધુરિમા

(૨૭)રસસિદ્ધાંત – એક પરિચય

લે. ડો. પ્રમોદકુમાર પટેલ

પ્ર. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ – અમદાવાદ – ૬, દ્વિતીય આવૃત્તિ – ૧૯૯૭

(૨૮)રામાયણ – મહાભારત સહિત સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કરુણરસ

લે. ડો. જગદીશભાઈ શા. જોશી

પ્ર. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન – અમદાવાદ, પ્રથમ આ. ૨૦૦૦

(२९)काव्यप्रकाश: मम्मट:

સં. નગીનદાસ પારેખ

પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ – અમદાવાદ, દ્વિતીય મુદ્રણ – ૨૦૦૦

બીડેલાં દ્વાર : લોકબોલીની દ્રષ્ટિએ એક અભ્યાસ

ડૉ. વિનોદ જાની.

મુ.પો. નદીસર, તા. ગોધરા,

જિ. પંચમહાલ,૩૮૮૭૧૦

પ્રાસ્તાવિક :

" 'બીડેલાં દ્વાર' એ મથાળા પાછળ ભાવ એવો છે કે સંવનન, ગર્ભધાન અને પ્રજનન ક્રિયાઓના જ્ઞાનદ્વાર લજ્જાને કારણે આપણા નવપરણિત યુવાનોની આંખો સામે બીડાઈ રહેલાં પડ્યાં છે. વારતાનો ઉત્તરખંડ સંસારી જ્ઞાનનાં કેટલાંક બીડેલાં દ્વારને જ ખોલનારો બને છે.

"લગ્નભેટ તરીકે આ પુસ્તક વપરાય છે એ મેં જોયું છે. જિન્સી તેમજ સંસારી જીવન-સમસ્યાઓને ગૌરવસ્થાને મૂકવા મથતી આ સાચી બનેલી દંપતીકથા છે."

પાત્રોના મનોભાવનીદ્રષ્ટિએ લોકબોલી:

પ્રભા આ નવલકથાની મુખ્ય નાયિકા છે. અ એક દંપતીકથા છે. અજિત પ્રભાનો પતિ છે અને બંનેના દામ્પત્યજીવનમાં એક નવી રોશની પ્રગટવાની છે ત્યારે પ્રભા પોતાના સ્ત્રીધર્મની જાણ કરતાં પોતાના પતિ અજિતને આ વાક્ય કહે છે: " હું આ મહીને કોરી બેઠી નથી. દિવસો પૂરા થઈગયા."(પૃ.૯) અહીં પ્રભાનો ખુશીની સાથે મૂંઝવણનો મનોભાવ વ્યક્ત થયો છે. 'કોરી બેઠી નથી' એટલે પ્રભાને માસિક-ધર્મ નથી આવ્યો અને તેને ગર્ભ રહ્યો છે એ અર્થનું સૂચન કરે છે.

પ્રભા જેમ આ નવલકથાની નાયિકા છે તેમ અજિત આ નવલકથાનો નાયક છે. લગ્નજીવનમાં મીઠા પ્રેમાલાપ વખતના એના જે જુદા જુદા મનોભાવ છે એમાંનોએક મનોભાવ : "ને આવો નાલાયક છતાં પાછો હું પ્રભુતામાંપગલાંપાડીને બેઠો છું. દશા જોને દશા !" (પૃ. ૧૨૭) પોતાની આર્થિક દુર્દશાના પણ એમાં પડઘા છે. 'દશા જોને દશા' એમાં એની અકળામણ સપષ્ટ વર્તાય છે.

આર્થિક દુર્દશાને લઈને અજિત ભાડાનાં મકાનમાં રહે છે. એ મકાનમાલિક શેઠાણી અજિત પર દયા કરતાં હોય એવા મનોભાવ સાથે કહે છે : "ઘણીવાર તમારે ત્યાં તો માડી, મેમાનસોમાનનો ભરાવોરહે એદેખી શેઠનું મન માલીપાથી બહુ બહુ કોચવાય." (પૃ. ૩૫) 'સેમાન' એસામાનનું બોલીગત રૂપ છે. મહેમાન આવે તો એમની સાથે સામાન પણ હોય. 'મેમાન'ની સાથે 'સેમાન' એવુંસાદ્રશ્ય ધ્વનિવ્યાપારને કારણેબોલાય છે. 'મેમાનસેમાન' એવો દ્વિરુકત પ્રયોગ પણ છે.

" 'કાં ?' શેઠાણીએ લહેકદાર ટકોર કરી : 'દિલરુબફિલરુબા વગાડી લીધાને? હવે ઠેકાણે આવી ગયાં ને? તયેં હાઉ માડી! ચેનચાળા ક્યાંઈ પડ્યા રિયા ને ફસાણાં દુનિયાને ફાંસલે...હી...હી...હી..."

(પૃ. ૫૨)

પોતાના આદર્શનો ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયો. લગભગ માનભંગ જેવી સ્થિતિમાં મુકાયેલો અજિત પોતાની સગર્ભા પત્ની સાથે જૂના ભાડાનાં મકાનમાં પાછો ફર્યા એ વખતે જ શેઠાણીનાં કંઇક મજાકભર્યા મનોભાવ મિશ્રણ રૂપ ઉપરોક્ત વાક્ય છે.

પોતાની પત્ની સગર્ભા છે. સ્ત્રીઓનીગર્ભાવસ્થા આ બધું અજિતને માટે અજબ સૃષ્ટિ ખડું કરનારું બની રહે છે. જાતીય જીવન વિશે આપણામાં પ્રવર્તતા અજ્ઞાનને કારણે ઓળખીતાંઓ વગેરે જાતજાતની વાતો સંભળાવે છે. ગર્ભવસ્થા દરમિયાન સ્ત્રીઓની ઈચ્છાઓ મનોવૈજ્ઞાનિક રૂપે અજિતને એના ઓળખીતા કોઈ આ નાનકડી દંતકથામાં સંભળાવે છે : "જોજે હાં ! ખૂબ ખાવા દેજે. ભડકી જતો નહીં. ને જાણછ ! એક બાઈને આવીઅવસ્થામાંજમરૂખ ખાવાનો ભાવ થયેલો, પણ એને કોઈએ આપ્યાં નહિ, છોકરું આવતર્યું, રો રો જ કરે, છાનું જન રહે. પછી તો માડી ! જમરૂખ ચખાડ્યું તયેં જ એનું રોવું અટક્યું !" (પૃ. ૩૮)

ગરીબી-બેકારીમાં સપડાયેલો અજિત હવે વધુ એક મુસીબતનો ભોગ બનવાનો છે. કેમ કે આવનાર બાળકની જવાબદારી પણ એને વાહન કરવાની છે. એ વખતે એની મૂંઝાયેલી મનોદશાને હળવી કરવા એના ઓળખીતાંસગાંવહાલાઓ કાંઈક આવું આશ્વાસન આપે છે : "બાપુ! આમ આખો દા'ડો વચ્ચાર કર્યાકર્યે ન કરીએ, વચ્ચારવાયુઊપડે, ખબર છે !" (પૃ.૪૩) આવાં આશ્વાસનો જિંદગીમાં ઘણી વખત નવો પ્રાણ ફૂંકતા હોય છે.

પોતાના ઘરે બાળક જન્મ્યા પછી અજિતને બાપ તરીકેનો એક વિશિષ્ટ દરજ્જો મળ્યો છે. એના બાળકને જોવા ઉત્સુક સ્ત્રીઓના આ મનોભાવો છે : "કાં કવિ, હાલો લ્યો, અમને ઈસ્પિતાલ બતાવો. અમારે કવિ કવિયાણીના લાડા કુંવરને ઝટ જોવો છે." (પૃ. ૬૬)

પાત્રોનાં વ્યક્તિત્વની દ્રષ્ટિએ લોકબોલી :

અજિત મકાનનું પૂરું ભાડું ભરી શકતો નથી. ભાડાની ઉઘરાણી કરવા આવતાં શેઠાણી પોતાનું પરોપકારી વ્યક્તિત્વ બતાવીને અજિત પાસે મૂળ તો ભાડાની રકમ જ ઉઘરાવા માંગતાં હોય છે. ભાડું ઉઘરાવવાની એની રીતમાં એનું વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વ જ પ્રગટે છે તે જુઓ : "પૂરેપૂરાં ભાડાંભરવા છતાં વાતવાતમાં આવીને શેઠાણીજી સંભળાવી જાય કે ઈ તો અજિતભાઈ શેઠ કને બહુ વીનવવા મંડ્યો કે તમારા ઘરમાં અમને રાખો ને રાખો, એટલે જ શેઠે તેમને આંઈજગ્યા દીધી, નીકર અમે અજાણ્યા મણસોનો વશવાસ ન કરીએ, માડી!" (પૃ. ૩૪) શેઠાણીનું ભાડાપુરાણ આગળ લંબાય છે એમાં પણ અજિત પૂરેપૂરું ભાડું ભરી દે એવો જ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ દેખાય છે: "અમારે શેઠને તો એવી ચીડ છે કે, ઘર ખાલી પડ્યાં રહે તો ઘોળ્યાં પણ ભાડું ઓછું કરી ઘરનો મોભો તો ન જ બગાડવો." (પૃ. ૩૫)

અજિત પોતે પ્રભાના દરેક કામમાં મદદ કરે છે, એ ત્યાં સુધી કે એનાં કપડાં ધોઈ આપવાનું કામ પણ એ કરે છે. એ વખતે સ્ત્રીઓને વધુ પડતા લાડ નહીં લડાવવાની શિખામણ એના ભાઈબંધ પત્નીઓ જ

આપે છે : "અરે, અજિતભાઈ! એ તો મૂકીએ ખસતી તો આવી હસતી." (પૃ.૧૩૯) 'ખસતી મૂકવી' અર્થાત એનાથી દૂર રહેવું. જેટલા દૂર રહીએ એટલો જ સ્નેહ વધે. એવી શિખામણ અજિતના ભાઈબંધની પત્નીઓ અજિતનેઆપે છે. એમાંવ્યાવહારિકડહાપણદેખાય છે.

બાળકના જન્મ પછી પ્રભાને એની કાળજી લેવા માટે સ્ત્રીઓ જે ભલામણ કરે છે તે – "બરાબર સાચવજો હોં ! રાંડું નરસું-બરસું કોકના ભૂખ્લ્યા છોકરા હારે તમારું સારું છોકરું બદલાવી ન લ્યે,માડી!"(પૃ.૬૫) અહીં સાવચેતી રહેવાનું એક સૂચન છે. બાળકો બદલાઈ લેવાના બનાવો એ વખતે પણ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે અજિત ઘરે ઘરે ઉછીના પૈસા લેવા માટે ભટકે એ વખતે ઘા પર મીઠું ભભરાવવાના પાડોશીના ગુણધર્મ રૂપ આ વાક્ય છે : "ખાવું ઉછી-ઉધારાં કરીને, તોય બરો કાંઈ ઓછો છે, માડી !" (પૃ. ૮૩) એક પાડોશીનું જ વ્યક્તિત્વ આવું હોઈ શકે એમ વાક્ય વાંચતાની સાથે જ આપણને પ્રતીત થાય છે. 'બરો' એટલે તોર, મગરૂરી એવો અર્થ થાય છે.

લેખકનાં વર્ણનોમાં લોકબોલી :

અજિત મૂળે લેખક છે. એક સર્જકનો તપસ્યાકાળ ચાલે છે. એ વખતની એની સ્થિતિનું વર્ણન આપ્યું છે : "શિયાળાના કારમા મહિના સૂસવાતા હતા ને હસ્તપ્રતોમાંથી એકેયનો આશાજનક હોંકારો આવતો નહોતો." (પૃ. ૮૧)

એ જ અજિતની પરિસ્થિતિ જરાસુધરી, એનું તાપ જયારે પાક્યું, લક્ષ્મી જયારે ઘરમાં રેલમછેલ થઈ એ વખતનું લેખકનું આ વર્ણન "હાર્યો જુગારી બમણું રમે, પણ જીત્યો તો સાત ગણું રમે." (પૃ. ૧૮૩) કહેવાનો અર્થ એ છે કે અજિત હવે જિંદગીનો જુગાર જીતવા માંડ્યો છે. 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' એવી કહેવત તો પ્રચલિત છે પણ વાક્યનો ઉત્તરાર્ધ લેખકનું પોતાનું દર્શન સૂચવે છે.

કથાના અંત ભાગમાં અજિતે જે વિશ્વાસ મૂક્યો એ માટે અંતે લેખકે પ્રયોજેલી આ ઉપમા છે : "મુક્ત થવા મથતો કેદી પોતાનાં અંગો પર વધુ બેડી-બંધો ભિડાતા ભાળે છે ત્યારે નાખે છે તેવી એ હાય હતી, તેવી એ આહ હતી !" (પૃ. ૨૦૬) અહીં વર્ણનોમાં લોકબોલી માત્ર છાયા છે.આપને જે ત્રણ વાક્ય પસંદ કર્યા એમાંથી 'હોંકારો', 'ભીડાયેલી', 'ભાળે' એ ત્રણ શબ્દો અને એક હાર્યા જુગારી વિશેની કહેવત છે, બાકીનું વર્ણન પણ શિષ્ટ ભાષામાં જ આવે છે એટલું નોંધવું પડશે.

આ નવલકથા વિશે જાણીતા વિવેચક શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ નોંધ્યું છે કે "મેઘાણીનું 'બીડેલા દ્વાર' ઘણું ઉપયોગી રૂપાન્તર છે, પણ અર્ધસફળ છે એટલે કે તેનો પૂર્વાર્ધ સફળ છે અને ઉત્તરાર્ધ આપણા ગુજરાતી વિકસિત માનસને પણ બંધ બેસતો નથી અને ઉપયોગી પણ ઓછો છે."

લોકબોલીની જયારે આપણે વાત કરતા હોઈએ ત્યારે એની ભાષાશૈલી જ આપણા અભ્યાસનો વિષય છે. આ નવલકથામાં મેઘાણીનુંએઓજસ ક્યાંક અલોપ થઈગયું છે. એ વાતને સમર્થન કરતાં શ્રી રામચંદ્ર દા. શુક્લ નોંધ છે : " 'બીડેલાં દ્વાર'ના પહેલા ખંડમાં આવેલી ભાષામાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ જાણવા જેવી હકીકતો પર પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે, પણ આરંભનું પ્રકરણ તેમજ દોહદતૃપ્તિનાં પ્રકરણો અસ્વાભાવિક લાગે છે. ઊર્મિલતાને ભાષાના ઓપ આપવાથી એ હકીકતો નવલકથા પેદા કરી શકે નહીં." આ નવલકથા લખવાનો મેઘાણીને વિચાર આવ્યો તે રૂપાંતરિતનો હતો, એ મૌલિક હોત તો આપણને વધુ લોકબોલી મળી શકી હોત. આ નવલકથામાંથી લોકબોલી શોધવાનું કામ ઘાસની ગંજીમાંથી સોય શોધવા જેટલું મુશ્કેલું છે.

ચાર નવલકથાઓઇંગ્લેંન્ડ, અમેરિકા અને ફ્રાન્સના નવલકથા લેખકોના વસ્તુમાંથી એમને રૂપાંતરો આપ્યાં. 'વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં' એ મૂળની વધુ નજીકની નવલકથા જણાય છે. કેમ કે એનું બીજ વિક્ટર હ્યુગો પાસેથી લઈને એને સોરઠની ભોંય પર રોપ્યું છે એટલે સોરઠી વાતાવરણ અને લોકબોલી એમાં આવી શક્યાં છે.પણ'બીડેલા દ્વાર'માં તો છેક નિરાશ થવું પડે તેવી સ્થિતિ સર્જાઈ છે. ચાર નવલકથામાંથી બે તો એમણે સિંક્લેરની કૃતિમાંથી રૂપાંતરિત કરી છે, એટલે એનો પ્રભાવ મેઘાણી ઉપર વિશેષપડ્યો છે.

ચારેય નવલકથાના નાયકોમાં એક પ્રતાપ ઓછું ભણેલો હોવાથી લોકબોલી બોલે છે. બાકી'અપરાધી'માંનો શિવરાજ ન્યાયાધીશ છે, 'સત્યની શોધ'માંનો શામળ પણ અંગ્રેજી ચાર ચોપડી ભણ્યો છે અને 'બીડેલાં દ્વાર'માંનો અજિત તો ભાષા સાથે જ કામ પાડનાર છે. એટલે ત્રણેય નાયકો લોકબોલી બોલતા નથી. એ નાયકોની વર્તણૂક પણ જરા વિશિષ્ટ પ્રકારની હોઈ આપણા સૌરાષ્ટ્રી વાતાવરણ સાથે મેળ ખાતી નથી એટલે લોકબોલીનો તો સવાલ જ પેદા થતો નથી.

આમ છતાં મેઘાણીભાઈએક સમર્થ સર્જક છે. 'સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી' જેવી લોકબોલીથી ભરીભરી અને પ્રયોગશીલ કહેવાય તેવી નવલકથા એમણે આપી છે. લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનમાં તો એમની જગ્યા આજે પણ ખાલી પડી છે. આટલું બધું એમણે સંશોધન અને સંપાદન કર્યું એટલે જ તો આપણને એમની નવલકથાઓમાં લોકબોલીનો અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા થાય. છેલ્લે ઉમેદભાઈ મણિયારના આ શબ્દો સાથે વિરમીએ: "મેઘાણીની નવલકથાઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી એટલું નીડરપણે કહી શકાય કે મેઘાણીમાં જેમ રસિક રીતે વાર્તા કહેવાની કરામત છે, તેવી જ કોઈ પણ પાત્રનેપાના-બે પાનામાં જીવતા બનાવી આપવાની કરામત પણ છે. મેઘાણીએ નવલકથાઓમાં, વાર્તાઓમાં, નાટકોમાં જે જે પાત્રો સર્જ્યાં છે તેમને એકઠાં કરીએ તો સહેજે મેઘાણીનગર નામનું એક ગામ વસી શકે."

સંદર્ભ :

૧.મેઘાણી ઝવેરચંદ : 'બીડેલાં દ્વાર', આ. ૨૦૦૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૫

૨. ત્રિવેદી વિષ્ણુપ્રસાદ: 'બીડેલાં દ્વાર', સંપા. જયંત કોઠારી : 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨,૨૦૦૨, ગૂર્જરગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૨૩૬

૩. શુક્લ રામચંદ્ર દા.: 'બીડેલાં દ્વાર', સંપા. જયંત કોઠારી : 'મેઘાણીવિવેચનાસંદોહ' ખંડ-૨,૨૦૦૨, ગૂર્જરગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પૃ. ૨૩૭

૪.મણિયારઉમેદભાઈ: 'બીડેલાં દ્વાર', લે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, નિવેદન, પ્ર.આ. ૨૦૦૩, ગૂર્જર ગ્રંથરત્નકાર્યાલય, પૃ. ૪

"MENTAL HEALTHAND LIFE SATISFACTION AMONG GOVERNMENT AND NON GOVERNMENT EMPLOYEES"

Pro. Dineshkumar A. Tunvar

Research Scholar

Psychology Department

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University Junagadh

Introduction :- This Research work base on government and none-government employees mental health condition. What feel they about his job ? and how much satisfy they his life ? In this research try to search employees job safety effect his mental health, andmental health condition effect his life satisfaction.

Purpose :-

The current time is a competitive of science and technology. In which everyone experiences constant anxiety, conflicts and stresses. So maintaining mental health becomes very important in the present.

Everybody has a job, business to make money for his family. If there is impairment or disruption to his function then that anxiety becomes a victim of stress disorder. The person of today's world do the any work need a more and more skills. This environment create frustration, aggression and conflict. There all the issue create problem for his mental health.

Everyone wants to spend his life ideally in whatever way. He wants his thoughts, but if the struggles in his life increase with anxiety, mental health is at stake and then such person does not feel good in his life. He should not feel satisfaction with his life. A person's mental well-being plays an important part in finding life satisfaction.

The goal of choosing the subject of this research was also to ensure that a person gains more security in a government job and does not get lifetime job security Non-government employees do not see this feeling of fear of being separated at any time. It is important to study the impact on mental health and life satisfaction. The results of this research will be very important and useful to all of them when a large class is involved in a job. In addition to knowing what kind and amount of relationship between mental health and life satisfaction is also known, how important mental health is to life satisfaction. Thus, the research presented can be useful in many ways.

The main purpose of this research was to find out the mean difference of Mental Health and life satisfaction between Government and non-Government employees. The total 60 employees as a variation belonging to government and non-Government employees. where taken the research tool for mental health was measured by Dr D.J. Bhatt and Kumari Gida and tool for life satisfaction where used which made by Q. G. Alam and Dr Ramji Srivastava. The research tool was made in Gujarati. Here T - test was applied to check the significant of in Mental Health and life satisfaction between Government and non-Government employees. To check the relation between mental health and life satisfaction correlation method is used. The study revealed that there was no significant difference between Government and non-Government employees in mental health there was 0.01 level significant difference between Government and non-Government employees in life satisfaction. While the correlation between mental health and life satisfaction reveals 0.05 positive correlation.

KEYWORDS :-

(1) Mental Health :-

Mental Health is more than a more absence of mental disorders. It refers to a state of mind which is characterized by emotional well-being, relative freedom from anxiety and disabling symptoms and a capacity to establish constructive relationships and cope with the ordinary demands and stresses of life. It is the an adjustment of the individual to himself and the world at large.

Mental Health as a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity. World Health Organisation (2004).

(2) Life satisfaction :-

life satisfaction is the way a person perceives how his/her life has been and how they feel about. where it is going in the future. it is a measure of well-being as well as a cognitive-Global judgement. it is a having a favourable attitude of one's life as a whole.

Life satisfaction has been measured in relation to economic, standing, amount of education, experiences, mental health and the people's residence as a well as many other topics.

METHOD :-

Problem :-

Mental health and life satisfaction among Government and non-Government employees.

Objectives :-

The main objectives of study where as a under.

1. To measure difference mean of Mental health in government and non-Government employees.

2.To Measure Difference mean of life satisfaction in government and non-Government employees.

3. To check the correlation between mental health and life satisfaction in government and non-government employees.

Null Hypotheses :-

To related objectives of this study null hypothesis where us under.

1. There is no significant mean difference of Mental Health in government and non-Government employees.

2. There is no significant mean difference of life satisfaction in government and non-Government employees.

3. There is no correlation between Mental health and Life satisfaction in Government and non-Government employees.

Participants :-

The participants of the study consisted of all the 60 Government and non-Government employees of GirSomnath district. however at the time of tabulation of data it was found that

few of the questionaires was in completed in one or the other aspect. so they were discarded leaving behind a total of questionaires which were finally analayzed.

Research Design :-

The aim of present research was to study of Mental Health and life satisfaction in government and non-Government employees. For these total 60 Government and non-Government employees. To check difference T-test method is used where taken as participant to check the correlation between mental health and life satisfaction pearson 'r' method is used.

Instruments :-

Following tools were used for data collection.

A) Mental Health Scale :-

The scale developed by Dr D.J. Bhatt and Kumari Gida. The scale of 40 item with 2 alternative response Varying from agree and disagree, each to be rated on 2 point Scale. The maximum and minimum score obtained in the scale are 80 and 40 respectively. There reliability and validity are higher.

B) Life Satisfaction Scale :-

The scale developed by Q. G. Alam and DrRamji Srivastav in Gujarati (2001). The scale consists 30 items With 2 alternative response Yes Or No. Yes rated '1' point and No rated '0' point. The minimum and the maximum score obtained in the scale are '0' and '30' respectively. There are high point obtained indicate the person who high Life satisfied. There reliability and validity are higher.

Procedure :-

The testing was done on a group of of Government and non-government employees. All the employees meet personally and give instruction to fill the inventory. The Whole Procedure of fill the inventory was explained to them fully and clearly. All the employees are feeling the scale properly.

Result and Discussion :-

The main objective of present study was to study of Mental Health and life satisfaction in Government and Non-Government employees. Result discussion is as under.

Insert Table :- 1

According to Table Number-1 indicates that the Government employees received 59 means score 54 as compared non-government employees. 8.66 The standard deviation score of Government employees receivedand non-government employees received 5.42. the t value was 0.32 no significant. so we can say that first hypothesis was accepted.

Insert Table :- 2

According to Table Number-2 indicates that the Government employees received 21 mean score 19 as a compared non-government employees. The standard deviation score of Government employees received 2.66 and non-government employees received 3.33.the t-value was 2.58 significant at 0.01 level. so we can say that second hypotheses was accepted.

Insert Table - 3

According to Table Number-3 the results obtained positive correlation between mental health and life satisfaction it was 0.05 positive correlation between mental health and life satisfaction. It means mental health decrease, life satisfaction decrease and life satisfaction increase mental health also increase.

CONCLUSION :-

We can conclude by data analysis as follows.

There were no significant difference between the mean scores of two groups in mental health. There was significant difference the mean scores of two groups in Life satisfaction. The correlation between mental health and life satisfaction is ……which is low positive correlation it means mental health increase life satisfaction increase Life satisfaction decrease mental health also decrease.

Reference :-

1. Basu, R. (2009), Job satisfaction and mental health among teachers: A survey Experiments in education, XXXVII (04).

2. Balaji walkhinde & chengti (2010) : Organization commitment and job anxiety of employees. Indian Journal of applied psychology. VOL. 2, PP. 125 -128.

3. Jadhav N. M. (2012). Job satisfaction and Mental Health of Secondary School Couple Teachers Golden Research Thought, vol. 2, No-6 (December 2012).

4. Malik U. Sushil and Singh V. (2014). Job Satisfaction of Teachers Working in Government Private and Government Aided Senior Secondary School Review of Research, ISSN : 2249-849X, Vol. 3, and Issue. 5-Feb. 2014.

5. Patel J. (2013). Effect of Area of Mental Stress of High School Teacher. (IJRHS) ISSN : 2320-771X, Vol. 1, Issue : 3.

6. Ritu Rani Singh A. (2012). A Study of Mental Health in Relation to Gender and Type of School. International Journal of Innovative Research and Development. 1(8),163-176.

Result Table

Table 1

Showing mean, SD and t-value score of Mental Health among Government and non-Government employees.

Sr. No.	Sample Group	N	Mean	S.D.	t	Sign.
1.	Government Employees	30	59	8.66	0.32	0.01
2.	Non-Government Employees	30	54	5.42		

Table - 2

Showing mean SD and T values score of life satisfaction among Government and non-Government employees

Sr. No.	Sample Group	N	Mean	S.D.	T	Sign.
1.	Government Employees	30	21	2.66	2.58	0.01
2.	Non-Government Employees	30	19	3.33		

Table – 3

Correlation of the mental health and life satisfaction among Government and non-Government employees

Sr. No.	Sample Group	N	Mean	‘r’
1.	Mental Health	60	20	0.05
2.	Life Satisfaction	60	56.5	

Importance of language games teaching english in school level

Bhagwati B.Rathod

MA(English lit.).,B.ed.,GSET

Abstract

The original meaning of language game is children learn their native language Games is very helpful for students to make and sustain the effort of learning. Games also providing language exercise in the various skills like speaking, writing, listening and reading. They confidence students to interact and communicate. They can build a meaningful context for language use. its also use for developing vocabulary for language speaking the teacher also should consider about the students' different ability to vocabulary language games for teaching vocabulary, sentence pattern, structure and grammar.

Introduction

Language learning is typical work for student in the school level What does a student learn by playing games, how does this type of learning relate to helping students agree on language learning goals, and what role should teachers play? With regard to the last question about the role of the teacher in learning through the sports environment, as it is reported that the subject of students' study boils down to teachers, it can be inferred that teachers are the most powerful individuals who make decisions about who should be involved. Their language teaching classroom. Thus, it is very important to start paying attention to the real perspective of teachers regarding the inclusion of sports in the classroom. With the hope of getting more and more reliable answers

To answer back to the matter of language learning through games, the opportunity of this paper will be specifically limited to learning English only through games. Therefore, the main concern that will be addressed in this paper, which has really evolved from the issues mentioned earlier, is that the main purpose of language instructors or teachers is to use games in their classroom when they are teaching English to children as a foreigner. Language.

According to Roth (1998), play is a child's way of learning. From birth, play - constructive play Children form the core aspects of children's intellectual, emotional, social and physical development (NIU). By exposing the existing learning environment to creative play, children are confirmed to increase their intelligence, for example, their knowledge and understanding around them (NIU). In this sense, playing after that helps prepare children for their academic learning

Once they start their school years and even every step with the educational journey. However, the most common misconception about learning is that it is considered serious, intense and without a doubt proud in nature (Kim, 1995). If a person, in his or her learning environment, experiences pleasure or is approached with pleasure and laughter, it is assumed that he or she is not really learning. Despite this fact, one needs to accept that it is still possible to learn and enjoy at the same time. When it comes down to teaching children the environment, it is almost impossible to keep learning separate. This is due to the indisputable fact that children love to play, and most importantly, the drama that is important in their lives takes place in the

mirror. Probably, the game is admitted to be a preparation for children towards the potential adult life

In some cases, it is best to invest a considerable amount of time in reviewing the various definitions of game and its characteristics to see if sports are associated with language learning.

According to Harfield (1999), sport is an activity with rules, goals and an element of entertainment. It should be confidently considered sports as an integral part of the language curriculum, not as a fun activity for a Friday afternoon or word end. It can be used at all stages of progress from controlled to free study, serving as a memory aid and repetitive exercise at one end of the range, on the other hand as an opportunity to use language freely and rather as a tool for ending. They can also serve as a diagnostic tool for the teacher, who can identify areas of difficulty and take appropriate remedial action. (1999, p. 7)

Indeed, every student wants to play games purely for entertainment. Unlike students, teachers are in dire need of proper and convincing reasons before including sports in their lectures

Games as a Teaching Technique

Ensuing analysing the definitions given by the above teachers, defective game facilitates the acquisition of knowledge and skills can be understood as a teaching method, in which the rules are strictly defined and the student is allowed to learn how to win or drop.

References

1) https://www.researchgate.net/publication/320345809_Using_Games_to_teach_Young_Children_English_Language
2) https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/86764/17/16_conclusion.pdf
3) https://www.wits.ac.za/witslanguageschool/
4) https://www.researchgate.net/publication/314593361_The_Implications_of_Language_Games_to_English_Teaching

Corporate Social Responsibility and Cause Related Marketing

Dr. Shaileshkumar B. Prajapati, M.Com., M.Phil., Ph.D.

Shree B.D.S Arts, Sci. & Commerce College,

Patan.

Abstract

In today's competitive world companies can't sustain for a longer period if they ignores social and ethical responsibility of business towards society. Company can position their brand differently and more effectively if they use concept of Corporate Social Responsibility or Cause Related Marketing in their marketing practices. In a modern era of marketing, advertisements become a tool of communicating and creating an image in the consumer's mind rather than just making sales. An effective CRM programme is more than just a theory - it's a tangible and growing asset to business. Ads which shows concept of CSR are more receptive to audience and create awareness toward building a better nation and better society. A part from social benefits CSR and CRM are helpful to increase sales of product or services. This is the concept through which you can differentiate your marketing activity from other competitors and build a positive brand image in eyes of society. In India many companies like Tata, Idea Cellular, Indian Tourism, P&G are using concept of CSR and CRM and became more socially accepted brand.

KEYWORDS: Introdction, Advertisement, Tool to Strengthens, Sustainable Development, Cause Related Marketing and CRM Practice.

Corporate Social Responsibility and Cause Related Marketing

Introduction

Paper focuses on concept of corporate social responsibility and cause related marketing. In today's competitive era many companies adopt concept of CSR and CRM for building a positive image of their brand in the society as well as for performing their ethical and social responsibility towards public. CSR refers to the practice of conducting business in a manner, which links it to ethical values, compliance with legal requirements and most importantly, respect for people, communities and the environment. While cause related marketing is about forgoing long term strategic partnerships between business and non-profit organizations to market an image, product, service or cause for mutual benefit.CSR argues that enterprises should make decisions based not only on financial factors but also on immediate and long term social and environmental consequences of their activities. Corporate Social Responsibility of a corporation means obligation to act in a manner, which will serve the best interests of the society and which leads in the direction of positive contributions to human betterment. It means that they are not doing business merely for maximizing their profits or to make their shareholders happy. Nowadays this concept has undergone metamorphosis to include accepting of moral responsibilities towards the stakeholders. In today's world, CSR is closely linked with the principle of sustainable development. In this age of widespread communication and growing emphasis on transparency, accountability, integrity, social and environmental investments are the key aspects of CSR. Concept of CSR should adopt in a manner that is sustainable and multidimensional. The Indian companies can implement the concept of CSR with the help of advertising. The media should be active in keeping CSR in news and sensitizing the people about it, as well as highlighting the negatives of the corporate so that they can correct themselves. It is realized by companies that a corporation's performance is determined by society and that no organization could hop to influence public opinion unless its publicity was supported by good works. The time has come for corporate organizations to realize the importance of in-depth scrutiny of all their actions by civil society and their own interests in articulating and implementing a genuine programme of corporate social responsibility. The societal marketing concept calls upon marketers to build social responsibilities among society into their marketing practices through Consumer satisfaction Company's profit,

Society's well-being.

CSR in Advertising

Corporate social responsibility is the important theme that is used extensively by ad sponsors to influence the consumers in their favor. This concept of ads helps to spread high morals and ethical values and also generates social awareness of several burning and critical issues. Many companies represent their brand as creating social awareness. Many companies' advertisements have been plying a crucial role in fighting against social evils that hamper the progress of society. Advertisements are powerful channel of information and communication. If connect carefully, they can be used as potential tolls to fight a number of social evils. Advertisements that are used to draw the attention of the general public towards a particular social issue are known as public service advertisement or CSR advertisement. Companies are realizing that as corporate citizens they are responsible for highlighting the values and morals that are important for the formation of a good society and are there fore keen to include social motives in their ads. Campaigns designed around societal issues help companies to differentiate their brands from competitors and create favorable impression about the company in the markets. This new era of advertising helps to spread high morals and ethical values and also generates social awareness of several critical issues. Advertisements have become a tool of communicating and creating an image in the consumer's mind rather than just making sales. There are many advertisements today in Indian ad industry which use concept of CSR. For e.g. TATA Tea – Jaago Re, Idea Cellular – democracy idea, Indian tourism – Athithi Devo Bhava etc.

CSR Advertisements by Tata group:

Tata group is well known for their CSR, recently under Jaago Re campaign they create awareness in society about different social problem faced by India public. Fist they design an ad campaign which creates awareness in general public about their voting rights through election awareness campaign. Through this ad they motivate people to register for voting through their web site. They also make an effective slogan that "You are sleeping if you are not voting". Another ad of Jaggo Re focusing on theme of corruption which is a serious evil spread in India, which create awareness in public through message of "Log khate kue hai kunki hum khilate hai , khilana bhandh karo, pilana suru karo. The theme is if you are not giving corruption, how more people can be corrupted so start efforts from your side for better society. Another ad of Tata Tea focuses on need for educational qualification for performing most important job of nation. Ad features a young boy, who is approached by a politician as part of election campaign. The boy asks politician's qualification and work experience. This ad spread the message in society that select right leader for the nation because they are applying for most responsible job of managing a nation.

CSR Advertisements by Idea Cellular:

Idea Cellular promotes their brand and their different features through CSR. The tag line is "what an idea sirji". Advertisement focus on concept of democracy, in one ad they convey the message that optician should take public opinion before taking decisions which affect public. For building a shopping mall politician's secretary asks farmers opinion, they say no through message. So, politician rejects the proposal of building shopping mall in rural area. In another ad they convey the message that public select parliament leaders to reach their voice to government. In that ad father call his son who recently selected as a leader in parliament, father ask his son that "ye awaz sun rahe ho, he awaz vaha tak pohchane ke liye hi logo in tumhe vaha bheja hai." Another ad focuses on mobile classrooms which educate underprivileged children. Another ad says that if politicians listen to public, public would listen to them. The ad says "Isi ko democracy kehthe hai." Ads which shows concept of CSR are more receptive to audience and create awareness toward building a better nation and better society. Now advertisers have realized the fact that, they can use their promotional tools to attract and aware audience. Many organizations are in a race to perform their ethical responsibility through using concept of CSR in advertising message.

CSR as a Tool to Strengthens Companies Reputation

Corporate social responsibility is an effective way of building goodwill for a company. Companies who create awareness in society about social issues like illiteracy, imbalance in sex ratio, create awareness about HIV/AIDS, swine flue, TB, immunization programmes etc. companies like TATA, Reliance, and Infosys are leading companies who strengthens their reputation in society by using concept of CSR. Now a days media is also playing important role in performing their social responsibility best example is Time of India a national news paper who started campaign on save the girl child, educate India, lead India campaign etc. Many a time general public is willing to pay a premium for product and services to enable a company to perform their CSR. Considering the impact of CSR activities on a company's reputation, organizations will have to plot a developmental path for CSR, integrating it with the rest of the business.

CSR and Sustainable Development

Many corporate sectors now realize that upholding the interests of society is clearly in the interest of the corporates themselves. After recession and some scandals in corporate world it become compulsive need for companies to do well to reflect positive behavior and regain the trust of public by performing CSR. In recent times many examples of well established and successful organizations losing public trust and market strength on account of negligence of social norms or even unethical practices. Corporate society need to realize that upholding the interests of society is clearly in the interest of organizations themselves. There are many environmental and social issues against society and business, like global warming, degradation of forests, biodiversity, water resources, clean air and healthy soils. The corporate sector must not only lead in fulfilling environmental protection act requirement but also as a measure of enlightened self-interest, since future market worldwide would favor products and services that sub serve the objectives of sustainability. Research organizations with a deep commitment to bringing about transformation of Indian society need to create intellectually sound and socially relevant solutions that could be replicated and disseminated for the benefit of diverse country. Finally we can say that for sustainable development corporate sector should take initiatives towards the establishment and strengthening of institutes which performs CSR.

Cause Related Marketing

CRM is a popular method of image building, in which company's link with charities or nonprofit organizations as contributing sponsors. The companies benefits from favorable publicity, while the charity receives much needed funds. In this regard, corporate houses are joining with charities or cause to market an image, product or service for mutual benefit. Embracing a good cause, not only build brand loyalty among hard to please consumers, but also stands for something beyond merely profit. CRM also provides the emotional as well as the rational engagement of the consumer with the brand. It provides a tangible demonstration of the company's corporate social responsibility, its value and its ethics. Today's consumers want more than just quality, price and service in their purchases; they want to do business with companies that are socially responsible. CRM not only satisfies the consumers, but can also differentiate the company from its competitors and also provide other tangible benefits, like increased sales, visibility, customer loyalty, enhanced company image etc.

CRM Practices in Indian Advertising Industry

Procter & Gamble who started campaign of educating underprivileged children by making partnership with Child Right & You (CRY), if you buy Duracell, Gillette series, Pantene, Whisper, Head & Shoulders, Rejoice etc. you're paying for product price contribute to educate these children. Idea Cellular: On the first anniversary of 26/11, Idea Cellular initiated the movement titled the 'Talk for India Hour'. An advance nationwide campaign publicized the hour. Approximately 5.5 crore Idea subscribers were made aware, that for every call they made between 8.36 p.m. and 9.36 p.m. that evening, the net revenue generated would be handed over by Idea Cellular to the cause of protective gear for police personnel. At its culmination, approximately Rs. 1.25 crore was generated as revenue from subscriber calls. Idea Cellular doubled the amount, and contributed a total sum of Rs. 2.50 crores. This cheque of Rs. 2.50 crore, for the Prime Minister's National Defence Fund, was handed

over to Mr. P. Chidambaram, Hon'ble Home Minister by Mr. Sanjeev Aga, Managing Director, Idea Cellular, at an austere ceremony in the national capital.

Conclusion :

Corporate houses now has to realize that without concept of societal marketing as well as performing ethical responsibilities toward society business cant sustain and nourish for longer period of time. In today's era advertisers have to realize the ethical value of advertisements so they are using concept of corporate social responsibility and deliver strong message to society about different issues. Caused related marketing is part of social responsibility through which company can perform their social responsibility with other partner and create positive image of their company against competitors. CRM not only provide positive brand image, but also enhances credibility and good relationship with stakeholders.

References

1. George Belch & Michael A. Belch(sixth edition), Advertising and Promotion, Pg. 583 - 593
2. Mannar Indira Srinivasan (June 2009), Advertising and Social responsibility, Advertising Express, The Icfai University Press
3. Devi Prasad Mahapatra & Satyanarayana Pattnaik (August 2009), Caused Related Marketing a powerful marketing edge, Advertising Express, The Icfai University Press
4. Shilpa Gopal (May 2009), CSR flavor in advertisements, Advertising Express, The Icfai University Press
5. www.Google.com

शुक्रनीति में राजनीतिशास्त्र

सोलंकी मनीषा एल.
पीएच.डी. शोधछात्रा ,
महाराजा कृष्णकुमारसिंहजी भावनगर युनिवर्सिटी , भावनगर

महर्षि शुक्राचार्य विरचित 'शुक्रनीति' ग्रंथ पांच अध्यायों में विभाजित हैं | प्रथम अध्याय के श्लोक 4 से 17 श्लोक तक जो राजनीति शास्त्र का निरूपण है यह मैं निरूपित करना चाहती हूँ |

' राजनीति ' दो शब्दों का एक समूह है | जिस में ' राज ' = शासन और ' नीति ' = उचित समय और उचित स्थान पर उचित कार्य करने की कला |

" एवं कर्त्तव्यमेवं न कर्त्तव्यमित्यात्मको यो धर्मः सा नीतिः | "
(नीतिमञ्जरी - पृ. नं -1)

" राजा को क्या करना चाहिए और क्या नहीं करना चाहिए यह अपने कर्तव्य का ज्ञान होना ही नीति है " राजनीति का इतिहास अति प्राचीन है ; विश्व के सबसे प्राचीन सनातन ग्रंथों जैसे कि -रामायण , महाभारत , मनुस्मृति , शुक्रनीति आदि में इसका सर्वाधिक विवरण देखने को मिलता है | नीतिशास्त्र से अन्य जितने शास्त्र हैं वे सब व्यवहार के एक अंश को बताने वाले हैं किन्तु सभी लोगों का उपकारक , समाज की स्थिति को सुरक्षित रखने वाला नीतिशास्त्र ही हैं क्योंकि यह धर्म , अर्थ तथा काम का प्रधान कारण और मोक्ष को देने वाला कहा हुआ है | "[1] राजा को यत्नपूर्वक नीतिशास्त्र का सदा अभ्यास करना चाहिये | अज्ञानी राजा से प्रजा प्रसन्न नहीं होती है , मनुस्मृति में मनु ने कहा है -

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम् |
आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारंभांश्च लोकतः ||
(मनुस्मृति -7/43,पृ. नं. -131)

" राजा तीनों वेदों के जानने वालों से तीनों वेद , सनातन दण्डनीति , तर्कशास्त्र और वेदान्त का ज्ञान प्राप्त करे तथा खेती , व्यापार आदि को लोक व्यवहार से सीखे| " यदि राजा को नीतिशास्त्र का ज्ञान नहीं है तो वह अपने साथ राष्ट्र का भी विनाश कर देता है |

---

[1]. **क्रियैकदेशबोधीनि शास्त्राण्यन्यानि संति हि ||**

सर्वोपजीवकं लोकस्थितिकृन्नीति शास्त्रकम् |

धर्मार्थकाममूलं हि स्मृतं मोक्षप्रदं यतः ||

(शुक्रनीति -1/ 4-5,पृ .नं -1)

" सुनीतिकुशला नित्यं प्रभंवति च भूमिपाः | "
(शुक्रनीति -1/7,पृ.नं.-2)

" और राजा लोग इसी शास्त्र से सुन्दर रीती से नीति में निपुण होते हैं |"अपने राष्ट्र की रक्षा के लिये राजा को सदैव सजग रहना चाहिये |श्री चण्डेश्वर कहते है -

" स्वयं गृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते |"
(राजनीतिरत्नाकरः -प्रथमस्तरङ्गः पृ.नं. 15)

" जो राजा स्वयं ही राष्ट्र की रक्षा में सजग रहता है वह सुख प्राप्त करता है|" " सम्पूर्ण लोक व्यवहार की स्थिति बिना नीतिशास्त्र के उसी प्रकार नहीं हो सकती , जिस प्रकार भोजन के बिना प्राणियों के देह की स्थिति नहीं रह सकती **|**"[2] जिस प्रकार जीवन जीने के लिये नियमित आहार की आवश्यकता है उसी प्रकार अच्छी तरह से शासन करने के लिए नीतिशास्त्र का बार - बार अध्ययन करना चाहिये | राजा का नीतिशास्त्र ज्ञान में प्रयोजन यह है कि - " लोगों के सम्पूर्ण अभीष्ट को सिद्ध करने वाला यह नीतिशास्त्र है | इसे सभी स्वीकार करते हैं और यह राजाओं के लिये भी अवश्य जानने योग्य है | क्योंकि राजा लोगों का स्वामी है**|** "[3] राज्य में राजा प्रजा के लिये होते है , प्रजाजनों की हर माँगे पूरी करने की फर्ज राजा की है | इसलिये राज्य के विकास के लिये क्या करना चाहिए वह राजा को ज्ञात होना चाहिए और ऐसी विद्या नीतिशास्त्र ग्रंथों के अध्ययन से ही मिलती है |राजा और सामान्य लोगों के जीवन में नीति और नीतिशास्त्र के महत्व समझाने हेतु शुक्राचार्य जी लौकिक दृष्टांत देते हुए कहते है -

शत्रवो नीतिहीनानां यथाऽपथ्याशिनां गदाः |
सद्यः केचिच्च कालेन भवंति न भवंति च ||
(शुक्रनीति -1/13,पृ.नं. 3)

" जिस प्रकार कुपथ्य भोजन करने वालों को कोई रोग शीघ्र और कोई देर में उत्पन्न होते हैं , एवं पथ्य से रहने वालों को रोग नहीं उत्पन्न होते हैं , उसी प्रकार नीति से रहित लोगों के कोई शत्रु , शीघ्र और कोई देर से उत्पन्न होते एवं नीति से युक्त रहने वालों के शत्रु नहीं उत्पन्न होते हैं|" अनीति की वजह से भी राजा

---

[2]. **सर्वलोकव्यवहारस्थितिर्नीत्या विना नहि |**

यथाऽशनैर्विना देहस्थितिर्न स्याद्धि देहिनाम् ||

(शुक्रनीति -1/11,पृ. नं. 2)

[3]. **सर्वाभीष्टकरं नीतिशास्त्रं स्यात्सर्वसंमतम् |**

अत्यावश्यं नृपस्यापि स सर्वेषां प्रभुर्यतः ||

(शुक्रनीति -1/12,पृ. नं. 3)

अपने परिवार के साथ विनष्ट हो जाता है | विरोचन -कुमार बलि बाल्यकाल से ही सदा ब्राहमणों पर दोषारोपण करते थे इसलिये उनकी राजलक्ष्मी , जो शत्रुओं को संताप देने वाली थी , उन के पास से हट गयी |"[4] रावण , शिशुपाल , जरासंध , दुर्योधन , कंस आदि अनीति के आचरण वाले थे और उसका विनाश हो गया | " ' नित्य प्रजाओं का पालन और दुष्टों का दमन करना ' ये दोनों राजाओं के लिये परम धर्म है और ये दोनों बिना नीतिशास्त्र के नहीं हो सकते है |"[5] जो राजा प्रजाओं का पालन नहीं कर सकते उसे प्रजा उखाड़ देती है | अगर प्रजाजनों राजा से संतुष्ट नहीं है तो राजा के शासन वही स्थगित हो जाते है | महाभारतकार वेदव्यासजी कहते है -

अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति |
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनुविनश्यति ||
(महा.भा.शां.प. 91/39,पृ.नं.4658)

जो राजा अपनी रक्षा नहीं कर सकते वह प्रजा की भी रक्षा नहीं कर सकते| पहले उसकी प्रजाएँ क्षीण होती हैं ; फिर वह स्वयं भी नष्ट हो जाता है | " नीति रहित होना ही राजा के लिये महान छिद्र (दोष)है , जो सदा भय देने वाला , शत्रु की वृद्धि करने वाला तथा अत्यंत बल को क्षीण करने वाला कहा हुआ है | अगर राजा नीति के विरुद्ध आचरण करेंगे तो सत्य ही उसके शत्रु बढ़ जाते है और शत्रु कभी भी राजा का विनाश कर सकते है , ऐसी हालत में राजा और प्रजाजनों दोनों सतत भय के साथ ही जीते है | नीति विहीन राजा बल को क्षीण करने वाला कहा गया है , क्योंकि वह सदा अभिमान के साथ जीता है , शुक्राचार्यजी अनीति वाले राजा के आचरण पर क्टु बचन बरसाते हुए कहते है -

नीतिं त्यक्त्वा वर्त्तते यः स्वतन्त्रः स हि दुःखभाक् |
स्वतन्त्रप्रभुसेवा तु हयसिधाराबलेहनम् ||
(शुक्रनीति -1/16,पृ.नं. 3)

" अतः जो राजनीति का त्याग कर उच्छृङ्खल व्यवहार करता है वह दुःख भोगता है |और उच्छृङ्खल राजा की सेवा करना तलवार की धार - चाटने के समान हानिकारक है | " वह योग्य समय पर सही निर्णय नहीं ले सकता है | उसे कोई भी , कभी भी प्रसन्न नहीं कर सकते |

---

4. **ब्राहमणानां सदासूयाद् बाल्याद् वैरोचनो बलिः |**
अथास्माच्छ्रिरपाक्रामद् यास्मिन्नासीत् प्रतापिनी ||
(महा.भा. शां. प. 91/24,पृ. नं.4658)

5. **नृपस्य परमो धर्मः प्रजानां परिपालनम् |**
दुष्टनिग्रहणं नित्यं न नीत्याऽतो विना ह्युमे ||
(शुक्रनीति -1/14,पृ.नं.3)

स्वाराध्यो नीतिमान् राजा दुराराध्यस्त्वनीतिमान् |
यत्र नीतिबले चोभे तत्र श्रीस्सर्वतोमुखी ||
(शुक्रनीति-1/17, पृ.नं. 3)

"नीति से युक्त राजा की सुखपूर्वक और अनीति से युक्त राजा की दुःखपूर्वक आराधना की जा सकती है | जिस राजा के पास नीति तथा बल ये दोनों है उसके पास चारों तरफ से लक्ष्मी आती है |" लक्ष्मी भी अनीति वाले राजा के समीप वास नहीं करती है वह हमे इतिहास के अध्ययन से ज्ञात होता है | " विरोचनकुमार बलि से हटकर वह राजलक्ष्मी देवराज इंद्र के पास चली गयी | फिर इंद्र के पास उस लक्ष्मी को देखकर राजा बलि को बड़ा पश्चात्ताप होने लगा |"[6]

इस प्रकार शुक्रनीति में शुक्राचार्यजी ने राजा के प्रथम कर्तव्य ' राजनीतिशास्त्र ' ग्रंथों का अध्ययन करना एवं नीति युक्त आचरण होना अति आवश्यक है , सिर्फ अध्ययन न करके उसे अपने आचरण में लाना जरूरी है , यह बातें विविध दृष्टांतों के द्वारा समझाया है | राजा के जीवन में राजनीति और राजनीतिशास्त्र का होना अत्यंत आवश्यक है |

◆◆◆◆◆◆◆◆◆•••••••◆◆◆◆◆◆◆◆◆

[6]. **ततस्तस्मादपाक्रम्य सागच्छत् पाकशासनम् |**

अथ सोऽन्वतपत् पश्चाच्छ्रियं दृष्टवा पुरन्दरे ||

(महा.भा. शां. प. 91/25,पृ. नं. 4658)

संदर्भ ग्रंथों

1. **श्रीमहर्षिशुक्राचार्यविरचिता**
   शुक्रनीतिः
   (' विद्योतिनी ' हिन्दीव्याख्योपेता)
   व्याख्याकरः : पं.श्रीब्रह्मशङ्करमिश्रः, साहित्यशास्त्री
   प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान , वाराणसी
   संस्करण : चतुर्थ , . 2056

विद्वद्वरश्रीचण्डेश्वरविरचितः

2.**राजनीतिरत्नाकरः**
   (' प्रकाश 'हिंदीव्याख्योपेतः)
   व्याख्याकारौ : श्री वाचस्पति गैरोला एवं पं. तारिणीश झा
   प्रकाश : और प्रकाशक : -1
   संस्करण : प्रथम , वि. संवत् 2026

3.श्रीमन् महर्षि वेदव्यासप्रणीत
   महाभारत (पंचमखण्ड) - शांतिपर्व
   प्रकाशक : गोविन्द भवन - कार्यालय , गीताप्रेस , गोरखपुर
   संस्करण : 2044 चतुर्थ संस्करण

4.(**सभाष्या**)
   नीतिमञ्जरी :
   सम्पादक : सीताराम जयराम जोशी
   प्रकाशक और प्रकाशन : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-1
   संस्करण : पुनर्मुद्रित , वि.सं.2055

5.मनुस्मृति
   (भाषांतरकर्ता :शास्त्री गिरिजाशंकर मयाशंकर)
   प्रकाशक : आनंदभाई ऐन. अमीन ,
   प्रकाशन : सस्तु साहित्य मुद्रणालय ट्रस्ट , अहमदाबाद
   संस्करण : 2015

****

अभिज्ञानशाकुन्तलम् के अंग्रेजी अनुवाद का मूल्यांकन

(ऑर्थर विलियम राइडर कृत अनुवाद के विशेष सन्दर्भ में)

रवि प्रकाश चौबे

शोधच्छात्र

भाषा, साहित्य एवं संस्कृति अध्ययन संस्थान

जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय

अभिज्ञानशाकुन्तलम् महाकवि कालिदास की सर्वाधिक प्रसिद्ध कृति है। उन्होंने अपनी काव्य-निधि के द्वारा संस्कृत साहित्य को अत्यन्त समृद्धशाली स्वरूप प्रदान किया है। मानव जीवन के सभी व्यापक क्षेत्रों का संस्पर्श करती हुई कवि की अप्रतिम प्रतिभा का परिचायक उनकी कालजयी कृति *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* है। इस कृति ने न केवल भारतीय साहित्य अपितु विश्वपटल पर एक अमिट छाप छोड़ी है। विभिन्न भाषाओं में हुए अनुवाद कर्म ने इसे और भी महिमा मंडित किया है। इस कृति के पचास से भी अधिक अनुवाद केवल अंग्रेजी भाषा में अब तक हो चुके हैं, जो इस कृति के महानता के साथ-साथ साहित्य प्रेमियों के मध्य इसके प्रति गहन प्रेम को प्रदर्शित करते हैं। सर्वप्रथम विलियम जोन्स महोदय ने सन् 1789 में अभिज्ञानशाकुन्तलम् का गद्य रूप में अनुवाद *'Sacontala or The fatal ring'* नाम से किया था। इसके बाद सन् 1855 में मोनियर विलियम्स ने इसका अनुवाद *'Sakoontala or; The lost ring'* के नाम से किया। फिर एम. आर. काले, जे. जी जेनिन्स, रिचार्ड पिशेल, ऑर्थर विलियम राइडर, बर्बरा स्टोलर मिलर, चन्द्रा राजन और डब्लू. जे जॉन्सन ने भी *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* का अनुवाद अंग्रेजी भाषा में किया। ध्यातव्य है कि विलियम जोन्स महोदय तथा मोनियर विलियम्स प्रभृति प्रारंभ के जितने भी आंग्ल विद्वानों ने इसको अनूदित किया, वे कहीं न कहीं औपनिवेशिक मानसिकता के अधीन थे। उनके अनुवाद कर्म में उनकी कई स्थानों पर एकांगी दृष्टि का सहज ही निदर्शन प्राप्त होता है। वहीं एम. आर. काले, चन्द्रा राजन प्रभृति कुछ भारतीय अनुवादकों ने आंग्ल विद्वानों से पृथक् एक नवीन दृष्टि का सूत्रपात कराया है, जो सर्वथा ज्यादा अनुकरणीय है।

शुरू में भारतीय ग्रन्थों के अंग्रेजी अनुवाद प्रक्रिया का आरंभ प्रशासनिक उपकरण के रूप में हुआ था। कालान्तर में *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के अनुवाद के समय से यह भारत को समझने की प्रक्रिया का अंग बन गया। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के अनुवाद से पूर्व जितने भी ग्रन्थों का अनुवाद हुआ था, चाहे वो मनुस्मृति हो, अथवा गीता या अन्य कोई भी ग्रंथ, सबके मूल में दार्शनिकता एवं आध्यात्मिकता का समावेश था। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के जोन्स द्वारा कृत अनुवाद ने पश्चिम को इस बात से अवगत कराया कि दार्शनिकता एवं आध्यात्मिकता के कलेवर के साथ-साथ भारत साहित्यिक रूप में भी धनी है। जोन्स पहले ऐसे ब्रिटिश विद्वान थे, जिन्होंने भारतभूमि को साहित्य की उर्वरा भूमि के रूप में देखा। G.N. Devy लिखते हैं कि –

> "Jones was the first British scholar to perceive India in terms of a literary culture and his discover of India as a nation with a literature, and a literature extending to remote antiquity, enthused his readers in Britain to look to India for literary inspiration."[1]

[1] G.N. Devy, Of many heroes: An Indian essay in literary historiography., P. 78

जोन्स अपने द्वारा अनूदित *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के प्राक्कथन में लिखते हैं –

> "I turned it word for word into English, and afterwards, after adding or suppressing any material sentence, disengaged it from the stiffness of the foreign idiom, and prepared a faithful translation of the Indian drama, which I now present to the public, as a most pleasing and authentic picture of old Hindu manners and one of the greatest curiosities that the Asian literature has yet brought to light"[2]

यहां न सिर्फ वे अपने अनुवाद को विश्वसनीय की संज्ञा देते हैं, बल्कि उसे हिन्दू आचार-विचार की सच्ची तस्वीर (true picture of Hindu manners) भी करार देते हैं।

यहां ध्यान देने योग्य बात यह है कि काव्यग्रन्थों में *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* का ही अनुवाद प्रथमतया क्यूं? इसके कई कारण संभावित हैं, लेकिन जो मुख्य रूप से दृष्टिगोचर होता है, वह है इसका संस्कृत वाङ्मय में अद्वितीय स्थान। अंग्रेज लोगों को भारत की प्राचीन गौरवशाली परंपराओं को समझना था, साथ ही साथ उन्हें भारतीय जीवन शैली, रीति-रिवाज, धर्म, संस्कृति और सामाजिक विषयों के विकास का परिज्ञान भी चाहिए था। जोन्स ने अपने प्राक्कथन में ही 'राधाकान्त' नाम के ब्राह्मण का जिक्र किया है, जिससे वे 'महाकवि कालिदास' के बारे में जान पाए।

कालिदास रचित *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* में काव्यरस का आस्वादन, सहृदयता और स्वाभाविकता का निदर्शन सहज ही होता है। कालिदास से पृथक् जितने भी कवि संस्कृत में हुए हैं, उनमें कुछ को छोड़कर, सभी कवियों की आलोचना जर्मनी के विद्वान बेबर ने की है। बेबर का कहना है कि – "कालिदास के बाद के काव्यों में वीर रसात्मकता का संबंध छूटता गया, श्रृंगार रसात्मकता की प्रवृत्ति बढ़ती गई। परिणामस्वरूप भाषा अपने सहज सरल स्वरूप को छोड़कर बड़े-बड़े शब्दों और दीर्घ समासों का आश्रय लेने लगी, जो शब्दाडंबर ही हो गये। कविता बाह्य मूलक अलंकार, श्लेष, योजित शब्द विन्यास, वाक्य चातुरी का पर्याय बन गई। काव्य का विषय गौण होता चला गया और भाषा-चातुर्य अधिकाधिक प्रबल हो गया।"[3]

कालिदास की विद्वत्ता पर विचार करते हुए महावीर प्रसाद द्विवेदी लिखते हैं कि – "जहां तक कालिदास के कवित्व शक्ति का प्रश्न है, उसमें कालिदास ने प्रकृति के प्रसार और मानव हृदय की भिन्न-भिन्न वृत्तियों का जो इतना प्रमोदानुभव-जन्य वर्णन किया है, प्रमोदोत्पादन की जो शक्ति प्रतिपादित की है, वह अविनाशी है। इनकी अनोठी कल्पनाओं में पूरा ब्रह्माण्ड है और कल्पनाओं के वर्णन में सुन्दर हृदयस्पर्शी चित्र तथा व्याकरण, ज्योतिष, अलंकार, नीति वेदांत, सांख्य, पदार्थ विज्ञान, इतिहास और पुराण अर्थात् सभी शास्त्र और सभी विद्याओं का उन्होंने उपयोग किया है।"[4]

संभवतः इन्हीं सब विशेषताओं के आधार पर कालिदास की कृति को सर्वप्रथम अनुवाद करने हेतु चयनित किया गया। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के बारे में कहा जाता है –

> काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुन्तला।
> तत्रापि चतुर्थोङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्।

भारतीय वाङ्मय परम्परा इस नाटक को संस्कृत साहित्य का सर्वश्रेष्ठ नाटक मानती आई है। कालिदास ने *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* में महाभारत के 'शकुन्तलोपाख्यान' के इतिवृत्त को अपनी नवनवोन्मेष शालिनी प्रतिभा से सरस

---

[2] Sir William Jones, Sacontalá or The Fatal Ring, preface

[3] महावीर प्रसाद द्विवेदी रचनावली, खण्ड 8, पृ. 60

[4] वहीं, पृ. 244

एवं गरिमामय बनाकर प्रस्तुत किया है। अन्यत्र भी इसकी प्रशंसा में कहा गया है कि कालिदास का सर्वस्व *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* है।

"कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ॥"

यूरोप में *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* की इतनी ख्याति के पीछे रोमिला थापर का मानना है कि जर्मनी के प्राकृतवाद् (Romanticism) का इसमें बहुत बड़ा योगदान है। वह कहती हैं -

> "Romanticism preferred the less orderly aspect of the Greco Roman past and looked for the exotic, the unusual, the irrational, the emotional and the imaginative as against the typical, the rational and the real. The availability of literature from the "Orient" revealed another world. It was a move away from the known European civilisation to the imagined fantasies of societies outside Europe, and from a long time past."[5]

अभिज्ञानशाकुन्तलम् के कई भाषाओं में हुए अनुवाद के मूल में विलियम जोन्स का अनुवाद है, जिसने इस कृति को विश्व फलक पर देदीप्यमान बनाया। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के अनुवादकीय कर्म पर विचार करते हुए तेजस्विनी निरंजना का स्पष्ट मंतव्य है –

> "As translator and scholar, Jones was responsible for the most influential introduction of a textualised India to Europe."[6]

अभिज्ञानशाकुन्तलम् के मूल पाठ को लेकर विद्वानों में मतैक्य का अभाव है। अत्यधिक लोकप्रिय तथा रंगमंचीय उपादानों से युक्त होने के कारण ही संभवतः भिन्न-भिन्न पाठ प्राप्त होते हैं। बृहत्तर रूप में देखा जाए तो इस नाट्यकृति का पाठ दो पाठपरंपराओं में प्रवाहित हुआ मिलता है- बृहत् पाठ तथा लघु पाठ। इन दोनों पाठों को आधार बनाकर मुख्यरूपेण चार संस्करणों को गृहीत किया गया है – बंगाली, दाक्षिणात्य, काश्मीरी तथा देवनागरी संस्करण। प्राप्त कई संस्करणों में अलग-अलग अनुवादकों ने इन चारों में से किसी एक का अनुवाद किया है। जोन्स महोदय ने बंगाली संस्करण को आधार बनाकर अनुवाद किया है। इन्होंने सर्वप्रथम इस कृति को लैटिन भाषा में अनूदित किया था, तत्पश्चात् इसको *'Sacontala or The fatal ring'* नाम से आंग्ल भाषा में अनूदित किया। पाठभेद से इतर इन संस्करणों में श्लोकादि की संख्याओं में भी पर्याप्त भेद देखने को मिलता है।

डॉ. रिचार्ड पिशेल (1876) तथा डॉ. दिलीपकुमार काञ्जीलाल (1980) ने *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के बंगाली पाठ का समीक्षित पाठ- संपादन प्रकाशित किया है। इन विद्वानों ने बंगाली लिपि में लिखित पांडुलिपियों में प्रत्येक अंक की समाप्ति पर अंकों के जो विभिन्न नाम दिए हैं, जैसे- 1. इत्याखेटको नाम प्रथमोऽङ्कः 2. इत्याख्यानगुप्तिर्नाम द्वितीयोऽङ्कः इत्यादि उसे स्वीकृत रखा है एवं उल्लिखित किया है। राईडर महोदय ने *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के बंगाली संस्करण का अंग्रेजी अनुवाद करते हुए अंकों के नामों को पाठ के प्रारंभ में ही रखा है।

साहित्यिक विधाओं में से कविता, उपन्यास, लघु कथा तथा अन्य गद्य साहित्यों की तुलना में नाटक का अनुवाद थोड़ा और क्लिष्ट हो जाता है। नाटक में काव्य के अतिरिक्त गीत, वाद्य, नृत्य, आलेख, वेश-विन्यास, केश-विन्यास, आभूषण, दृश्य अभिनय आदि कई प्रकार की कलाओं का एक साथ गुंफन होता है, जिसे अनूदित कर पाना काफी दुरूह होता है। एक ही संस्कृति में पली-बढ़ी दो भाषाओं में अनुवाद की बात हो तो समझ के स्तर पर ज्यादा परेशानी का सामना

[5] Thapar, Romila. History and Beyond, New Delhi, Oxford University Press, 2004, p. 209.
[6] Tejaswini Niranjana, Sitting Translation: History, Post-structuralism, and the colonial text, P. 42

नहीं करना पड़ता, किन्तु जब दो अलग-अलग संस्कृति हों और भाषा की संरचना और स्वरूप के मध्य भी बहुत विभेद हो, ऐसे में मूलकृति के भावों को यथारूप उतार पाना बहुधा संभव ही नहीं हो पाता। संस्कृत से अंग्रेजी में नाट्यानुवाद की समस्या को उजागर करती हुई दोरोथी मटिल्डा फिगुएरा (Dorothy Matilda Figueira) लिखती हैं –

> "Sanskrit verses have very strict and definite metrical forms, complex patterns and assonance and alliteration and qualities of rhythm and musicality, it is difficult to render them directly into another language."[7]

संस्कृतिगत और भाषागत वैविध्य के उपरान्त भी राइडर ने इस कालजयी कृति को अनूदित किया है। इनका अनुवाद यूरोपीय अनुवादकों के औपनिवेशिक मनोवृत्ति से अलग है।

ऑर्थर विलियम राइडर और उनका अनुवाद

सन् 1877 में अमेरिका के ओबर्लिन शहर में जन्मे ऑर्थर विलियम राइडर संस्कृत साहित्य के मर्मज्ञ तथा कैलिफ़ोर्निआ विश्वविद्यालय में संस्कृत के प्रोफेसर थे। उन्होंने कई संस्कृत पुस्तकों का अंग्रेजी में अनुवाद किया है। उनके द्वारा किया गया *पंचतन्त्र* एवं *गीता* का अनुवाद बहुत ही प्रसिद्ध है। उन्होंने सन 1912 में '*Translations of Shakuntala, and Other Works*' के नाम से *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* का अंग्रेजी अनुवाद किया है, जिसका प्रकाशन London: J. M. Dent and Sons; द्वारा हुआ है। सर विलियम जोन्स और मोनियर-विलियम्स द्वारा अनूदित संस्करणों की तुलना में इनका अनुवाद काफी अधिक परिष्कृत माना जाता है।

अनुवाद के पीछे अनुवादक का किस बात पर विशेष जोर है, यह उसके शीर्षक से काफी हद तक जान लिया जाता है। सर विलियम जोन्स ने अपने अनुवाद के शीर्षक को 'शकुन्तला द फटल रिंग', मोनियर-विलियम्स ने 'शकुन्तला द लोस्ट रिंग' और अन्य-अन्य अनुवादकों ने अलग-अलग नाम दिया है। इसके विपरीत राइडर महोदय ने सिर्फ अपने शीर्षक को 'शकुन्तला का अनुवाद' कहा है। इन्होंने अपने अनुवाद में पात्रों के बारे में भी विस्तृत जानकारी नहीं दी है। दुष्यन्त जैसे मुख्य पात्र के बारे में भी वे खामोश हैं। आकाशभाषित, जनान्तिक आदि प्रकरणों को भी वे उसके स्वरूप में नहीं रख पाते हैं। श्याल, वैखानस, सानुमती, नारद, वेत्रवती जैसे कई छोटे-छोटे पात्रों को वे प्रारंभ में पात्र-परिचय में स्थान नहीं देते।

इन्होंने पद्यों के अनुवाद में तुकबंदी पर विशेष जोर दिया है, इसके फलस्वरूप कई स्थानों पर वाक्य अनपेक्षित रूप में लम्बे हुए हैं। कई बार भाव को सटीक प्रकट करने में तुकबन्द शब्द नहीं मिल पाते, तो अनुवादक गद्य विधा में ही पद्यों को गुंफित कर देता है। राइडर इससे परहेज करते हुए तुकबन्दी पर विशेष जोर देते हैं। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के प्रथम अंक में ही कालिदास भयभीत मृग का सजीव चित्रण करते हैं –

ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।

[7] Figuiera, Dorothy Matilda. Translating the Orient: The Reception of Sakuntala in Nineteenth-Century Europe., P.22

दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥

इसका अनुवाद राइडर कुछ इस प्रकार करते हैं -

His neck in beauty bends
As backward looks he sends
At my pursuing car
That threatens death from far.
Fear shrinks to half the body small;
See how he fears the arrow's fall!

The path he takes is strewed
With blades of grass half-chewed
From jaws wide with the stress
Of fevered weariness.
He leaps so often and so high,
He does not seem to run, but fly.[8]

उपर्युक्त अनूदित पद्य में देखा जा सकता है कि श्लोक की चार पंक्तियों को तुकबन्द करने के प्रयास में बारह पंक्तियों तक पहुंचा दिया जा रहा है। संस्कृत नाटकों में अधिकांश स्थानों पर भावतत्त्व की प्रधानता है। भावों का सूक्ष्म अंकन तथा उनमें काव्योचित सौन्दर्य को समाहित करने में ही संस्कृत नाटककार का सर्वाधिक प्रयत्न देखा जाता है। यहां पर कवि की चित्रात्मक शैली दर्शनीय है। आधे चबाए हुए दर्भों को चरते हुए मृग का अकस्मात पीछा किया जाना अभिव्यंजित है। अभिनवगुप्त ने अभिज्ञानशाकुंतल के उपर्युक्त पद्य की मीमांसा करते हुए लिखा है कि – "समृद्ध काव्य भाषा (व्यंजना रक्षित काव्यभाषा) के द्वारा यहां भयभीत मृग का मानसी साक्षात्कार होता है।"[9] उस भयाक्रांत मृग के बिंब को यह अनुवाद अच्छे प्रकार से प्रस्तुत नहीं कर पा रहा है। संस्कृत का नाटककार कवि हृदय व सहृदय होने के कारण भावों को ही गांभीर्य का जनक समझता है, वह कोरी कलात्मकता को महत्त्व नहीं देता। कई स्थानों पर इन्होंने सटीक अनुवाद किए हैं, जो अन्य अनुवादक उस स्थान पर नहीं कर सके हैं। प्रथम अंक में शकुन्तला अपने सखी से कहती है कि प्रियंवदा ने मेरे ऊपरि वस्त्र को कस के बाँध दिया है, इसे शिथिल करो। इस पर प्रियंवदा उपालंभ देती है कि मुझे नहीं अपने यौवन को दोषी ठहराओ। इसका अनुवाद राइडर महोदय ने कुछ इस प्रकार से किया है – 'You had better blame your own budding charms for that.' यह इनका अनुवाद भावार्थ के काफी सन्निकट है। वाक्य की सुकुमारता भी बहुत शोभनीय है।

इन्होंने *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के बंगाली वाचना को अपने अनुवाद का विषय बनाया है। प्रत्येक अंक का नाम वे प्रारंभ में ही दे देते हैं, जबकि अंक का नाम बंगाली संस्करण में अन्त में दिया गया है। इन्होंने अनुवाद में किस प्रविधि का प्रयोग किया है, इसका उल्लेख नहीं करते। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* के महत्त्व को वे भली-भांति समझते थे। *अभिज्ञानशाकुन्तलम्* वह रचना है, जो अपने देश काल का अतिक्रमण करके हर देश और हर काल के संदर्भ में सार्थक हुई है। राइडर ने कहा है कि शकुंतला जैसा ग्रंथ दो हजार साल में एक बार प्रकाशित होता है।

---

[8] Translations of Shakuntala, and Other Works, p.5

[9] तस्य च 'ग्रीवाभंगाभिराम'.. इत्यादि वाक्येभ्यो वाक्यार्थ प्रतिपत्तेरनन्तरं मानसी साक्षात्कारात्मिका.. प्रतीतिरूप जायेते।, अभिनवभारती, भाग 1, पृ. 279

भारतीय नाट्य परंपरा के अनुसार नाटक की निर्विघ्न समाप्ति के लिए नांदी अथवा मंगलाचरण का पाठ किया जाता है। यह तीन प्रकार का होता है – आशीर्वादात्मक, नमस्क्रियात्मक और वस्तुनिर्देशात्मक। कालिदास भी इसी परम्परा का निर्वहण करते हुए आशीर्वादात्मक मंगलाचरण का प्रयोग करते हैं –

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥

इस नान्दी का आशय है – "जो विधाता की पहली सृष्टि है (वह जलमयी मूर्ति)। जो विधिपूर्वक हवन की गई हवि को वहन करती है (वह अग्निस्वरूपा मूर्ति) तथा जो (स्वयं) हवन करने वाली (वह यजमानस्वरूपा मूर्ति) है। (सूर्य और चन्द्रमा रूप) जो दो (मूर्तियाँ) दिन और रातरूप समय का निर्माण करती हैं। श्रवणेन्द्रिय के विषयस्वरूप गुणवाली जो (आकाशरूपी मूर्ति) सम्पूर्ण संसार को व्याप्त करके स्थित है। (पृथ्वीरूपा मूर्ति) जिसे (लोग) सभी बीजों का कारण कहते हैं। (वायुरूप मूर्ति) जिसके द्वारा सभी प्राणी प्राणवान् हैं। प्रत्यक्ष दिखायी देने वाली (ऐसी) उन आठ मूर्तियों से युक्त भगवान् शिव आप सबकी रक्षा करें।"[10] इस नान्दी का अनुवाद राइडर इस प्रकार करते हैं –

Eight forms has Shiva, lord of all and king:
And these are water, first created thing;
And fire, which speeds the sacrifice begun;
The priest; and time's dividers, moon and sun;
The all-embracing ether, path of sound;
The earth, wherein all seeds of life are found;
And air, the breath of life: may he draw near,
Revealed in these, and bless those gathered here.

यह मंगलाचरण मंच पर न होकर नेपथ्य में किया गया है, किन्तु ऑर्थर विलियम राइडर प्रस्तावना (Prologue) के बाद 'Benediction upon the audience' लिखते हुए मंगलाचरण का अंग्रेजी अनुवाद करते हैं। जब सूत्रधार मंच पर उपस्थित होता है तो वह सबसे पहले नेपथ्य की ओर देखता है, जिसका वर्णन राइडर ने 'turning toward the dressing room' किया है। उपर्युक्त श्लोक में कवि कालिदास ने 'स्रग्धरा' छंद का प्रयोग किया है। इस छंद में सात-सात वर्णों पर यति होती है, जिससे नाटक में 7 अंकों के होने की सूचना मिल रही है। राइडर कृत अनुवाद में इस सूक्ष्म प्रयोग का निदर्शन नहीं हो पा रहा है।

नान्दी के कई प्रभेद नाट्यशास्त्र में प्रदत्त हैं, उनमें से एक 'पत्रावली' नान्दी का प्रयोग यहाँ पर कवि कालिदास ने किया है। पत्रावली नान्दी में कथावस्तु का निर्देश होता है। नाट्यदर्पणकार के अभिमत में – "यस्यां बीजस्य विन्यासो व्यभिधेयस्य वस्तुनः। श्लेषेण वा समासोक्त या नान्दी पत्रावलीति सा।"[11] अब भला अनुवादक इसको कैसे अनुवाद में रख पाएगा? राइडर ने तुकबंदी का सहारा लिया है किन्तु कई स्थानों पर भावार्थ अधिगम नहीं हो रहा है। आकाश अप्रत्यक्ष है, उसका गुण शब्द है, जिसको राइडर 'The all-embracing ether, path of sound.' के रूप में अनूदित करते हैं। यहाँ 'path of sound.' मूलार्थ से दूर है।

---

[10] अभिज्ञानशाकुन्तलम्, . राकेश शास्त्री, पृ. 87

[11] नाट्यदर्पण

मूल में यह कहीं नहीं उक्त है कि शिव सबके स्वामी और राजा हैं, किन्तु राइडर ने 'Eight forms has Shiva, lord of all and king.' ऐसा अनुवाद किया है। श्लोक के अंतिम पंक्ति में भी राइडर का स्वयं का मनोभाव दिख रहा है – 'Revealed in these, and bless those gathered here.'। कालिदास ने श्लोक में छेकानुप्रास का सुन्दर प्रयोग किया है, जो अनुवाद में लुप्त सा हो गया है। 'स्त्रष्टुः सृष्टिः, वहति हुतम्, प्राणि प्राणवन्तः' इत्यादि में छेकानुप्रास की छटा बिखरी पड़ी है। शब्दों के प्रयोग के स्तर पर राइडर मूल की तुलना में ज्यादा शब्द प्रयोग करते हैं।

नाटक के द्वितीय अंक में राजा शकुन्तला के सौन्दर्य का बखान करते हुए कहता है कि यह न सूंघे हुए पुष्प के समान है, यह उस रत्न के सदृश है जिसे बेधा न गया हो, ऐसा पल्लव है जो नाखून से तोड़ा नहीं गया है, नया मधु है जिसके रस का आस्वादन नहीं किया गया है, यह पुण्यकर्मों के अखण्ड फल के समान है। पता नहीं विधाता इस लोक में किसे इसका भोक्ता बनाकर संयोग कराएगा –

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैरनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः॥[12]

यहाँ नायिका के अंग-प्रत्यंग की शोभा का मनोरम वर्णन करने के साथ ही कवि ने यहाँ उसके व्यक्तित्व की समग्र आभा का अंकन करते हुए उसकी भावनाओं एवं अवस्था को भी व्यक्त करने वाले उपयुक्त प्रकृति चित्रों की अप्रस्तुत रूप में योजना की है। इस पद्य का अनुवाद राइडर ने कुछ इस प्रकार से किया है –

She seems a flower whose fragrance none has tasted,
A gem uncut by workman's tool,
A branch no desecrating hands have wasted,
Fresh honey, beautifully cool.

No man on earth deserves to taste her beauty,
Her blameless loveliness and worth,
Unless he has fulfilled man's perfect duty--
And is there such a one on earth?[13]

राइडर के अनुवाद से प्रतिलक्षित हो रहा कि इन्होंने भावानुवाद करने का प्रयास किया है। भावानुवाद तो किया है किन्तु मूल भावों का कई स्थानों पर अतिक्रमण भी कर दिया है। मूल में कहीं यह भाव सन्निहित नहीं है कि 'No man on earth deserves to taste her beauty.'। नव पल्लव (किसलय) की चर्चा जो मूल में प्राप्त है, इसका अनुवाद इन्होंने कुछ और ही कर दिया है – 'A branch no desecrating hands have wasted.'। मूल से पृथक कई भावों को इन्होंने यहाँ समायोजित कराया है। ताजा मधु को 'beautifully cool.' बता रहे हैं, जो कहीं मूल में निर्दिष्ट नहीं है। नव पल्लव (किसलय) से शकुन्तला की देहयष्टि की कोमलता, मृदुलता और रक्तवर्ण होना अभिव्यंजित हो रहा है, किन्तु अनुवाद में इसको शाखा बना देने से अभीष्ट सारे भाव नदारद हो जा रहे हैं। राइडर मूलश्लोक के चार पंक्तियों को अनावश्यक रूप में आठ पंक्तियों का बना रहे हैं। तुकबन्दी के प्रयास ने इस श्लोक के मूल भाव को कोसों दूर छोड़ दिया है।

सारांशतः देखा जाय तो राइडर का अनुवाद यूरोपीय कई अनुवादकों के अनुवाद से बेहतर है। सर्वत्र तुकबंदी के प्रयोग से मूल के पद्य का पद्यानुवाद करना टेढ़ी खीर है, जिसमें काफी हद तक राइडर सफल हुए हैं। अनुवाद में कलापक्ष के

[12] अ. शा., 2.10

[13] Translations of Shakuntala, and Other Works, p. 21

साथ-साथ भावपक्ष को भी सम्यक् रूपेण रखना पड़ता है। कवि के व्यक्तित्व और उसके मानसिक संगठन से आत्मशात् होते हुए अनुवादक को मूल के अनुरूप ही अनूदित रचना की निर्मिती करनी होती है। कलापक्ष और भावपक्ष अन्योन्याश्रित रूप से संबंधित है अतः यह अनुवादक से अपेक्षित होता है कि वह भाव पक्ष तथा कला पक्ष के संतुलित प्रयोग पर बल दे। राइडर ने अपने पाठकगण के अनुरूप कई मूल के कथोपकथनों को स्वयं की संस्कृति के अनुरूप अनुवाद में परोसा है। इस बात से गुरेज नहीं किया जा सकता कि भावगत और संस्कृतिगत कई स्वरूपों को अनुवाद में ज्यों का त्यों रखा ही नहीं जा सकता। कुल मिलाकर राइडर का अनुवाद बेहतर अनुवादों की शृंखला में शुमार कराया जा सकता है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- Devy, G. N. (1998). Of many heroes: An Indian essay in literary historiography, Orient Longman, Mumbai.
- Jones, William. (1789). *Sacontala or The Fatal Ring: An Indian Drama by Kalidas,* Calcutta, J. Cooper.
- Figuera, Dorothy M. (1991). Translating the Orient: The Reception of Sakuntala in Nineteenth-Century Europe, Newyork, State University of New York Press.
- Thapar, Romila. (2004). History and Beyond, New Delhi, Oxford University Press.
- Tejaswini Niranjana. (1992). Sitting Translation: History, Post-structuralism, and the colonial text, Orient Longman, Hyderabad.
- Ryder, Arthur W. (1999). *Kalidas Shakuntala,* Cambridge, Ontario, Parentheses Publications.
- कालिदास, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, व्या.- शास्त्री, राकेश एवं प्रतिमा. (2015). संस्कृत ग्रन्थागार, दिल्ली।
- अभिनवभारती, अभिनवगुप्त, सं. सिद्धान्तशिरोमणी, विश्वेश्वर, (1960). दिल्ली विश्वविद्यालय प्रकाशन।
- गोस्वामी, कृष्ण कुमार, (2008). अनुवाद विज्ञान की भूमिका, नई दिल्ली, राजकमल प्रकाश।

Ultrasonic study of 2-chloroaniline with ethyl acrylate, butyl acrylate and 2-ethylhexyl acrylate

Dr. Chintu Jayantihai Patel
Assistant Professor(Physics)
Dr. Indu Dayal Meshri College of Science and Technology, Patan

Abstract
In the current paper the Ultrasonic study of 2-chloroaniline with ethyl acrylate, butyl acrylate and 2-ethylhexyl acrylate was performed by authors. In the current manuscript ultrasonic velocity (u) and density (ρ), for all the systems at 308.15 K with mole fraction (x) was studied and presented their experimental results. In the same time authors Calculated values of molar volume, excess molar volume and deviation in excess molar volumes for the same molar fraction (x). It is observed that The ultrasonic velocity and density are increased non-linearly with increasing mole fraction of CA. The velocity and density is measured by varying mole fraction. A volume fraction is also measured to carry out velocity and density.

Key Word
Ultrasonic, Ultrasonic Velocity, Density, Mole fraction, Volume fraction

Introduction

Knowledge of Thermo Acoustic properties are of great significance in explaining the physico chemical behavior and molecular arrangement in various liquid mixtures and solutions. Ultrasonic study of liquids and liquid mixtures is of considerable importance in explaining intermolecular interactions between the component molecules and finds applications of such mixtures in several industrial and technological process[1-6]. Speed of sound itself is highly sensitive to the structure and interactions present in the liquid mixtures as it is fundamentally related to the binding forces between the constituents of the medium[7]. For the qualitative estimation of the molecular interactions in solutions, the ultrasonic velocity approach was first studied by Lageman. The experimental results of ultrasonic speed and density are used to calculate acoustic and thermodynamic parameters that are found to be very sensitive with regard to molecular interactions. The excess properties of the acoustic and thermodynamic parameters will give the information about the nature and strength of molecular interactions and are sensitive to the intermolecular forces as well as to size of the molecules. Hence, such measurements are useful to study the strength of molecular interactions in liquid mixtures. The ultrasonic study of molecular interactions in some binary/ternary (equimolar) non-aqueous, non-electrolytic liquid mixtures is presented in various literature[8-10]. Such studies are made in both electrolytic and non-electrolytic liquid systems by several researchers with

good success[11]. Experimental measurement of ultrasonic velocity and density is carried out at 308.15 K in the present investigation.

Experiment

Analar Grade samples of CA (mass fraction purity 99%) and BA (mass fraction purity 99%) were obtained from LOBA chemicals and EA (mass fraction purity 99%) and EHA (mass fraction purity 99%) were procured from KEMPHASOL Company, Mumbai, India. The binary mixtures of CA with EA, BA, EHA solutions are prepared in the glass bottles with air tight stoppers and adequate precautions are taken to minimize evaporation losses. The weighing of solutions is carried out using METTLER TOLEDO (Switzerland make) ABB5-S/FACT digital balance with an accuracy of ±0.01 mg

In the present investigation a volatile path ultrasonic interferometer (Mittal enterprises, New Delhi Model M-82) is used to measure the ultrasonic velocity in liquid concoctions and solutions. The working frequency of volatile path ultrasonic interferometer is 2 MHz.

Result and Discussion

The experimental measured value of ultrasonic velocity (u) and density , molar volume, excess molar volume and deviation at 308.15 K in the mixtures of CA with EA/BA/EHA are presented in Table 1 to Table 3 and shown in Figures 1 to Figure 3 respectively. The ultrasonicvelocity and density are increased non-linearly with increasing mole fraction of CA.

Table – 1 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ), molar volume, excess molar volume and deviation of ethyl acrylate+2-chloroaniline

X	Volume fraction			Vm m^3mol^{-1} ($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)
0.0000	0.0000	1119.12	903.78	11.0779	0.0000	0.0000
0.1080	0.1075	1152.42	938.46	10.9850	-0.0539	0.0011
0.2059	0.2041	1182.61	969.45	10.9113	-0.0922	-0.0016
0.3096	0.3064	1214.54	1001.14	10.8506	-0.1155	-0.0002
0.4082	0.4035	1244.79	1030.61	10.8033	-0.1273	0.0019
0.5088	0.5024	1276.25	1060.69	10.7571	-0.1371	-0.0005
0.6087	0.6009	1307.90	1090.26	10.7176	-0.1406	-0.0010
0.7081	0.6991	1341.21	1119.11	10.6853	-0.1371	-0.0005
0.8021	0.7931	1375.08	1145.21	10.6670	-0.1214	0.0018
0.9069	0.8999	1416.37	1172.13	10.6678	-0.0829	-0.0012
1.0000	1.0000	1455.13	1190.62	10.7171	0.0000	0.0000

Table – 2 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ), molar volume, excess molar volume and deviation of butyl acrylate +2-chloroaniline

X	Volume fraction			Vm m^3mol^{-1} ($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)
0.0000	0.0000	1158.33	885.40	14.4759	0.0000	0.0000
0.1270	0.1266	1194.14	917.51	13.9617	-0.0370	0.0005
0.2489	0.2476	1227.52	950.31	13.4724	-0.0680	-0.0011
0.3695	0.3671	1260.78	984.04	13.0035	-0.0836	0.0010
0.4726	0.4691	1289.76	1014.58	12.6062	-0.0935	-0.0002
0.5756	0.5711	1319.03	1046.56	12.2153	-0.0969	0.0004
0.6710	0.6656	1347.54	1077.74	11.8572	-0.0013	-0.0964
0.7664	0.7610	1377.13	1109.53	11.5121	-0.0830	0.0006
0.8463	0.8416	1403.03	1136.88	-11.2316	0.0632	0.0009
0.9230	0.9199	1428.32	1163.57	10.9697	-0.0369	-0.0011

Table – 3 Experimental results of ultrasonic velocity (u) and density (ρ), molar volume, excess molar volume and deviation of 2-ethylhexyl acrylate +2-chloroaniline

X	Volume fraction			Vm m^3mol^{-1} ($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)	($X10^{-5}$)
0.0000	0.0000	1229.40	875.00	21.0606	0.0000	0.0000
0.1730	0.1733	1251.38	903.79	19.3054	0.0340	0.0000
0.3385	0.3396	1277.70	937.02	17.6186	0.0592	0.0000
0.4599	0.4619	1300.86	966.19	16.3746	0.0708	-0.0001
0.5618	0.5645	1323.96	994.83	15.3232	0.0737	0.0003
0.6637	0.6669	1349.50	1028.21	14.2636	0.0683	-0.0003
0.7419	0.7453	1371.49	1057.71	13.4470	0.0604	0.0000
0.8201	0.8233	1394.04	1091.33	12.6268	0.0490	0.0004
0.8890	0.8916	1416.40	1125.17	11.8995	0.0342	-0.0004
0.9469	0.9485	1435.77	1157.26	11.2861	0.0193	-0.0718

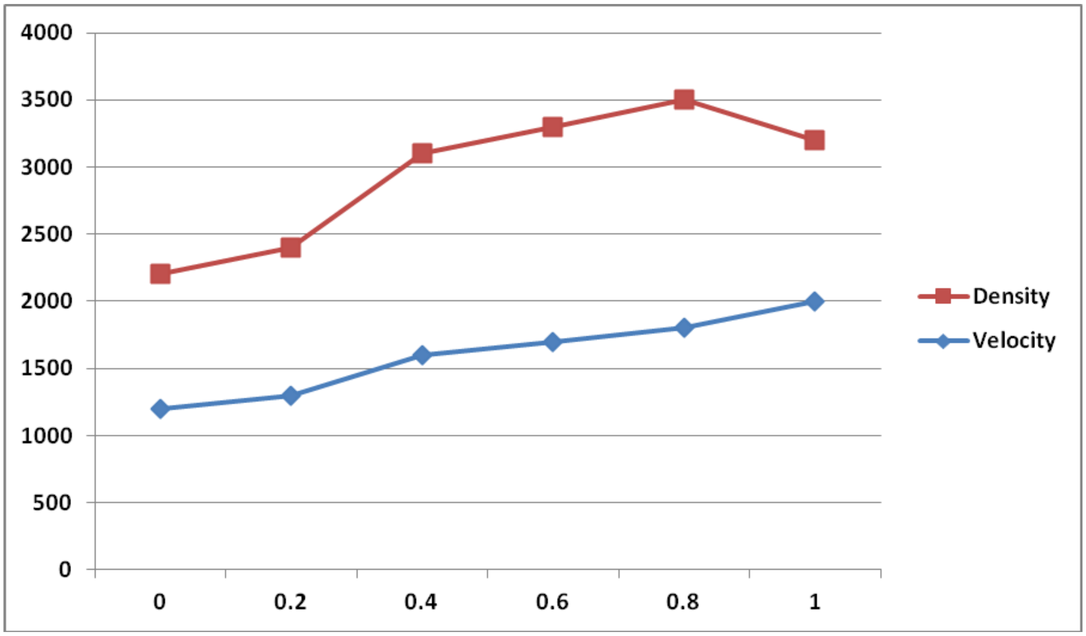

Figure - 1 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρwith mole fraction of 2-chloroaniline in the binary mixtures of ethyl acrylate+2-chloroaniline

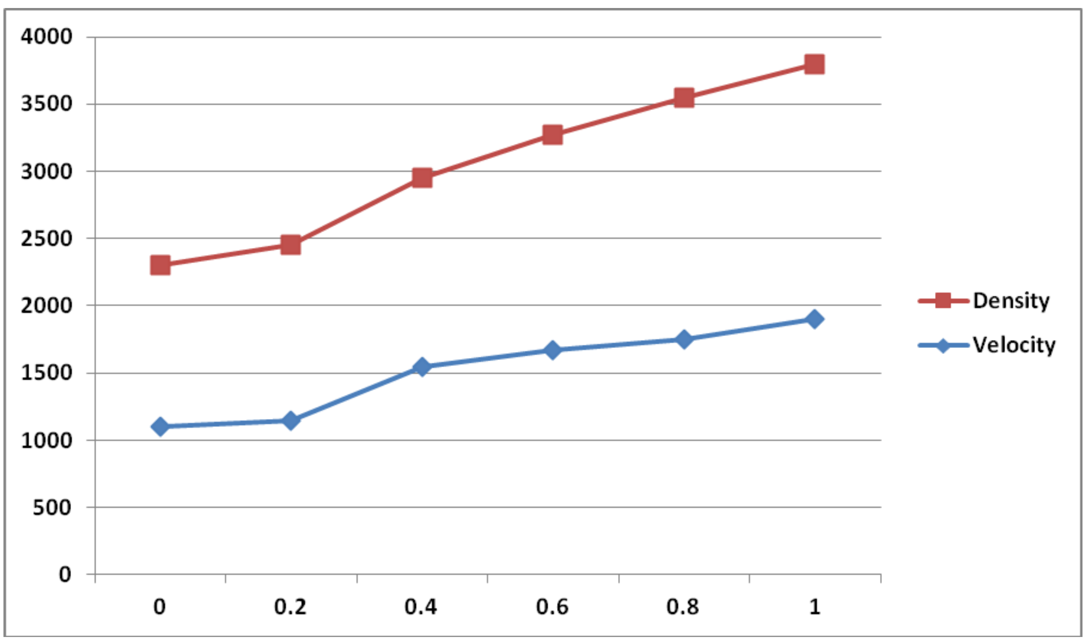

Figure - 2 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρwith mole fraction of 2-chloroaniline in the binary mixtures of butyl acrylate +2-chloroaniline

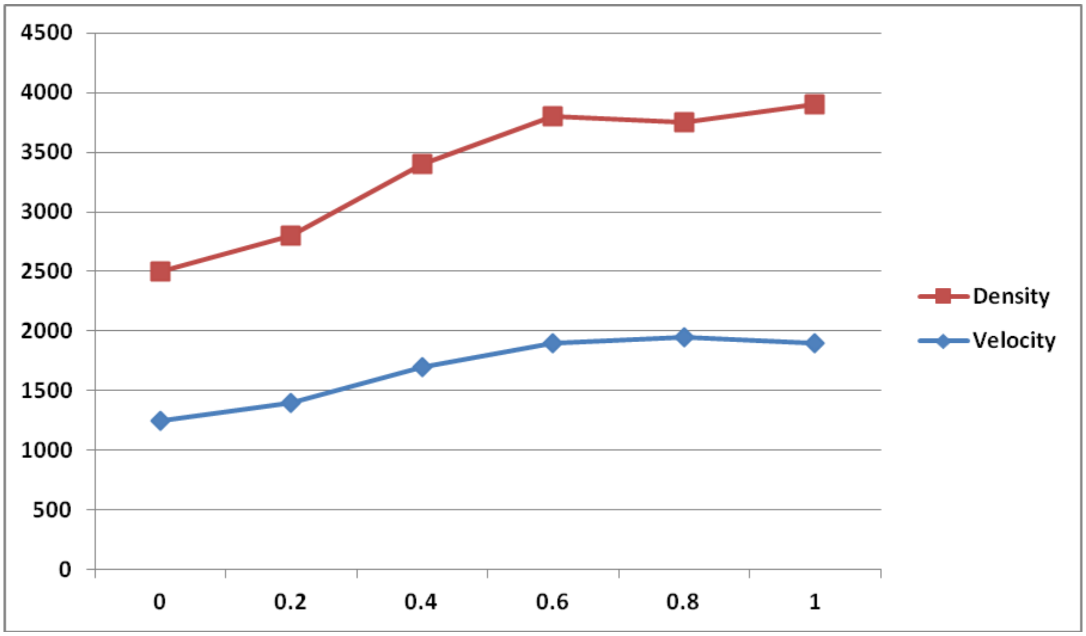

Figure - 3 Variation of ultrasonic velocity, u and density, ρwith mole fraction of 2-chloroaniline in the binary mixtures of 2-ethylhexyl acrylate +2-chloroaniline

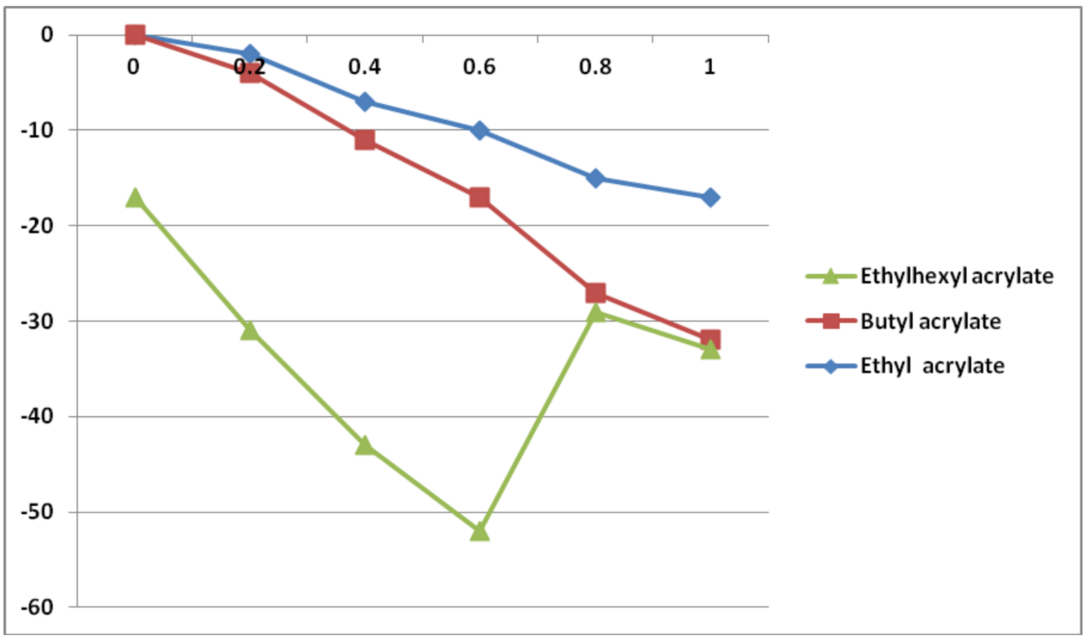

Figure - 4 Variation of deviation in ultrasonic velocity, with mole fraction of 2-chloroaniline in the binary mixtures

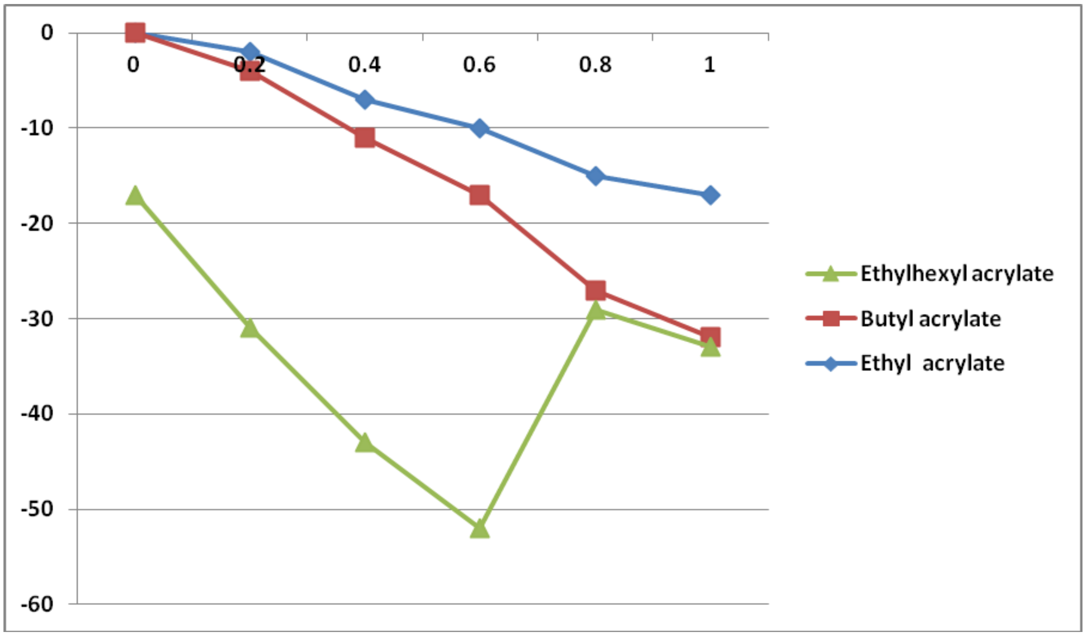

Figure - 5 Variation of excess molar volume,

VmE

with mole fraction of 2-chloroaniline in the binary mixtures

This non linear variation is a deviation from ideal behavior; suggest interactions between molecules of component liquids of the mixtures. The calculated values of molar volume excess molar volume and deviation in excess molar volume are listed in Table 1 to Table -3 over the entire composition range. The variation of deviation in ultrasonic velocity with mole fraction of CA over the entire composition range is shown in figure 4. The sign and magnitude of play an important role in describing molecular rearrangement as a result molecular interactions exist between the component molecules in the mixtures. Generally, negative values of indicate dispersion forces due to weak interactions where as positive values of indicating strong interactions. From the figure 4, it has been observed that, values are negative for all the systems investigated such negative values suggest that dispersion forces are operating in the systems studied. Similar trends in were also reported by Chakravortti et al in the case of study of intermolecular interaction in dimethylsulfoxide+1-alkanols (1-butanol,1-hexanol,1-octanol) at 303.15 K and also molecular interactions study on binary liquid mixtures of dimethyl sulfoxide with benzene, carbon tetrachloride and toluene from the excess properties evaluated from experimental results of velocity, density and viscosity.

Figure 5 illustrates the variation of excess molar volume with mole fraction of CA for all the three systems under investigation over the entire range of composition at the experimental

temperature. According to Wisniak et al and some other researchers the sign and intensity of the volume The results indicate that in the system of ethyl acrylate+2- chloroaniline there is a good agreement between the experimental and theoretical values calculated by Nomoto.s, Van Dael and Vangeel and Rao.s relation. Here Rao.s specific sound velocity relation provides better results than the other theories. However, higher deviations are observed in Jacobson.s relation, and Junjie.s relations.

Changes that take place during mixing is the result of several effects that operate in the same or opposite directions. The three important different effects that may contribute to the values be a) dispersion of liquid order on mixing and unfavorable interactions between unlike molecules producing a contribution to b) difference in molecular volumes between liquid components and c) the possible association due to hydrogen bond interactions between the unlike molecules. The actual volume change would, therefore, depend on the relative strength of these opposing effects.

In the present investigation, the excess molar volume is influenced by (i) loss of dipolar association in the acrylic ester molecules (ii) weak interactions between the lone pair of electrons of the oxygen atom of the carbonyl group of esters and amine group of CA molecules. (iii) The interstitial accommodation of the smaller molecules into the voids created by the larger molecules due to the difference in molar volumes. The first two effects lead to an expansion in volume resulting in positive values. The third effect contributes to a contraction in volume leads to negative values. From figure 4.A.5 it is observed that negative values are found in the case of EA and BA where as positive values are noticed in EHA. The association between CA molecules may be disrupted by the introduction of acrylic esters. The possibility of formation of new hydrogen bond between the oxygen atom of carbonyl group of acrylic esters and amino group of CA molecules, this might be the reason for the observed negative in EA and BA systems. As in the case of EHA even though disruption of association between CA molecules takes place, the formation of new hydrogen bond between the unlike molecules may not be possible due to increase of steric hindrance as a result it leads to positive values. Finally, we conclude that strong specific interactions exist in EA/BA+CA systems and weak interactions present in EHA+CA system. Similar results were reported by Peralta et.al for BA+tolune, tolune+methyl methacrylate (MMA), BA+MMA; MMA+p-xylene, BA+p-xylene, EA+p-xylene,

p-xylene+styrene binary mixtures.

Reference ;-

1.Venkatesulu D, Venkatesu P and Prabhakararao M V, Phys. Chem. Liq., 32 (1996) 127.

2.Sastry N V, Patel M C and Patel S, Fluid Phase Equilib., 155 (1996) 261.

3.Ali A, Abida, Nain A K and Hyder S, J. Solution Chem., 32 (2003) 865.

4.Moses Ezhil Raj A, Resmi L B, Bena Jothy V, Jaychandran M and Sanjeeviraja C, Fluid Phase Equilib., 282 (2009) 78.

5.Amalandu pal, Gurucharan das, J.Pure & Appl Ultrasonics 21 (1990) 9.

6.Syal V K, Chauhan M S, Chandra B K and Chauhan S, J Pure & Appl Ultrasonics, 18 (1996) 104.

7.Arul G and Palaniappan L, Indian J. Appl. Phys., 39 (2001) 561.

8.Wankaede D S Wankhede NN. Lande M K and Arbad B R, Indian J. Pure & Appl. Phys., 44 (2006) 909.

9.Maria M Palaiologou, George K Arianas and Nikos G Tsierkezos, J. Sol. Chem., 35 (2006) 1551.

10.Ana Fransisca Ribeiro, Elisa Langa, Ana M Mainar, Juan J Pardo and Jose S Urieta, J. Chem. Eng Data., 52 (2006) 1.

11.Satyanarayana Nallani, Satyanarayana Boodida and Savitha J Tangeda, J. Chem. Eng. Data., 52 (2007) 405.

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.